

КЕНЕ
СМИТ
РИКАРДО

ИЗБРАНИ СТРАНИЦИ

НАРОДНА КУЛТУРА

ПРЕДШЕСТВЕНИЦИ НА СЪВРЕМЕННИЯ СОЦИАЛИЗЪМ

ТОМ III

Преведе РЕНАТА НАТАН

Редактор К. И. ГРИГОРОВ

НАРОДНА КУЛТУРА

ПРЕДГОВОР

В предлаганата на читателите книга са дадени извадки от съчиненията на великите икономисти Кене, Смит и Рикардо. Изучаването на икономистите предшественици на Маркс има голямо значение за по-лесното усвояване на марксовото икономическо учение. В това отношение особено голям интерес представляват икономическите идеи създадени от големите мислители Кене, Смит и Рикардо.

Кене е един от стълбовете на тъй наречената физиократическа школа в политическата икономия. На физиократите принадлежи заслугата, че пренесоха изследванията на категориите на политическата икономия от сферата на обръщението в сферата на производството. При това под сфера на производство те смятаха земеделието. Пренасянето на изследването в сферата на производството е една голяма научна заслуга на Кене. В това направление физиократите биват следвани от представителите на класическата школа в политическата икономия. Свеждането на производството само до земеделското производство се обяснява с тогавашното социално-икономическо положение на Франция и методологически това се изразява в натурализма на Кене, който развива теорията, че производството е увеличение на материята, която има място в селското стопанство.

Една друга заслуга на физиократите в политическата икономия според Маркс беше тази, че те разглеждаха съвременните форми на производството като физиологически форми на обществото, като форми, извикани на живот от естествената необходимост на производството и независимо от волята, политиката и т. н. За тях това бяха материални закони. Грешката им се състои само в туй, че те гледаха на материалните за-

кони, не като на една определена степен в историята на обществото, а като на абстрактни закони, еднакво господстващи във всички обществени формации.

В своята теория за чистия продукт Кене превръща стойността и принадлежната стойност от категории на обръщението (каквито те бяха у меркантилистите) в категории на производството. Това бе една голяма заслуга на Кене.

Вярно е, че той не свежда стойността към труда, нито принадлежната стойност към принадлежния труд. Неговата теория за стойността е фактически теорията за разходите по производството и в това отношение той прави крачка назад в сравнение не само с Пети, но и с теорията за стойността на Боажилбер. Но все пак фактът си остава факт — чистият продукт, който се явява в неговите разбираня от самото начало в стойностна форма, се създава в производството. Кене не свежда, както това вече подчертахме, стойността към труда, но тя е свързана с производството, тя изниква в последното. Също така, според Кене, с производството е свързана и принадлежната стойност, т. е. принадлежната стойност изниква в производството. Физиократите пренесоха въпроса за произхода на принадлежната стойност от областта на обръщението в областта на непосредственото производство и с това поставиха основата на анализа на съвременното производство. (Маркс).

Една друга категория в политическата икономия, която занимава физиократите и по-специално Кене, е тази за основния и оборотния капитал. Неговият анализ за чистия продукт го довежда до анализа на разходите по производството, а анализът на последното го довежда до разграничаване на съставните части на капитала. Той различава една част от капитала (по терминологията на Кене част от авансите), която се авансира ежегодно, той нея нарича „ежегодни аванси“, и друга част от капитала, която се авансира изведнъж за много години, тази част той нарича „първоначален аванс“. Двете части на капи-

тала влизат различно в разходите на производството. Ежегодните аванси според Кене влизат изцяло в разходите по производството, а първоначалните аванси — само частично. Физиократите не идват до разбиране на понятието основен и оборотен капитал (тия понятия са въведени по-късно от Адам Смит). Но те въпреки своята ограниченост, въпреки че кръгозорът им не е освободен от феодалната обвивка правилно определиха понятието основен и оборотен капитал (по тяхната терминология първоначални и годишни аванси). Те правилно ги отнасят към производителния капитал, а не към капитала в обращение. В това се състои една от големите научни заслуги на физиократите към политическата икономия.

В предлаганата на читателя книга от учението на физиократите и по специално от икономическите учения на Кене е дадена само неговата „икономическа таблица“ с всички отнасящи се към нея материали. Тази таблица е предизвикала грамадно впечатление на учениците и последователите на Кене. Дълго време тя не била разбираана и много по-късно Маркс разкрива истинския смисъл и значение на тази таблица. Съветският историк на политическата икономия д-р Розенберг отбелязва по следния начин значението на тия таблици.

„Безчислените множество актове по покупко-продажба, които стават между отделните индивиди, са дадени в икономическата таблица като обращение на обществения продукт между класите. И в това се състои голямото теоретическо значение на знаменитите таблици. Първо, отделните актове на размяна се обединяват в характерно обществено масово движение; второ — отделните индивиди се обединяват в функционално определени икономически групи и като резултат имаме възпроизводство и обращение на целия обществен капитал, т. е. имаме пръв гениален опит да се представи кръгообращението на общественя капитал изцяло“.

В предлаганата книга са дадени извадки от произведенията на най-видните представители на класическата школа в политическата икономия — А. Смит и Рикардо. Ако ранните икономисти от тъй наречената школа на меркантилистите виждаха единствения източник на богатството в обращението и ако физиократите имат заслугата, че виждаха източника на богатството в производството и то главно в земеделието, то класическата школа за разлика от физиократите вижда източника на богатството, източника на увеличението на стойността в сферата на производството, като под производство се разбира вече не само земеделското стопанство, но и индустрията. Адам Смит живееше в епохата и в страната, където се налагаше господството на индустриалния капитал, той виждаше как индустриалният труд се налагаше крачка по крачка, за да преобрази целия стопански строй на страната. Пред него изниква въпросът за ролята на труда като създател на стойността. На въпроса кой труд е производителен Смит отговаря: „Производителен е всеки труд създаващ принадена стойност (създаващ свръх потребното за набавяне на всички разходи, прибавъчен продукт във вид на печалба за лица разпореждащи се с труда), или въплотяващ се в кой и да е продукт, годен за продажба в стоката“.

В тази формулировка, която дава А. Смит на понятието производителен труд, не е трудно да се види непоследователността на неговите мисли. В единия случай под производителен се признава онзи труд, който превишава работната заплата на работника; в другия случай за производителен се обявява трудът въобще въплотяващ се в „кой и да е материален предмет“, макар и той да създава стойност равна само на разходите по съществуването на производителя. Разликата в тия две определения се състои в това, че в първия случай трудът се характеризира от гледище на капитала т. е. в определена социална форма на неговата организация, съществуваща при капиталистическия начин

на производството; във втория случай — от гледището на създаването на полезни вещи извън условията и времето, т. е. от гледището на моралиста, а не на икономиста. На различните степени на стопанското развитие различни са и понятията за производителността на труда. Този въпрос Маркс подробно разглежда в третия том на „Теории на принадената стойност“.

В отстъплението, което Смит прави от първоначалното правилно определение на понятието производителен труд се налага влиянието на меркантилистите, които изхождаха от размяната, а не от производството. Меркантилистите признаваха за производителен всеки труд, който създава полезна вещ (потребителна стойност, материално богатство), която може да се пласира на пазара и да се превърне в пари. Но независимо от това противоречие, ако се абстрахираме от него, трябва да се признае, че заслугата на А. Смит е, че можа да преодолее ограниченията на мисълта на физиократите, които признаваха само една област на производителния труд — труда на земеделеца. „След това, пише Маркс, когато отделните форми на реалния труд: земеделие, манифактура, мореплаване, търговия и т. н. бяха под ред обявени несъмнени източници на богатството. Адам Смит провъзгласи труда въобще, и при това в неговата обществена съвкупност, в формата на разделение на труда, единствен източник на материалното богатство или потребителна стойност“ („Маркс. Критика политической экономии“, стр. 42). Но критикувайки физиократите Смит до края не можа да се освободи от тяхното влияние. Върху идеите на А. Смит продължават да влияят старите отживели отношения на докапиталистическото производство, които се преплитаха с новозараждащите се капиталистически отношения.

Също така противоречиво е и учението на Смит за стойността. Бидейки един от създателите на тъй наречената трудова теория за стойността, Смит признава, че разменната стойност на стоките се определя от труда,

който е изразходван за придобиването на стоките. Противоречието в учението на Смит за стойността се състои в това, че той постоянно смесва труда за който се купува стоката, с труда който се изразходва за нея. Той ги счита тях тъждествено. Смит започва от изразходван труд — тоя труд според него е бил „първоначална цена“, първоначална покупна сума — и завършва с труда, който може да се купи за тях или да се получи на свое разположение. От где се получава у Смит такова смесване на изразходвания труд с купения? Това произлиза от цялата му концепция и на първо място от неговата теория за разделението на труда. Обществото според Смит е съюз изграден върху разделението на труда, чиито членове си разменят помежду си труд. Не разбирайки естеството на стоката като исторически определена обществена форма на продукта на труда, Смит свежда и размяната на стока със стока до размяната на труд с труд. Това го довежда и до теорията за трудовата стойност; щом размяната на стока за стока не е нищо друго, освен размяна на труд срещу труд, то тя (размяната) предстои да става срещу съответно изразходвания труд. Но това го довежда до отъждествяването на живия труд с овеществения, т. е. с продукта на труда. Смит не разбира, че в стокоразмяна отношенията между хората изпъкват като отношения между предметите. Противоречието и забъркаността на Смитовата теория за стойността го довежда при разглеждането на проблемата за разпределението до възгледа съгласно който разменната стойност на стоките се определя от доходите. Това е тъй наречената теория за разходите на производството. Според тази теория наречена така от А. Смит, в разходите на производството влизат всички доходи в това число и печалбата от капитала. Цената, която съответствува на разходите на производството той нарича естествена, а оная, която е по висока или по-ниска от Последната — пазарна или фактическа.

Пътят на Смитовите изследвания е следния: от труда към доходите, а от доходите към разходите по производството. По тоя път неговата теория за стойността се изменя коренно. От научна построена върху определение стойността с работното време, тя се превръща в такава, която вулгарно определя стойността на стоката с разходите на производството. В предлаганата книга са дадени избрани места от капиталния труд на А. Смит „Изследвания за природата и причините на богатството на народите“. Този труд представлява голям теоретически интерес за всички, които изучават политическата икономия и историята на политическата икономия. В настоящия предговор ние се спряхме само на някои недостатъци на Смитовите изследвания, изложение и критически разбор на останалите проблеми издигнати от А. Смит читателят ще намери в съставената от нас книга „История на икономическите учения“.

Д. Рикардо продължава делото на А. Смит. Но ако А. Смит е икономист на недоразвитите още капиталистически отношения, то Рикардо е икономист на една епоха, когато имаме бързо развитие на капиталистическата индустрия, когато на сцената се явява парата и автоматическия тъкачен стан, когато бързо се развива металургията и машиностроенето. В едно такова време не можеше да съществува въпрос за съпоставяне на миналото и настоящето, а трябваше да се провъзгласи тържеството на капитализма като вечен и единствено възможен строй на обществената икономика. С тая задача се заема Рикардо. Той преодолява противоречията на А. Смит по въпроса за източника на стойността. На мястото на купения труд на сцената се появи изразходвания труд, а на мястото на неопределеното понятие „труд“ по точно понятие — „работно време“. Маркс дава следната характеристика на ролята и значението на Рикардо за науката: „Накрая — пише Маркс в „Теории на принадлежната стойност“ — излиза Рикардо и крещи на науката — Стой! Основата,

изходният пункт на физиологията на буржоазната система — разбирането на нейната вътрешна органическа връзка и на жизнения процес — е определянето на стойността с работното време. Оттук изхожда Рикардо и иска от науката да остави тя предишната рутина и да си даде сметка за това доколко останалите развити и изяснени от нея категории — отношенията на производство и обращение — съответствуват или противоречат на тая основа, на тоя изходен пункт. В това се и състои историческото значение на Рикардо за науката.

През 1817 г. Рикардо излиза с капиталния си труд „Начала на политическата икономия и данъчното облагане“, труд в който по изразу на Маркс се анализира самата основа, изходният пункт на физиологията на буржоазното общество. В този си труд Рикардо даде определение на стойността с работното време. В него той даде доказателство за „научната недостатъчност“ на метода на буржоазната политическа икономия и показва с пълна очевидност, както това подчертава Маркс, че класическата политическа икономия се доближава много близо към истинското положение на нещата, обаче не ги формулира съзнателно. Но „това тя и не можеше да направи без да изхвърли буржоазната си кожа“.

Голяма научна заслуга на Рикардо в политическата икономия е преодоляването на грешката на А. Смит в теорията за стойността — смесването на купения труд с изразходвания. Той пише: „Адам Смит, който така правилно определя основния източник на разменната стойност не е последовател. Вместо да държи за принципа, по силата на който стойността на стоките се увеличава или намалява в зависимост от увеличението, или намалението на изразходвания от тях труд, той издига още една единица за мерило на стойността и пише, че предметите струват повече или по-малко в зависимост от това за по-голямо или по-малко количество от

една единица те се разменят. Понякога за такива единици мерило той взема житото, понякога труда — не количеството на труда, изразходван за производството на един или друг предмет, а онова негово количество, което може да се купи за този предмет на пазара, като че това е едно и също, като че работникът трябва да получи за труда си два пъти повече в сравнение с по-раншното, щом като неговият труд е два пъти по-успешен и затова той може да произвежда два пъти повече стока.

Рикардо се държи за принципа, по силата на който стойността на предметите се увеличава или намалява в зависимост от увеличението, или намалението на изразходвания за тях труд. Той прави следния извод: „ако разменната стойност на стоките се определя от количеството труд, който е овеществен в тях, то всяко увеличение на това количество трябва да увеличава стойността на съответната стока, а всяко намаление да я намалява“. Рикардо формулира закон, съгласно който разменната стойност на стоките е право пропорционална на количеството труд, което е изразходвано за тяхното производство, а обратно пропорционално на производителността на труда. Тоя закон действа и в съвременното общество, и Рикардо отхвърля Смитовото разграничение между първобитното състояние и съвременното общество.

А Смит бе прав когато твърдеше, че законът за стойността не може да действа така в първобитното общество, както в съвременното капиталистическо общество. Грешката на Смит е, че той твърди, че с появата на капитала и частната собственост, стойността се определя не от труда, а от доходите. А грешката на Рикардо е, че той твърди, че действието на закона за стойността е еднакво както сега, така и по-рано. Но той е прав когато твърди, че в съвременното общество стойността се определя само от труда. При това новият момент, който внася Рикардо се състои в това, че за

него стойността се определя не само от труда, непосредствено изразходван за производството на стоките, но и от труда изразходван за средствата на производство. Полемизирайки с Адам Смит Рикардо доказва, че разпадането на стойността на стоката на работна заплата и печалба (когато трудът и капиталът принадлежат на разни лица) не изменя определението на стойността с работното време. Според Рикардо стойността е първичен фактор, а доходът е произведен. Стойността се разлага на доходи, но не се образува от тях.

Главният порок, главният недостатък на Рикардовата теория за стойността, това е неговото неразбиране формата на стойността. То е общ недостатък на цялата класическа политическа икономия. Маркс пише в първия том на „Капитала“:

„Един от най-важните недъзи на класическата политическа икономия се състои в това, че тя никога не е успявала от анализа на стоката и частно на стойността на стоките, да извежда формата на стойността, което именно ѝ придава характер на разменна стойност. В лицето на най-добрите си представители — А. Смит и Рикардо — тя разглежда формата на стойността като нещо съвсем безразлично и даже като нещо външно, по отношение природата на стоката. Причината се състои не само в туй, че анализът на величината на стойността поглъща цялото внимание на класическата школа, тая причина лежи още по-дълбоко. Формата на стойността на продукта на труда е най-абстрактната и в същото време най-всеобщата форма на съвременния начин на производството, който именно с нея се характеризира като особен вид обществено производство, а заедно с това я характеризира и исторически. Ако се разглежда съвременния начин на производството като вечна, естествена форма на общественото производство, то неизбежно остават незабелязани и специфичните характерни черти на формата на стойността, следователно на фор-

мата на стоката, а при по-нататъшния ход на изследванията, на паричната форма, на формата на капитала и т.н. (Маркс).

Положителните научни завоевания на Рикардо и класическата школа бяха използвани от Маркс напълно. Той продължи тяхното дело. Ленин пише в статията си „Три източника и три съставни части на марксизма“: „Класическата политическа икономия преди Маркс се създаде в Англия — най-развитата капиталистическа страна. Адам Смит и Д. Рикардо като изследваха икономическия строй, туриха началото на трудовата теория на стойността. Маркс продължи тяхното дело. Маркс е далеч от всяко сектантство... В смисъл на някакво затворено закостеняло учение възникнало на страна от широкия друм на развитието на световната цивилизация. Напротив, цялата гениалност на Маркс се състои именно в това, че той даде отговори на въпроси, които напредничавата мисъл на човечеството бе поставила“.

Много буржоазни икономисти упрекваха Маркс, че той е заимствувал от Рикардо трудовата теория за стойността. Ленин, обратно, вижда проявление на гениалност в това, че Маркс е бил законен наследник на всичко хубаво, което са създали неговите предшественици. Но там където буржоазните икономисти виждаха отношение на нещата (размяна на стока със стока), там Маркс виждаше отношение между хората. Именно в това се състои това ново, което Маркс внесе в учението на класиците.

Нямайки възможност за сега да дадем на българския читател цялостно съчиненията на класиците в политическата икономия, избраните места от техните произведения ще въведат читателя в богатото наследство, което ни оставиха предшествениците на Маркс. С тия кратки бележки ние препоръчваме на българския читател избраните места от произведенията на бележитите икономисти Кене, Смит и Рикардо.

Ж. Натан

ОТДЕЛ I

ФРАНСУА КЕНЕ

„ИКОНОМИЧЕСКАТА ТАБЛИЦА“ И МАТЕРИАЛИТЕ,
ОТНАСЯЩИ СЕ КЪМ НЕЯ

I

АНАЛИЗ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ТАБЛИЦА ¹

Анализ на аритметическата формула на Икономическата таблица, която показва разпределението на ежегодните разходи на земеделската нация.

Нацията се състои от три класи граждани: *производителна класа, класата на собствениците и безплодна класа.*

Производителна класа е онази, която възстановява чрез обработване на територията ежегодните богатства на нацията, прави разходи (*fait les avances des dépenses*) за земеделски работи и плаща всяка година доходите на собствениците на земята. В зависимост от тая класа се намират всички изразходвани за тая цел разходи и целият труд включително до продажбата на произведенията от първа

¹ („Analyse du Tableau économique“). Този „Анализ“, излагаш в много по-ясна и достъпна форма, отколкото първоначалният текст на „Таблицата“ от 1758 г., процеса на обращението и възпроизводството, бе поместен в 1766 г. в юнския номер на „Journal de l'agriculture, du commerce et des finances“. В много по-допълнен вид, две години по-късно бе публикуван в „Physiocratie ou constitution naturelle du Gouvernement le plus avantageux au genre humain“. Това издание е възпроизведено от Oncken в „Oeuvres économiques et philosophiques de F. Quesnay“, откъдето ние и правим настоящия превод. Помествайки впоследствие първоначалния текст на „Таблицата“ и нейната схема, ние предпоставяме тоя „Анализ“, като необходим коментар, макар че той оперира с други цифрови примери.

ръка, продажба, която определя стойността на ежегодното възпроизводство на богатствата на нацията.

Класата на собствениците включва в себе си владетеля, земевладелците и ония, които получават десетък. Тая класа съществува от дохода или *чистия продукт* (produit net) от земеделието, който му се заплаща ежегодно от производителната класа, след като последната е извадила от ежегодно възпроизвежданите от нея богатства частта, необходима за възстановяване ежегодните разходи и за поддържане на богатствата, употребявани за обработване.

Безплодна класа съставляват всички граждани, изпълняващи други занаятия и други видове труд, извън ония, които се отнасят до земеделието. Техните разходи се изплащат от производителната класа и класата на собствениците, които пък от своя страна получават своите доходи от производителната класа.

За да се проследят и представят в ясна форма отношенията, които съществуват между тия различни класи, необходимо е да се спрем на някой определен случай, защото не може да се построи вярно предположение въз основа на прости абстракции.

И така нека предположим голяма държава (чиято територия) при най-висока степен на развитие на земеделието, доставя всяка година една сума на възпроизводството на стойност *пет милиарда* и където постоянството на тая стойност е основано на постоянните цени, приети в сношенията между търговските нации, при условие на постоянното съществуване на свободна конкуренция в търговията и на пълна гаранция за собствеността над богатствата, заети в обработването на земята.

Икономическата таблица обгръща трите класи и техните ежегодни богатства и описва обращението им в следната форма:

Производ. класа	Класата на соб- ствениците	Безплодна класа
<i>Ежег. разходи</i>	<i>Доходът</i>	<i>Разходите</i>
на тая класа до- стигащи до <i>два</i> <i>милиарда</i> ¹ , са произвели <i>пет</i> <i>милиарда</i> , от които <i>два</i> ми- лиарда са <i>чист</i> <i>продукт</i> или <i>до-</i> <i>ход</i> .	на тая класа съ- ставлява <i>два</i> ми- <i>лиарда</i> , от кои- то <i>един</i> <i>милиард</i> се изразходва за покупки от про- изводителната <i>класа</i> , а дру- гият <i>милиард</i> за покупки от без- плодната <i>класа</i> .	на тая класа съ- ставляват <i>сума-</i> <i>та</i> от <i>един</i> <i>ми-</i> <i>лиард</i> , който се изразходва от <i>безплодната</i> <i>класа</i> закупува- не суровите ма- териали на про- изводството от <i>производител-</i> <i>ната класа</i> .

Така че *производителната класа* продава за *един милиард* свои произведения на собствениците на дохода и за *един милиард* на *безплодната класа*, която купува от нея сурови материали за своите изделия, което ще състави *два милиарда*. *Милиардът*, който собствениците на дохода са изразходвали за покупка от *безплодната класа*, се употребява от последната за поддържане съществуването на лицата, от които се състои тая класа, за покупка на произведения, получени от *производителната класа*, което ще състави още *1 милиард*. *Общо* покупките, направени от *собствениците на дохода* и *безплодната класа* от *производителната*

¹ Ежегодните разходи се състоят от разходите, които се правят всяка година за земеделска работа; трябва да се прави разлика между тия разходи и първоначалните разходи, които съставляват фонда на земеделските оръдия (l'établissement) и които надминават по стойност приблизително пет пъти ежегодните разходи.

класа, ще състави всичко 3 милиарда. От тия три милиарда, получени от производителната класа за три милиарда в произведения, продадени от нея, тя трябва да заплати на собствениците за текущата година два милиарда доход, а един милиард тя изразходва за покупка на изделия, доставени от безплодната класа. Последната задържа тая сума като компенсация за разходите, които тя е направила в началото за покупка от производителната класа на сурови материали, употребявани в изделията на безплодната класа. Следователно нейните разходи не произвеждат нищо: тя ги прави и те ѝ се възстановяват, като си остават винаги в запас от година на година.

Суровите материали и трудът, изразходван за изделията, повишава продажбите на безплодната класа до сумата от два милиарда, от които един милиард е бил изразходван за средства за съществуване на лицата, съставляващи тая класа; очевидно е, че тук имаме на лице само консумация или унищожаване на произведения, а съвсем не възпроизводство, защото тая класа съществува само от последователното заплащане на присвоения ѝ труд възнаграждение, неотделимо от разхода за средства за съществуване, т. е. от разхода за чистата консумация без възстановяване на онова, което се унищожава от този безплоден разход, който изцяло се пада на сумата на ежегодното възпроизводство на земята. Другият милиард е запазен за заместване на разходите на тая класа, които на следната година ще бъдат направени пак за покупка от производителната класа на сурови материали за изделията, произвеждани от безплодната класа.

Така че трите милиарда, които е получила производителната класа за продажбите, които тя е извършила на собствениците на дохода и на без-

плодната класа, са били употребени от производителната класа за заплащане дохода на текущата година в размер от *два милиарда* и за покупки в размер от един милиард на изделия, за които тя плаща на безплодната класа.

Движението на тая търговия между различните класи и нейните главни условия не са хипотетични. Всеки, които пожелае да се позамисли над това, ще се убеди, че те вярно отразяват действителността; но предпоставките (*données*), от които се ползуваха при предположенията, както бе вече посочено, са приложими само към разгледания случай.

Различните състояния на разцвет или упадък на земеделската нация представляват маса други случаи и следователно други *предпоставки*, всяка една от които дава основание за специален, присъщ във всичката си точност единствено само ней.

Предпоставките, от които ние изхождахме, определят в съответствие с най-постоянния закон в естествения ред, общата сума на възпроизводството на сумата от *пет милиарда* рубли, възстановявани ежегодно от производителната класа с помощта на *два милиарда* ежегодни разходи на територия, подобна на описаната от нас. Съгласно тая хипотеза, на всяка стотица ежегодни разходи се възпроизвежда двесте и петдесет. Тогава доходът на собствениците може да бъде равен на ежегодните разходи. Но тия предпоставки са основани на условия *sine quibus non*: те предполагат, че свободата на търговията поддържа продажбата на произведенията по висока цена, установявайки например цената на житото на 18 ливри за едно сетие¹. Те предполагат освен това, че земеделецът нито пряко, нито косвено не плаща други повинности, освен до-

¹ Сетие — мярка = 12 четвъртини.

хода на собствениците, част от който, например *две седми*, трябва да съставлява *доходът* на края. При *нашите* предпоставки, при целия доход от два милиарда, частта на края би се равнявала на 572 милиона; частта на собствениците би съставлявала *четири седми* или 1 милиард и 144 милиона; частта на ония, които получават десетък — *една седма*, или 286 милиона. Не съществува никакъв друг начин, по който да се *установи данъка*, който може да достави толкова голям обществен доход, не причинявайки при това никакво влошаване в ежегодното възпроизводство на богатствата на нацията.

Собствениците, владетелят и цялата нация са твърде заинтересовани в незабавното установяване на данъка, който изцяло се пада на дохода от земята, защото всяка друга форма на облагане би противоречила на естествения ред, би била вредна и за възпроизводството, и за самия данък, един данък би падал върху друг. Всичко в тоя свят е подчинено на законите на природата: хората са надарени с достатъчен разум, за да разберат тия закони и да ги съблюдават, но множеството обекти на наблюдение изисква и множество различни изводи, съставляващи предмет на доста обширна наука, построена върху очевидността (*d'une science évidente*), чието изучаване е необходимо, за да се избягват грешките в практиката. От *петте милиарда* на цялата сума на възпроизводството *собствениците на дохода* и *безплодната класа* са купили за *три милиарда* за покриване на своята консумация: следователно, в ръцете на *производителната класа* остават още за *два милиарда* произведения. Освен това, тая класа е купила за *един милиард* изделия от *безплодната класа*, което е съставило един фонд от *три милиарда*, употребен от различните лица, влизащи в състава на тая класа и заети в

различни видове работа, заплащани от разходите за земеделие. Той е изразходван също и за различен текущ ремонт на земеделските сечива, заплащан от процентите, за които ще стане дума по долу.

Така че ежегодният разход на производителната класа съставляват *три* милиарда, а именно: *два милиарда* в произведенията, удържани от нея за покриване на своята консумация и *един милиард* в изделия, които те купуват от бесплодната класа.

Тия *три милиарда* образуват онова, което се нарича *обратни постъпления* (les reprises) на производителната класа; от тях *два милиарда* съставляват ежегодните разходи, употребявани за непосредствен труд по възпроизводството на *петте милиарда*, които тая класа възсъздава ежегодно, за да покрива и непрестанно да продължава разходите, унищожавани от консумацията. *Следущият милиард* се задържа от същата тая класа от продажбите ѝ с цел да се покрият процентите на разходите по основното съоръжаване¹ (les intérêts des avances de son primitif établissement). Сега ние ще покажем необходимостта от тия проценти.

1. Фондът на богатствата употребявани за обработване и съставляващи първоначалните разходи (les avances primitives), е подложен на ежегодно влошаване, което изисква постоянни възстановявания, свършено необходими за това, щото тоя важен фонд да си остане в същото състояние, а не прогресивно да проявява тенденция към пълно унищожение. Последното би погубило земеделието, а сле-

¹ Ежегодните разходи се състоят от разходите, които се правят ежегодно за земеделските работи. Тия разходи трябва да бъдат различавани от първоначалните разходи, съставляващи фонда на земеделското съоръжаване и които надминават приблизително пет пъти ежегодните разходи.

допълнително и възпроизводството, следователно и богатствата на държавата, следователно и населението.

2. Земеделieto е неотделимо от множество големи бедствия, които понякога почти напълно унищожават реколтата. Такива са: сушата, сланата, градушката, житните паразити, наводненията, морът по добитъка и т. н., и т. н. Ако земеделците не разполагат с никакъв запасен фонд, то в резултат на това те след подобни бедствия или не са в състояние да заплатят на собствениците и на владетеля, или не са в състояние да покрият разходите за своята култура на следующата година. И тъкмо последният случай е, който става винаги, защото владетелят и собствениците притежават власт, за да те принудят да се плати. Скоро ще се почувствуват гибелните последици на такъв упадък на земеделието, които не ще закъснеят да се отразят, като не оставят никаква надежда в бъдещето, в собствениците, във владетеля, в получателите на десетък и в цялата останала нация.

Процентите върху разходите по съоръжаването, които се правят от земеделците, трябва следователно да бъдат включени в техните ежегодни обратни постъпления. Те служат като противодействие срещу тия големи бедствия и за текущото поддържане на богатствата, употребявани за обработване и изискващи непрестанно възстановяване.

По-горе (вж. бел. под линия на стр. 13) бе отбелязано, че първоначалните разходи, за да се приведе земята в годен за обработване вид, почти пет пъти надминават ежегодните разходи. Съгласно приетото предположение, ежегодните разходи съставляват два милиарда следователно първоначалните разходи се равняват на десет милиарда, ежегодните проценти в размер на един милиард съставля-

ват в такъв случай десет процента. Ако се вземе под внимание количеството разходи, които трябва да се покриват от тия проценти, ако се помисли върху важността на предназначението на последните, ако се поразмислим върху това, че без тях плащането на арендата и данъка никога не ще бъде осигурено, че възстановяването разходите на обществото ще се прекратят, че фондът на богатствата, изразходвани за обработване и следователно и самото земеделие ще изчезнат, че това опустошение ще унищожи по-голямата част от човешкия род, а по-малката ще принуди да се върне отново към живота на дивака — то лесно ще се убедим, че нормата десет процента по отношение процентите на подложените на унищожение разходи в земеделието (*avance périssable de la culture*) не трябва да се смята като много висока.

Ние не казваме, че земеделците ежегодно извличат, освен техните ежегодни разходи, още *десет процента* на първоначалните им разходи, но ние твърдим, че такова е едно от главните условия за разцвета, че винаги, когато това липсва на дадена нация, то тая нация се намира в състояние на упадък и при това упадък, който от година на година прогресира, така че, когато е известна насоката на движението, може да се определи посредством изчисление момента на пълната катастрофа. Ние казваме, освен това, че капиталът (*fonds*), вложен също така изгодно за нацията, както и фондовете на нейните разходи по земеделието, трябва сам по себе си да носи на фермерите, присъединяващи към него своя труд и своя разум, ежегоден процент поне в също такива размери, както процентът, който се плаща на безделните рентиери.

Общата сума на тия проценти се изразходва ежегодно, защото земеделците не ги оставят да ле-

жат без работа. В промеждутъците, когато те не са принудени да ги употребяват за текущ ремонт, те не пропускат да ги изразходват доходно за увеличение и подобрене на своята култура, без което те не биха могли да устоят срещу големите бедствия. Ето защо процентите се прибавят към сумата на ежегодните разходи.

Резюме

Общата сума от *пет милиарда*, разделена в началото между *производителната класа* и *класата на собствениците*, бидейки правилно изразходвана, така че да гарантира постоянно неизменяема сумата на ежегодното възпроизводство, дава *един милиард*, изразходван от собствениците за покупки, извършени в *производителната класа*, и *един милиард* — за покупки, извършени в *безплодната класа*. *Производителната класа*, която продава за три милиарда произведения на другите две класи, възвръща от тях *два милиарда* за плащане на дохода и изразходва *един милиард* за покупки от *безплодната класа*. По такъв начин *безплодната класа* получава *два милиарда*, които тя употребява за покупки от *производителната класа* на средства за съществуване за лицата, влизащи в нейния състав и сурови материали за своите изделия. *Производителната класа* изразходва сама ежегодно произведения за *два милиарда*, което завършва разхода или общо потреблението на *петте милиарда* на годишното възпроизводство.

Такъв е правилният ред на разпределение на разходите от *пет милиарда*, възстановявани ежегодно от *производителната класа* чрез изразходване на *два милиарда* ежегодни разходи (*d'avances annuelles*), които се включват в общата сума на разходите от

пет милиарда, съставляваща сумата на ежегодното възпроизводство.

Сега на вниманието на читателя ще бъде предложена аритметичната формула на разпределението на тия разходи.

Вдясно¹, горе, се намира сумата на разходите (avances) на *производителната класа*, които са били изразходвани предната година за създаване реколтата на текущата година. Под тая сума е прокарана линия, която я отделя от графата на сумите, получени от тая класа.

Вляво са посочени сумите, получени от *безплодната класа*.

По средата, горе, е посочена сумата на дохода, която се разпределя вдясно и вляво между двете класи, в които тя се изразходва.

Разпределението на разходите отбелязано с пунктирани линии, които изхождат от сумата на дохода и вървят, спускайки се по наклонни линии, към едната и другата класа. В края на тия линии, от едната и другата страна, е посочена сумата, която изразходват собствениците на дохода за покупки от всяка една от тия класи.

Взаимната търговия между двете класи също е обозначена с пунктирани линии, които вървят, спускайки се наклонно, от класата купувач към класата, от която се правят покупките. В края на всяка линия се намира сумата, която получава едната класа

¹ В действителност, в схемата поместена по-долу, постъпленията на производителната класа се намират вляво, на безплодната — вдясно.

от другата, благодарение взаимната търговия, която се извършва между тях на техни разходи¹.

Накрая изчислението завършва на всяка страна с общата сума на постъпленията на всяка една от двете класи.

Не е трудно да се види, че в дадения случай, когато разпределението на разходите следва в подробно описания по-горе ред, постъпленията на производителната класа, включвайки в тях нейните разходи, са равни на общата сума на годишното възпроизводство. В такъв случай земеделците, богатствата, населението си остават в същото състояние, без да се увеличават или да идват в упадък. Друг случай, както беше отбелязано и по-горе, ще дадем и друг резултат.

¹ Всяка сума, получавана от производителната класа и неплодната класа, предполага съществуването на двойна стойност (*double valeur*), защото има на лице покупка и продажба, а следователно стойността на онова, което е било продадено и стойността на сумата (*la valeur de la somme*), заплатена за покупката. Но действителна консумация се извършва само за стойност от пет милиарда, съставляващи общата сума на постъпленията на производителната класа. Паричните суми, които преминават през ръцете на всяка класа, разпределят в тях посредством обращение определена сума пари, която възобновява всяка година същото това обращение. Тая парична сума може да се предполага по-голяма или по-малка в нейните размери и обращения повече или по-малко бързо, защото скоростта на обращението може да възстанови в значителни размери количеството на паричната маса. Например такава година, когато при липса на намаление в производството, би се получило значително покачване на цените на произведенията, било по силата на предоставените на търговията облекчения, било по силата на други причини, увеличението на паричната маса не би било необходимо, за да се заплати покупката на тия произведения. И обаче през ръцете на купувачите и продавачите биха преминали доста големи парични суми и това би накарало мнозинството да смята, че паричната маса в държавата се е силно увеличила. Тая привидност, заместваща действителността, е твърде тайнствена за простия народ.

производителната класа предава само една трета от своите разходи на безплодната класа, затова защото със своите разходи земеделецът не толкова свободно може да се разпорежда (*sont moins disponibles*), както собственикът със своите. Но колкото повече земеделието се намира в упадък, толкова по-голяма част от разходите, с които може да се разпорежда по свободно желание трябва да се посвещава нему, за да може то да се възстанови.

II

СЪЩЕСТВЕНИ БЕЛЕЖКИ¹

Първа бележка

Не трябва да се смесват разходите, които извършват собствениците в *безплодната класа* и употребявани от последната за своето препитание, с ония разходи, които собствениците непосредствено извършват в производителната класа за подържане на собственото си съществуване и на издържаните от тях слуги и животни. Защото разходите, които собствениците правят в производителната класа, могат да бъдат значително поизгодни за земеделието, отколкото разходите, извършвани в *безплодната класа*.

Между собствениците на дохода има голям брой доста състоятелни хора консумиращи произведения, които имат най-висока цена. Следователно количеството на консумираните от тях произведения представлява от себе си пропорционално значително по-малка величина, отколкото количеството произведения, консумирани от другите класи на много по-ниски цени. Съразмерно с това, хората изразход-

¹ „Observations importantes jointes au „Analyse du Tableau économique“.

ващи дохода и купувачи толкова скъпо, трябва да бъдат много по-многобройни в сравнение със сумата на покупките им. Но техните разходи поддържат цената на по-доброкачествените продукти, което от своя страна, посредством градация, поддържа добра цена на другите произведения, в полза на доходите от земята.

Съвсем иначе стои работата с онези големи разходи, които *собствениците* могат да извършат в *безплодната класа* и именно в това се състои разликата между разкоша в средствата за препитание, разкоша в украшенията. От резултатите на първия не трябва да се боим, както от резултатите на втория.

Онзи, който купува един фунт сладък грах за 100 ливри, ги плаща на земеделеца, който употребява тия пари за разходи по земеделието и които отиват в полза на ежегодното възпроизводство. Докато онзи, който купува златен галун (*un galon d'or*) за 100 ливри, плаща последните на работника, който употребява част от тях за нова покупка на суров материал от чужбина, и само втората част, употребявана за покупка на средства за неговото препитание, се връща към *производителната класа*. Но даже това връщане не може да бъде също така изгодно, както непосредствените разходи на собственика в *производителната класа*, тъй като работникът не купува за своя употреба произведенията, които имат висока цена и следователно не съдействува, както собственикът, за поддържане стойността и доходите от хубавите земи, способни да произвеждат ценни хранителни продукти. Що се отнася до оная част, която отива за покупки от чужбина, ако дори тя и да се връща към *производителната класа* (както това и става в действителност, поне частично, в нациите, в които съществува взаим-

ност в търговията с произведенията), то се връща винаги обременена с търговски разноски, които я намаляват и пречат на това възвръщане да бъде то пълно.

Втора бележка

Разходите за обикновената консумация са разходи, които сами по себе си се унищожават безвъзвратно. Те могат да бъдат покрити само от *производителната класа*. Що се отнася до последната, то тя може да мине да живее и само със собствените си сили. Следователно тези разходи, когато те не са употребени за възпроизводство, трябва да се разглеждат като безплодни или дори като вредни разходи за разкош в такъв случай, когато те са излишни и вредни за земеделието. Най-голямата част от разходите на *собствениците* представляват от себе си, най-малкото *безплодни* разходи; от тях могат да се изключат само ония, които се извършват от тях за запазване и усъвършенствуване на стопанствата и за развитие на земеделието. Но тъй като върху собствениците, съгласно естественото право, лежат грижите по управлението и по извършването на разходите за възстановяване на родовете им имения, то те не бива да се смесват с оная част на населението, която съставлява абсолютно безплодна класа.

Трета бележка

В държава, която се намира в положение на разцвет, на чиято територия земеделието, свободата и леснината на търговията са достигнали най-висока степен на своето развитие, където следователно доходът на *собствениците* не може повече да расте, последните могат да изразходват *половина* от тоя доход за покупки от *безплодната*

класа. Но ако територията още не е обработена и не е напълно подобрена, ако пътищата не са достатъчни, ако е необходимо още да се направят реките годни за корабоплаване и да се прокарат канали за превозване на произведенията, то собствениците трябва да бъдат пестеливи в разходите, които те правят в *безплодната класа*, с цел да увеличат посредством необходимите разходи своите доходи и наслаждения, доколкото само това е възможно. Докато те това не постигнат, техните излишни разходи в *безплодната класа* биха били разходи за разкош, вредни както за тяхното благосъстояние, така и за процъфтяването на нацията. Защото всичко, което е неизгодно за земеделието, причинява вреда също и на нацията, и държавата, а всичко, което благоприятствува земеделието, е изгодно и за държавата, и за нацията. Именно тая необходимост на разходите, които единствено само собствениците могат да правят за увеличение на богатствата си и за всеобщото благо на обществото, именно тая необходимост, прави осигуреността на поземлената собственост главно условие на естествения ред в управлението на държавата.

Феодалната политика разглеждаше някога тая поземлена собственост като опора на военната сила на сеньорите, но тя вземаше под внимание само собствеността над самата земя. Оттам са и толкова многото обичаи и толкова странните закони в реда на наследяването на имотите в земя, които съществуват и досега, въпреки измененията, станали в монархиите. Същевременно се обръщаше много малко внимание на сигурността на собствеността над движимите богатства, необходими за земеделието, които единствено могат да поддържат висока стойност на земеделските имуществва. Не се обръщаше достатъчно внимание на това, че опора на

военната мощ на държавата е самото благосъстояние на нацията.

Рим съумя да покори и подчини много нации, но той не умееше да ги *управлява*. Той разграби земеделските богатства на страните, подчинени на неговото господство. От това време неговата военна мощ изчезна, обогатилите го завоевания му бяха отнети и самият той, беззащитен, биде предаден на грабежа и насилието на неприятелите.

Четвърта бележка

В правилния ред, който ние тук следваме, цялата сума на покупките, правени ежегодно от *собствениците* и *безплдната класа*, се възвръща ежегодно към *производителната класа* за изплащане ежегодния доход на собствениците в размер от два милиарда и за заплащане на самите тях процентите по първоначалните им разходи и ежегодните разходи.

От това разпределение на разходите нищо не може да се изключи без вреда за земеделието. Също така нищо не може да се изключи с помощта на каквито и да са данъци или каквито и да са спънки в търговията от обратните постъпления (*reprises*) на земеделеца, тъй като последица от това би бил упадъкът в ежегодното възпроизводство на богатствата на нацията и намаляване на населението, което лесно може да се разкрие с помощта на изчисления. Следователно *именно на основата на разпределението на разходите, в съответствие с това — възвръщат ли се те на производителната класа или не; в съответствие с това — увеличават ли те нейните разходи или ги намаляват; поддържат ли или правят да пада цената на произведенията, — могат да се*

изчислят резултатите на доброто или лошо управление на нацията.

Безплодната класа може да изразходва за препитание на своите агенти само около половината от получаваните от нея *два милиарда*, защото другата половина се употребява за покупка на сурови материали за нейните изделия. Така че тая класа може да съставлява приблизително само една четвърт от нацията.

Ние посочихме, че в сумата на обратните постъпления на *производителната класа*, в размер от *три милиарда*, има *един милиард*, предназначен за изплащане процентите на първоначалните и ежегодни разходи на тая класа и употребяван постоянно за възстановяване на тия разходи. По такъв начин в тая класа остават приблизително, *два милиарда* за издръжката на нейните собствени непосредствени агенти, които следователно приблизително два пъти надминават числото на агентите на *безплодната класа*. Но всеки от тях с помощта на работния добитък може да извършва възпроизводство, достатъчно за препитанието на осем души, т. е. за своето семейство, съставът на което може да се предположи от четирима души, и за друго семейство със същата численост, принадлежащо към *безплодната класа* или към *класата на собствениците*.

Ако някои пожелаят да влязат в по-подробно изучаване на разпределението на разходите на нацията, то такова може да се намери в „Philosophie rurale“¹, глава 7.

¹ Съчинение на известния физиократ-популяризатор на „Икономическата таблица“ — Мирабо-старият. Пълното заглавие на труда е „Philosophie, rurale ou Economie générale et politique de l'agriculture“, Amsterdam, 1763.

Там те ще видят, че, освен *петте милиарда*, които тук се падат на нацията, има още и други разходи: такива са разходите по търговията и по изхранването на работния добитък, употребяван в земеделието. Тия разходи не са включени в разпределението на разходите, представено в таблицата, и ако те се прибавят към последните, то те ще повдигнат общата стойност на годишното възпроизводство до *шест милиарда и триста седемдесет милиона*. По тоя повод трябва да се отбележи, че търговските разходи могат да се увеличават в ущърб или пък да се намаляват в полза на нацията в зависимост от това, намира ли се, или не тая част от разходите в противоречие с естествения ред.

Пета бележка

В сметката на разходите, която бе изложена, се предполагаше, че нацията води само вътрешна търговия. Но няма държава, чиято територия да произвежда всички видове богатства, способни да задоволят нуждите на нейните жители. Така че, явява се необходимостта от външна търговия, с помощта на която нацията продава в чужбина част от своите произведения, от които тя самата има нужда. Но тъй като тя може да купи от чужбина само за такава сума, за каквата тя ѝ продава, то състоянието на нейните разходи винаги трябва да съответствуват на възпроизводството, което ежегодно се пресъздава на нейната територия. Изчислението на тия разходи може правилно да се построи, като се изхожда от самото това възпроизводство и абстрахирайки се от всякаква външна търговия, подробностите на която са неопределени, не се подават на изчисление и са безполезни за изчислението. Достатъчно е да се обърне внимание на обстоятелството, че при условие на свободна конкуренция във вън-

шната търговия става само размяна на стойност, с равна стойност без загуба или печалба за едната, или другата страна.

Що се отнася до разходите за превоз, то нацията тях ги плаща и в чужбина, от едната и от другата страна, в своите продажби и в покупките си. Те образуват за търговците фонд, различен от фонда на нацията, защото във външната търговия на земеделските нации всеки търговец е чужденец по отношение интересите на тия нации.

Следователно земеделската и търговска държава обединява две нации, различни една от друга: едната образува съществената част на обществото, неотделима от територията, която носи доход, другата представлява от себе си външен придатък, съставляващ част от общата република на външната търговия. Тая търговия се извършва и заплаща от земеделските нации. Нейните разходи, макар и необходими, трябва да се смятат като допълнителен разход, изваждан от дохода на собствениците на земята, следователно те трябва да бъдат свободни от всякакъв метод и от всякакви добавъчни облагания, които биха се отразили катастрофално върху доходите на владетелите и на другите собственици.

При наличността на свободна конкуренция във външната търговия цените, поддържани в сношенията между търговските нации, трябва да бъдат основата за изчисляване на богатствата и ежегодните разходи на нациите, които имат лека и свободна търговия. Външната търговия е повече или по-малко развита, в зависимост от разнообразието в консумацията на жителите и от по-голямото, или по-малко разнообразие в произведенията. Колкото произведенията на някоя държава са по-разнообразни толкова по-малък е износът и вносът, толкова повече нацията ще спести от разходите по външната

търговия. Обаче последната трябва да бъде свършено свободна, избавена от всякакви ограничения и изключена от всякакви облагания, защото само посредством търговските сношения, поддържани между нациите, може да бъде гарантирана най-добра цена на произведенията във вътрешната търговия и най-голям доход за владетеля и за нацията.

Шеста бележка

Лесно е да се види, че едни и същи произведения преминават няколко пъти през ръцете на търговците и занаятчиите, но необходимо е да се обърне внимание на обстоятелството, че тия повторения на продажбите и покупките, които умножават безплодно *обращението*, представляват от себе си само преместване на стоките и умножаване на разходите, без да се предвиждат никакви богатства. Преброяването на произведенията се свежда следователно само до тяхното количество и до цената на продажбата им от първа ръка.

Колкото повече тия цени са подчинени на естествения ред, колкото те постоянно се държат на високо равнище, толкова по изгодни са те също и в размените, които се правят с чужбина, толкова повече те стимулират земеделието, поддържат стойността на различните произведения на земята, увеличават доходите на владетеля и на собствениците; толкова повече те увеличават също и количеството на металическите пари на нацията и общото количество на работните заплати плащани като възнаграждение за труда или службата на ония, които не са първоначални притежатели на произведенията.

Употреблението на тия работни заплати, добре ли или лошо разпределени, съдействува до голяма степен за благосъстоянието, или упадъка на държавата, за строгостта или развратеността на нравите на

народа и за увеличението, или намалението на населението. На хората може да им омръзне селото, разкошът и удоволствията ще ги привличат в столицата, или пък те могат да бъдат равномерно разпределени по провинцията. В последния случай те могат да поддържат консумацията си в съответствие с производството, тогава когато в първия случай те не ще могат да избегнат големите разходи по пренасянето, което ще накара да спаднат цените на произведенията при продажбите от първа ръка и ще намали дохода от земята, масата на работните заплати и населението.

Търговията, състояща се в препродажба, може да се развива в зависимост от активността и способностите на търговците, но търговията на земеделската нация се регулира от размера на ежегодното възпроизводство на нейната територия. Печалбите, съставляващи чиста печалба на местните търговци, съвсем не трябва да се смесват с богатствата на нацията, защото последните не могат да бъдат издигнати по-високо от пласмента на сумата на действителното възпроизводство на нейната територия, подчинено на текущите цени, съществуващи при продажбите от първа ръка. Търговецът се стреми да купува по възможност по-ниска цена и да препродава по възможност по-висока, за да увеличи колкото е възможно повече печалбата си в ущърб на нацията; неговият частен интерес и интересът на нацията са противоположни един на друг. Оттук не следва обаче, че цялото търговско съсловие и дори всеки отделен член на това огромно съсловие, разглеждайки нещата в целия им ръст и в техния истински обем, не е действително заинтересован в това, че произведенията постоянно да се продават от първа ръка по най-висока цена, каквато е само възможна. Колкото те се продават но по-високи цени, толкова

земеделieto дава повече чист продукт. колкото повече чист продукт дава земеделieto, толкова то е по-изгодно; колкото по-изгодно е земеделieto, толкова повече то се увеличава по-своите размери, толкова повече то произвежда, толкова повече постъпления то носи на земеделците, доход за владетеля, собствениците, получателите на десетък и работна заплата за всички други категории граждани; толкова повече се увеличават разходите от най-различен ред, доставящи на търговията обект, удобен случай и подбуждащи я към активност; толкова повече, значи, се увеличава общата сума на печалбите на търговците от действията на самата конкуренция, която във всеки отделен случай пречи, щото тия печалби да бъдат прекомерни, в ущърб на цените на продуктите.

Но много малко ще се намерят търговци, които да се вглеждат толкова далеч и още по-малко такива, които биха били способни да пожертвуват днешната си печалба, за да си осигурят по-големи облаги в бъдеще. Най-после съвсем не търговците, а нуждите на консуматорите и средствата за тяхното задоволяване са, които гарантират първоначално цените на произведенията при продажба от първи ръце. Търговците не създават нито цени, нито възможност за търговия, а тъкмо обратно — възможността за търговия и съществуващите цени са, които пораждаат търговците.

Седма бележка

Ние не сме говорили още за паричната маса, която се обръща в търговията на всяка нация и която простият народ смята като истинско богатство на държавите, защото с помощта на *парите*, както казват, *може да се купи всичко от каквото човек има нужда*. Но при това не си задават въп-

роса — с помощта на какво могат да се получат пари на свое разположение? Обаче това богатство не се дава даром: то се ценя толкова, колкото то струва на онзи, който го купува. Търговията доставя пари на нации, които нямат нито златни, нито сребърни рудници; но самите тия нации не биха имали нито злато, нито сребро, ако нямаха с какво да заплатят за тях и те винаги ще имат такива толкова, колкото пожелаят, или се съгласят да купят, при условие, ако те разполагат с произведения, които могат да се разменят за тях.

Аз казах толкова, колкото се съгласят да купят, защото парите не са богатство, от което хората се нуждаят за задоволяване на своите нужди. Само благата, несбходими за живота и за ежегодното възпроизводство на тия блага, са такива, към притежаването на които е нужно да се стремим. Превръщането на произведенията в пари би извлякло тия пари от разходите, които са от полза за земеделието, и би означавало намаление в същите размери на годишното възпроизводство на богатствата. Паричната маса в дадена нация може да се увеличи само в такива размери, в каквито се увеличава там самото възпроизводство. Увеличението на количеството на парите извън тия размери би могло да стане само в ущърб на ежегодното възпроизводство на богатствата. Но намалението на това възпроизводство неизбежно и неизбежно би повлякло след себе си и намаление на количеството на парите и обедняване на цялата нация. В същото време количеството на парите може да бъде намалено в дадена нация без съответно намаление на богатствата на тая нация, защото има много начини да се заместят парите при богатствата на нацията и при наличността на свобода и лека търговия в нея, но нищо не може да замести без загуба недостига в ежегодното възпроизводство на

богатствата, годни да задоволяват нуждите на хората. Трябва дори да се предположи, че паричните запаси на една бедна нация трябва да бъдат относително по големи, отколкото тия на богатата нация, тъй като и у едната, и у другата от тях, те се определят от сумата, от която те се нуждаят за своите продажби и покупки. Но бедните нации изпитват много по-голяма нужда от посредничеството на парите в търговията: там всичко трябва да се плаща с налични пари и почти е невъзможно да се разчита на чиято и да било гаранция. Докато в богатите нации има много хора, добре известни като хора богати, чиято писмена гаранция се смята напълно вярна и добре гарантирана от техните богатства. По такъв начин всички по-големи продажби се извършват там с помощта на кредит, т. е. посредством ценни книжа, които заместват парите и до голяма степен облекчават търговията. Следователно за богатствата на държавите трябва да се съди не по по-голямото или по малко количество пари. Също така и паричният запас равен на дохода на собствениците на земята, може да се смята повече от достъпен за една земеделска нация, където обращението се извършва правилно, и където търговията е основана на доверие и пълна-свобода.

Що се отнася до световната търговска република, разпространена над различни страни и що се отнася до малките чисто търговски нации, които са само части на тая огромна република, и могат да се смятат като нейни главни градове или ако щете, като нейни главни кантори — то тяхната парична маса е пропорционална на обема на тяхната търговия по препродажба. Те увеличават тая маса, доколкото могат, с печалбите и спестяванията си с цел да увеличат капитала на търговията си. Парите са единственото им родово имущество. Търговците

употребяват пари в покупките си само с цел да ги извлекат с печалба от продажбите си. Следователно те могат да увеличават паричното си имущество само причинявайки загуба на нациите, с които те водят търговия. То винаги се запазва в техни ръце, и ако излиза от канторите им, и постъпва в обращение, то е само за това, за да се върне обратно с добавък. Така че тия пари не могат да влизат като съставна част в богатствата на земеделските нации, които са винаги ограничени със сумата на тяхното възпроизводство, от която те и плащат печалбите на търговците. Последните, каквато и страна да обитават те, са свързани с различните нации посредством своята търговия. Именно тая търговия е и тяхно отечество и хранилище на техните богатства. Те се занимават с продажба и покупка и в своето местожителство и в други места; тяхната професия не познава нито определени граници, нито отделна територия. Нашите търговци са също търговци и на други нации, а последните — и наши, и освен това и едните и другите търгуват също и помежду си. Така че търговските сношения проникват и се простират навсякъде, насочвайки се винаги в края на краищата към парите, които се доставят и разпределят между нациите от самата търговия в съответствие с цените. А последните се подчиняват на естествения ред, регулиращ еже дневно текущите цени на произведенията. Но земеделските нации имат друга изходна гледна точка, по-полезна за тях и по-широка: те трябва да се стремят само към колкото е възможно по-голямо възпроизводство с цел постоянно да увеличават богатствата, годни да задоволяват нуждите на хората. Парите са за тях само незначително посредническо богатство, богатство което при липса на възпроизводство моментално би изчезнало.

III. ОБЯСНЕНИЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ТАБЛИЦА¹

Тези разходи които дава земеделието, ливадите, пасищата, горите, рудниците, риболовството и т. н. и които се състоят от зърнени храни, напитки, говеждо месо, дърва, животни, суров материал за произведенията на ръчния труд и т. н.	Производителни разходи	Разходите на дохода, след като се извади данъка, се делят на производителни и безплодни	Безплодни разходи	Състоящи се в издежата на личния труд, в жилища, облекло, паричния процент, в заплатата на прислугата, в търговските разходи, в чуждестранни стоки и т. н.
Взаимната размяна на една класа разходи с друга разделя дохода от 600 л. по равно между двете класи, така че във всяка една постъпват по 300 л., освен разходите, които се запазват. Собственикът съществува от 600-те ливри, които той изразходва. Разпределените между двете класи разходи 300 ливри, дават възможност за съществуване на един човек във всяка класа; така че 600 ливри доход дават възможност да съществуват трима	ГОДИШНИ РАЗХОДИ	ДОХОД	ГОДИШНИ РАЗХОДИ	Взаимните покупки на една класа разходи от друга разпределят между тях 600 л. доход.
Произведения	600 л. произв.	600 л.	300 л.	Всяка от двете класи прави разходи една част у себе си, а друга част в друга класа. Обращението носи 600 л. в тая колона, от която, сума 300 л. трябва да отиват за разходи, а останалите 300 л. за работна заплата.
	300 л. произв.	300 л.	300 л.	Данъкът, който трябва да бъде отнесен към тая класа разходи, се взема от дохода, получаван от разходите на възпроизводство, и се губи в тая класа, с изключение на оная негова част, която
	150 л.	150 л.	150	
	75 л.	75 л.	75	
	37...10 су "	37..10 су	37..10 су	
	18..15 "	18..15	18..15	

¹ Tableau économique avec son explication, I-ière édit. 1757.

мъже със семейства им. 9...7...6 д. възпр. 9...7...6 д. постъпва в обращение където тя се възпроизвежда също както и доходи, и по същия начин се разпределя между двете класи. Но той се събира винаги за сметка на дохода на собствениците, или на разходите на земелците, или на спестяваното за консумацията. В последните два случая данъкът е разорителен, защото намалява в същата степен възпроизводството; същото става и в такъв случай, ако той отива безвъзвратно в чужбина, и също и с всичко онова, което отива за образуване на парични състояния на откупвачите, заети със събирането и изразходването на данъците; тъй като тях частта на данъка, отвлечени или откраднати вследствие спестяване от производителните разходи, или взети от разходите на земелците, прекратяват производството, лягат като двойна загуба върху собствениците и накрая унищожават дохода, който дава данъка, последният, т. е. данъкът трябва да пада само върху собственика, а не върху разходите на възпроизводството, защото в такъв случай той разорява земеделеца, собственика и държавата.

9...7...6 д. възпр. 9...7...6 д. възпр. 9...7...6 д. възпр. 9...7...6 д. възпр. 9...7...6 д. възпр.

По такава предположение един доход от 600 милиона може да даде възможност да съществуват 3 милиона семейства, като се смята по трима души във всяко, без малолетните. Производителните разходи, които се възпроизвеждат също ежегодно и около половината от които отива за работна заплата, прибавят 300 мил.; за сметка на последните може да съществуват още 1 милион глави на семейства, сметайки по 300 л. на всеки. Така че с тях 900 милиона, които се произвеждат ежегодно от имотите в земя, биха могли да произвеждат 12 милиона души, без малолетните, съгласно хода на обращение и разпределението на годишните доходи. Под обращение тук се разбираат покупките, заплащани от дохода, и разпределението, което дели дохода между хората чрез заплащане покупките от първа ръка; търговията тук не се взема под внимание, тъй като, умножавайки покупките и продажбите, тя не увеличава нещата и води само към увеличение на безплодните разходи.

Схемата на Икономическата таблица е дадена успоредно с него. Преводът е направен от първоначалното издание, появило се в 1758 г., намерено от *Бауер* в Парижката национална библиотека и публикувано в fac-simile в British Economic Association в 1894 г. Ние възпроизвеждаме текста запазвайки терминологията по руското съкратено издание на съчиненията на *Кене*, от 1896 г. редактирано от проф. *Миклашевски*.

Производителни разходи се правят за земеделие, ливади, пасбища, гори, рудници, риболовство и т. н., с цел да се възпроизвеждат непрестанно богатствата, състоящи се от зърнени храни, напитки, гори, добитък и сурови материали за изделията на ръчния труд и т. н.

Безплодни разходи се правят за изделията на ръчния труд, за помещения, облекло, за заплащане паричен процент, за прислуга, търговски разходи, чуждестранни стоки и т. н.

Продажбата на чистия продукт, произведен от земеделеца предната година, с помощта на 600-те ливри *годишни разходи*, употребени от фермера за обработка, дава възможност да се заплащат на собственика 600 ливри доход. 300-те ливри *годишни разходи* за безплодни разходи отиват за образуването на търговски капитал и за разходи по търговията, за покупка на суров материал за изделията на ръчния труд, за продоволствие и удовлетворяване на другите нужди на занаятчията, докато той не изработи и продаде изделието си.

600-те ливри *доход* се изразходват от собственика; половината доход отива за производителни разходи: за хляб, вино, говеждо месо и т. н.; другата половина — за облекло, мебели, прибори и т. н.

Размерът на едните и другите разходи може да не бъде еднакъв, според това, за какво предпо-

лага всеки един да изразходва дохода си: за подобряване на храната или обстановката. Тук е взето средното положение, при което разходите на възпроизводството (*depenses reproductives*) от година на година носят един и същ доход. Но относно измененията, които могат да станат в годишното възпроизводство на дохода, лесно може да се заключи по това, до колко са преобладавали производителните или безплодните разходи; за това казвам, лесно ще бъде да си съставим представа по самите изменения, които ще станат в схемата на таблицата. Действително да предположим, че разходите за разкош в обстановката са се увеличили с една шеста и за собственика и за занаятчията; възпроизводството на дохода ще се съкрати в такъв случай от 600 ливри на 500 ливри. Обратно, ако се увеличат разходите за консумация или за износ на сурови материали, то, съобразно с това, ще се повиши и възпроизводимия доход от 600 до 700 ливри; от тук се вижда, че прекомерният разкош може извънредно скоро да разори напълно дадена богата страна.

Изразходваните за производителни разходи 300 ливри доход, дават в пари обещетение за разходите, които възпроизвеждат 300 ливри чист доход, представляващ от себе си само част от възпроизведения доход на собственика. И в последна сметка, посредством разпределянето на сумите, които отново се връщат към производителната класа, ежегодно се произвежда цялата сума на дохода.

Тия 300 ливри, които се възвръщат към категорията на производителните разходи чрез продажбата на продуктите, които собственикът купува от тях, се изразходват от фермера: половината за консумация на продуктите, добити от самата тая класа, а другата половина за поддържане на облекло, прибори, оръдия и т. н.; последните разходи се извър-

шват в формата на възнаграждения на класата на безплодните разходи. И тия разходи се възпроизвеждат заедно с чистия продукт.

Доходът на собственика от 300 ливри, които са преминали към класата на безплодните разходи, се изразходват от занаятчията: половината за покупка от класата на производителните разходи средства за съществуване, суров материал, необходим за занаятчийските изделия, и за поддържане и възстановяване на *разходите* от класата на безплодните разходи. Това обращение и взаимно разпределение върви в такъв ред и в същите пропорции до последния остатък на сумите, които взаимно преминават от една категория разходи към друга.

Обращението пренася 600-те ливри към категорията на безплодните разходи; от тая сума трябва да се извадят 300 ливри за *годишни разходи*; остават 300 ливри за работна заплата. Тая работна заплата се равнява на 300 ливри, които тая класа получава от класата на производителните разходи, а разходите се равняват на 300 ливри доход, преминаващ към същата класа на безплодните разходи.

След като се извади данъка, десетъка и процента за разходите на земеделеца — които разходи ще бъдат разгледани отделно, за да не се усложнява много реда на разходите — произведенията на другата класа представляват ценност от 1200 ливри. Тия произведения се изразходват в такъв ред: собственикът на дохода ги купува за 300 ливри; също такава сума изразходва за покупката им и безплодната класа, при което половината на тая сума—150 ливри се изразходват за средства за продоволствие в тая класа, другата половина — 150 ливри отива за външна търговия, разходите за които са също безплодни. Накрая, от произведенията, които остават, половината, на ценност 300 ливри се консумира от

класата на производителните разходи, т. е. от хората, които ги произвеждат; а другата половина, от 300 ливри, остава за продоволствие и издръжка на добитъка. И така от цялата сума произведения, на цена 1200 л., тая класа изразходва от тях за 600 л., направените от тях разходи от 600 л. и се връщат чрез продажба на собственика и на класата на безплодните разходи. Една осма част от цялата сума на тия произведения отива за външна търговия, т. е. за износ, или за сурови материали и за храна на ония туземни работници, които продават своите произведения на други нации. Продажбите на търговците се изравняват с покупките на стоки и златни и сребърни кюлчета, които се получават от чужбина.

Такъв е разпределителният ред на консумацията на суровите материали между отделните класи граждани и такава е представата, която трябва да си съставим за онова значение и ония размери в каквито трябва да се води външната търговия в една цветуща земеделска страна.

Взаимната размяна на една категория разходи с други разпределя между тях 600 ливри, което дава по 300 л. на всяка една от тия класи, като не се смятат разходите, които се запазват. Собственикът съществува с 600 л., които той изразходва 300 л. разпределени между двете класи, заедно с произведенията, съставляващи данъка, десетъка и т. н. могат да издържат по един човек в едната и другата класа, така че 600 л. доход заедно с допълнителните суми могат да изхранят трима мъже—глави на семейства. Така че с 600 мил. доход могат да просъществуват 3 милиона семейства, като се смята във всяко едно от тях по 4 души от всички възрасти.

Разходите, покривани от *годишните разходи* от категорията на производителните разходи, които

ежегодно се възпроизвеждат и около половината от които отива за изхранване на добитъка, а другата половина за възнаграждения на хората, заети в работата на тая класа, дава още 300 мил. разходи, тая сума, като се прибави към нея и една част от другите продукти, може да поддържа съществуването на още един милион глави на семейство.

По такъв начин, съгласно разглеждания ред на обращение и разпределение на годишните доходи, тия 900 мил. които, след като се извади данъка, десетъка и процентите на годините и първоначалните разходи на земеделеца ежегодно се възпроизвеждат от земеделските имущества, биха могли да доставят средства за съществуване за 16 милиона души от всички възрасти.

Под обращение тук се разбират покупките от първи ръце заплащани от дохода, който се разпределя между всички класи. Търговията тук не се взима под внимание, тъй като тя само увеличава числото на покупките и продажбите, без да умножава нещата и е само едно увеличение на общата сума на безплодните разходи.

Богатствата на класите на производителните разходи в една страна, в която собствениците на земите имат 600 мил. постоянен доход, могат да бъдат изчислени така.

Доходът от 600 мил., който получават собствениците, предполага освен това, 300 мил. данък и 150 мил. десетък от годишния продукт като се сметнат в това число всички разходи, които се падат на земите подлежащи на десетък. Всичко това заедно с дохода съставлява 1 милиард и 50 милиона; тука следва да се прибави 1 милиард и 50 мил. възпроизведени годишни разходи и 110 милиона проценти на последните, сметайки по 10%. В последна сметка се получават 2,210,000,000 ливри.

В кралство, в което има много лозя, гори, ливади и т. н. само около две трети от тая сума би могло да се получи от обработване на земята с помощта на плуг, за това в една благоустроена държава с едро земевладение, в която се употребяват коне, биха били нужни 333,334 плуга. като се смята по един плуг на 120 десетини¹, 333,334 души които да ги управляват, и 40 милиона десетини земя.

За такава култура могат да бъдат употребени в Франция повече от 60 милиона десетини, за което ще бъдат нужни 5 или 6 милиарда разход.

Тук не става дума за дребното земевладение, където работата се извършва с помощта на волове и където биха били нужни повече от един милион плуга и около два милиона души за обработването на 40 милиона десетини, при което биха се получили само два пъти от онова количество продукти, което дава едрото земевладение. Тая дребна система на обработване, за която земеделците биват принудени да се държат по липса на богатства, необходими за първоначални разходи, съставява неизгодно употребление на самите тия земеделски имущества, тъй като тук земята в повечето случаи се обработва само за покриване на разходите, за издръжката на хората, заети в тоя род култура, се изразходват крайно големи суми, които поглъщат почти цялото количество на получавания продукт. Тая неблагоприятна система на обработване, която е признак на бедността и упадъкът на страната, в която тя господствува, няма никакво отношение към схемата на таблицата; последната предполага такова състояние на земеделието. при което земята се обработва с употребление на всеки плуг

¹ десетина — мярка за земя — 1.092 хектара.

на половина, и в което годишните разходи могат с помощта на фонда на първоначалните разходи да се извършат 100 на 100.

Първоначалните разходи, напълно достатъчни за осигуряване работата на един плуг при едра култура и направени за получаване на животни, инструменти, семена, храна, издръжка, за изплащане работните заплати и т. н. в периода от 2 години до първата жетва, се изчисляват на 10,000 ливри. Така че, цялата сума, необходима за употребата на 333,334 плуга, се равнява на 3 333,340,000 л. Вж. в енциклопедията страните „ферма“, „фермери“, „зърнени храни“.

Тия разходи трябва да донесът най-малко 10% защото продуктите на земеделието са изложени на разни гибелни случайности, които на десет години поглъщат най-малко, ценността на една годишна реколта. Освен това нужни са много средства, за да се държат тия разходи на известно равнище и да се възобновява по такъв начин сумата на процентите за разходите, употребени от земеделците за първоначално обзавеждане, се равнява на 333,322,000 л.

Ливадите, лозята, бентовете, горите и т. н. изискват от страна на земевладелеца малки първоначални разходи. Ценността на тия разходи като се включат тук първоначалните разходи за посев и други работи, които се извършват за сметка на собствениците, може да се приеме равна на 1,000,000 000 л.

Лозята и градинарството изискват големи годишни разходи, но заедно с разходите за останалите отрасли на културата те могат да се включат без да се вниква в по-големият или по-малък размер на всичките разходи въобще, в общата сума на горе-приведените годишни разходи.

Годишното възпроизводство на чистия продукт на годишните разходи и процентите за тях, процентите на първоначалните разходи, изчислено съгласно схемата на таблицата може да бъде оценено на 2,543,322,000 л.

Като се вземат под внимание разходите, които се правят в френската територия, и пласментът на нейните продукти, тя би могла да произвежда също толкова и дори много повече.

От приведената сума от 2,543,322,000 л. 525 милиона съставляват половината от възпроизведените годишни разходи, употребени за изхранване на добитъка. Така че от общата сума остава (ако само целият данък влиза в обращение и ако той не влиза в разходите на земеделеца) 2,018,322,000 л.

За разходите на хората отиват приблизително около 504,580,500 л. на всеки милион глави на семейства, което дава на един глава 562 л.; различни случайни бедствия могат да намалят тая сума едва до 520 л. При такова положение на нещата държавата може да се смята богата, а хората живущи в изобилие.

Ние включваме тук земите на това основание, че те благодарение на продажната си стойност, могат да се смятат до известна степен като движими богатства, защото цената на земите е подложена на изменения в зависимост от равнището на стойността на другите богатства, необходими за културата; ето защо, колкото повече намаляват богатствата на фермерите, земите се влошават, и собствениците губят от тяхната продажна стойност.

Богатствата на класата на безплодните разходи се съставляват:

1. От фонда на годишните безплодни разходи — 525,000,000 л.

2. От първоначалните разходи на тая класа за уреждане манифактури, за сечива, машини, мелници, ковачници или други принадлежности и т. н. — 2,000,000,000 ливри.

3. От монетите или паричния фонд на богатата земеделска страна, равен почти на чистия продукт, който тя получава ежегодно от земелните имущества посредством търговията — 1,000,000,000 л.

4. От стойността на земята под четирите милиона домове или помещения за 4 милиона семейства, която, ако се оценява земята под всеки дом средно на 1500 ливри, се равнява на 6,000,000,000 л.

5. От стойността на обзавеждането и мобилизирката на 4-те милиона здания, които, като не се смята, че за това отива годишния доход или онова, което са спечелили 4 милиона глави на семейства, се равнява на 3,000,000,000 ливри.

6. От стойността на сребърните изделия, скъпоценните камъни, изделията от тях, огледала, картини, книги и разни други изделия на ръчния труд, които се купуват или се предават по наследство, която може да се равнява в един богат народ на 3,000,000,000 ливри.

7. От стойността на търговските и военни кораби и техните принадлежности, ако разбира се, страната е морска, на артилерията и други здрави оръдия за сухопътна война, здания, постройки и други трайни обществени съоръжения; съвокупността на цялото това имущество може да бъде оценена на 2,000,000,000 ливри.

Тук не става дума за изделията на ръчния труд, предназначени за търговия, за хранителните припаси, които се внасят или изнасят, за произведенията, които се намират в лавките и магазините на търговците и предназначени за ползуване и годишно употребление; всички тия предмети са изчислени и

включени в общата сума на произведенията и годишните разходи, съгласно схемата на таблицата.

Съвокупността на богатствата на класата на безплодните разходи се равнява на 18,000,000,000 л.

А общата сума на богатствата на страната се равнява на 59,000,000,000 л.

Да допустнем, че ние сме сгрешили приблизително с $\frac{1}{20}$; тогава общата сума на богатствата ще бъде от 55 до 60,000,000,000 ливри.

Тук става дума за богата нация, владееща територия и която прави разходи, които ежегодно ѝ възвръщат без ущърб 1 милиард и 500 милиона чист продукт. Иначе стои въпросът, когато земеделската страна върви към упадък; в такъв случай всички богатства, последователно поддържани от годишния продукт, могат да се унищожат или да изгубят стойността си просто по силата на съкращаването на разходите за производителни цели, а това може да стане в съвсем късо време вследствие осем главни причини:

1. От лоша форма на облагане; ако например последното засяга разходите на земеделеца. *Noli me tangere* — ето в какво се състои девизът на тия разходи.

2. От излишното данъчно бреме; вследствие крайно големите разходи по тяхното събиране.

3. От излишествата в разкоша за всевъзможни украшения.

4. От много големите разходи за водене на процесите.

5. От липсата на външна търговия с произведенията на земята.

6. От липсата на свобода във вътрешната търговия със сурови материали и в култивирането на земите.

7. От личната несвобода на жителите на селото.

8. От липсата на възвръщане на годишния чист продукт към класата на производителните разходи.

IV.

Общи принципи на икономическата политика на земеделската държава¹

I-ви принцип. *Върховната власт трябва да бъде единна и над всички членове на обществото и всички незаконни посегателства на частните интереси*, тъй като целта на господството и подчинението е осъществяването на всеобща безопасност и осигуряване законните интереси на всички. Системата на многовластието е гибелно заблуждение, тъй като тя би повлекла след себе си разпри на силните и угнетение на слабите. Разделение на обществото на различни съсловия граждани, от които на едни би принадлежала върховната власт над другите, би унищожил общият национален интерес и би възбудил борбата на частните интереси сред гражданите от различните класи: подобно разделение би извратило строя на управлението на земеделската държава, която трябва да

¹ Издадени за пръв път заедно с „Икономическата таблица“ в 1758 г. под заглавие „Extrait des economies royales de M. de Sully“. Преиздадени в много по-допълнен вид (нови са принципите — 1, 2, 3, 4, 17, и 25) в първия том на списанието „Physiocratie“. От това второ издание, възпроизведено от А. Онкен в неговия „Oeuvres economiques et philosophiques de F. Quesnay“, е и направен настоящият превод. Под заглавието — „Extrait etc . . .“ е изпуснато, тъй като принципите, формулирани от Кене, имат твърде малко общо с ония, които Sully представи в 1604 г. на разглеждане от крал Хенрих IV.

Бел. съставителите.

насочи всички частни интереси към една главна цел — процъфтяване на земеделието, което е източник на всички богатства както на самата държава, тъй и на всичките ѝ граждани.

II принцип. *Нацията трябва да знае общите закони на естествения ред, които очевидно лежат в основата на най-съвършеното управление.* Изучаването на човешката юриспруденция не е достатъчно, за да се създадат държавни мъже, необходимо е ония, които се посвещават на административна дейност, да бъдат принудени към изучаване на естествения ред, най-благодетелен за хората, съединени в общество. Необходимо е освен това, щото практическите благодетелни сведения, които нацията придобива с помощта на опита и размишлението, да се сведат в обща наука за управлението, за да може върховната власт, винаги просветена с познаването очевидните закони на естествения ред, да установява най-добри закони и да заставя незабавно да се изпълняват те, с което би се постигнала всеобща безопасност и толкова голямо благосъстояние на обществото, каквото е възможно да се достигне.

III принцип. *Владетелят и народът никога не трябва да забравят, че земята е единственият извор на богатствата и че единствено само земеделието умножава последните.* Умножаването на богатствата осигурява увеличението на населението, а хората и богатствата обуславят процъфтяването на земеделието, разширяването на търговията, оживлението на промишлеността и непрестанното разрастване на богатствата. От този богат извор зависи успехът на всички отрасли на управление в държавата.

IV принцип. *Собствеността над недвижимите и движими богатства трябва да бъде осигурена за ония, които са техни законни владелци,*

тъй като *осигуреността на собствеността е главната основа на икономическия строй на обществото*. Без осигуреност на собствеността територията би си останала необработена. Не биха се намерили нито собственици, нито фермери, готови да правят разходи, необходими за да ѝ се придаде стойност и да се обработи тя, ако притежаването на земята и продуктите не е осигурено за ония, които авансират тия разходи.

Само осигуреността на постоянното владение подбужда труда и привлича богатствата към обработване и подобряване на земите и към предприятията на търговията и промишлеността. И единствено само върховната власт, на която принадлежи първоначалното право на разпределение плодовете на земята, тоя единствен извор на богатствата, е в състояние да осигури на своите поданници тяхната собственост.

V принцип. *Данъкът не трябва да бъде разорителен или непропорционален на количеството на националния доход; неговото увеличение трябва да следва след увеличението на националния доход; той трябва да се взема непосредствено от чистия продукт на земеделските имущества, а съвсем не от работната заплата на хората или от жизнените припаси, тъй като в такъв случай той би увеличил само разходите по своето събиране, причинявал би вреда на търговията и ежегодно би унищожавал част от националното богатство; в никой случай не следва също да се взема данък от богатствата на земеделските фермери, защото *разходите на държавата за земеделие трябва да се смятат като неприкосновен фонд, който трябва внимателно да се пази за получаване данък, доход и средства за съществуване за гражданите от всички класи*; в противен случай данъкът се изражда в*

грабеж и причинява загуби, които бързо разоряват държавата.

VI принцип. *Разходите на земеделците трябва да бъдат достатъчни, за да могат ежегодно да възпроизвеждат с помощта на разходи, употребявани за обработване на земята, колкото е възможно по-голямо количество продукти, тъй като при недостатъчни разходи, издръжките за обработване пропорционално се увеличават и носят по-малко чист продукт (produit net).*

VII принципът. *Цялото количество доход трябва да постъпва в годишно обращение и да преминава всичките му стадии; не трябва да се създават парични имущества или, най-малкото, образуването на тия имущества трябва да се компенсира с ония, които постъпват пак в обращение; в противен случай тия парични имущества биха спрели разпределението на известна част от годишния доход на нацията и биха задържали във отъгъването парични запаси на държавата в ущърб на възстановяването на разходите за земеделието, в ущърб на изплащането работната заплата на занаятчиите, в ущърб най-сетне, на необходимото потребление на хората от различните класи, занимаващи се с доходни професии; така че това отвлечение на паричните запаси от обращението би намалило възпроизводството на доходите и на данъка.*

VIII принцип. *Икономическата политика трябва да има грижата да насърчава производителните разходи и търговията със суровите продукти на земята, тя трябва да представи на безплодните разходи те да си вървят сами по себе си.*

IX принцип. *Една нация, владееща голяма територия, годна за обработване и имаща възможност да води голяма търговия със суровите*

продукти на земята, не трябва да допуска голям наплив на пари и хора в манифактурните предприятия и в търговията с предмети за разкош, за сметка на труда и разходите, правени за земеделие; тъй като за предпочитане е пред всичко държавата да бъде населена от богати земеделци.

X. принцип. Нито една част от сумата на доходите не трябва да се изнася в чужбина, без тя да се възвръща обратно, в пари или стоки.

XI. принцип. Трябва да се избягва емигрирането на жители, които биха могли да изнасят богатствата си в чужбина.

XII. Принцип. Децата на богатите фермери трябва да се заселват в селата, за да може там никога да не се чувствува липса ни земеделци, тъй като, ако някакви ограничения ги принуждават да напускат селото и ги довеждат до решението да се пренасят в града, те отнасят там богатствата на своите бащи, които последните са изразходвани за земеделие. В селото трябва да се привличат не толкова хора, колкото богатства: защото, колкото повече богатства се изразходват за земеделието, толкова по-малко хора заема то и същевременно толкова повече процъфтява и толкова по-голям е доходът, който то дава. Такава е например, по отношение зърнените храни едрата култура на богатите фермери в противоположност на дребната култура на бедните арендатори, наполовина обработващи земята с помощта на волове и крави

XIII принцип. Всеки трябва да бъде свободен в обработването на такива произведения в своята нива, към чисто култивиране го подбужда собственият му интерес, неговите способности и качества на почвата, за да се извлече от последната колкото е възможно по-голямо количество

продукт. Никак не трябва да се поощрява монопола в обработването на поземлените владения; тъй като този монопол причинява вреда на общия национален доход. Предразсъдъкът, който се състои в това, да се предпочита насърчаването изобилието на продуктите от първа необходимост пред други произведения в ущърб на продажната стойност на едните и на другите, е породен от късогледството, което пречи да се види влиянието на взаимната външна търговия, доставяща всичко и установяваща цената на продуктите, при която всяка нация може да произвежда с най-голяма печалба за себе си. След богатствата, които отиват за експлоатация и култивиране на земите, доходите и данъкът са в държавата богатствата от първа необходимост, нужни за защита на поданиците и от мизерията и неприятеля за поддържане славата и могъществото на монарха и благосъстоянието на нацията.

XIV принцип. *Неоходимо е да се насърчава развъждането на домашен добитък*; защото именно той снабдява земята с тор, който дава изобилни реколти.

XV принцип. *Земите, предназначени за отглеждане на зърнени храни, трябва да бъдат съединени по възможност в големи стопанства, експлоатирани от богати земеделци*, тъй като в едрите земеделски предприятия, в сравнение с дребните, разходите за издръжка и ремонт на постройките са по-малки и пропорционални, но много по-малко са разходите и много повече чистият продукт. Многочислеността на дребните стопани е вредна за населението. Най-осигурени и най-приспособени към различни занаяти и професии, разделящи хората на различни класи, е онова население което се издържа от чистия продукт. Всяко полезно стесняване в работите, които могат да се изпълняват с помощта

на животни, машини, силата на реките и т. н. е от полза за народа и държавата, защото, колкото повече чист продукт се доставя, толкова по високи са печалбите на хората, заети в други професии и работи.

XVI принцип. *Никак не трябва да се ограничава външната търговия със сурови продукти, защото какъвто е пласментът, такава е и възпроизводството.*

XVII принцип. *Трябва да се улеснява пласментът и превоза на произведенията и стоките на занаятчийския труд чрез поправяне на пътища, навигации по каналите, реките и морето, тъй като колкото повече се пестят разходите по търговията, толкова повече се увеличава доходът от територията.*

XVIII принцип. *Не трябва да се стремим към намаление на цените на хранителните продукти и стоки в държавата, защото в такъв случай взаимната търговия с чужбина ще се окаже неизгодна за нацията. Каквато е продажната стойност, такъв е и доходът; изобилието и евтинията не са богатство. Недостигът и скъпотията е мизерия. Изобилието и скъпотията създават богатството.*

XIX принцип. Нека не се мисли, че евтинията на хранителните продукти е изгодна за простия народ, защото ниските цени на хранителните продукти предизвикват намаление на дохода на хората от народа, намаляват тяхната имотност, доставят им по малко труд и по малко доходни занаяти и унищожават дохода на страната.

XX принцип. *Не трябва да се намалява имотността на гражданите от последните класи; тъй като те няма да могат тогава в достатъчна степен да съдействуват за консумацията на хранителните продукти, които могат да бъдат консумирани*

само вътре в страната; а това води към съкращаване на възпроизводството и дохода на нацията.

XXI принцип. *Собствениците и лицата, които се занимават с доходни професии, не трябва да се стремят към безплодни спестявания, които отнемат от обращението и разпределението част от доходите или печалбите.*

XXII принцип. *Съвсем не трябва да се поощрява разкоша в украшенията за сметка на разходите по експлоатацията на земята и подобряването на земеделието, както и за сметка на консумацията на средствата за съществуване, които осигуряват добра цена, пласмента на суровите продукти и възпроизводството на доходите на нацията.*

XXIII принцип. *Нацията не трябва да търпи щети в своята взаимна търговия с чужбина, даже ако тая търговия е износна за търговците, които биха спечелили за сметка на своите съграждани от продажбата на стоки, доставени от тая търговия, защото в такъв случай увеличението на състоянията на тия търговци ще доведе до съкращаване в обращението на доходите, а това ще се отрази вредно и на разпределението и на възпроизводството.*

XXIV принцип. *Не трябва да се залъгваме от привидната облага от взаимната търговия с чужбина, съдейки за нея само по паричния баланс и не вземайки под внимание оная по-голяма или по-малка печалба, която произтича от самите стоки, както продадените, така и купените, защото често пъти загубата е на страната на оная нация, която е получила излишък в пари; и тая загуба нанася вреда и на разпределението и на възпроизводството на доходите.*

XXV принцип. *Необходимо е да се поддържа пълна свобода на търговията, тъй като най-надеждното, най-вярно и най-изгодно за народа и*

държавата управление на вътрешната и външна търговия се състои в установяване пълна свобода на конкуренцията.

XXVI принцип. По-малко трябва да се обръща внимание на увеличението на населението, отколкото на увеличението на доходите, защото голямото изобилие, което доставят големите доходи, е за предпочитане пред развитието на настоящите нужди от средства за съществуване, които са нужни за населението — чието числено увеличение не съответствува на увеличението на доходите.

XXVII принцип. Правителството трябва по-малко да се грижи за спестяванията, отколкото за операциите, необходими за процъфтяването на държавата, тъй като и много големите разходи престават да бъдат прекомерни при съответно увеличение на богатствата. Обаче не бива да се смесват злоупотребленията с обикновените разходи; защото злоупотребленията могат да погълнат всички богатства на нацията и владетеля.

XXVIII принцип. Управлението на финансите, както при събирането на данъка, тъй и в разходите на правителството, не трябва да съдействува за създаване на парични имущества, които извличат част от доходите от обращението, разпределението и възпроизводството.

XXIX принцип. Получаването средства за покриване извънредните нужди на държавата трябва да се очаква само от процъфтяването на нацията, а не от кредита на финансистите; тъй като паричните имущества представляват от себе си тайни богатства, които не познават нито господар, нито отечество.

XXX принцип. Държавата трябва да избягва заеми, които водят към създаване на парични ренти, защото последните я обременяват с

дългове, които поглъщат всичко и посредством удобнопродаваеми книжа, чието дисконтиране все повече и повече увеличава паричните безплодни имуществва, отдават финансите в жертва на търговията или спекулата. Тия имуществва отвличат финансите от земеделието и лишават селото от богатствата, необходими за подобряване имуществвата в земя, за експлоатация и обработване на земите.

ОТДЕЛ II

АДАМ СМИТ

ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ ЕСТЕСТВОТО И ПРИЧИНИТЕ НА
БОГАТСТВОТО НА НАРОДИТЕ.

(„Inquiry into Nature and causes of the Wealth of Nations“)

СТОЙНОСТ. ЦЕНА

1. Потребителна и разменна стойност¹

Преди всичко трябва да се изследва в какво се състоят правилата, на които хората естествено се подчиняват, разменяйки стоките една с друга или за пари. Тия правила определят онова, което може да бъде наречено относителна или разменна стойност на стоките.

Преди всичко трябва да се отбележи, че думата стойност има две различни значения: понякога тя означава полезността на даден предмет, а понякога възможността, която дава притежаването на този предмет, да се купят за него други стоки. Първата може да се нарече потребителна стойност, а втората — разменна стойност. Често пъти предмети, които имат най-голяма потребителна стойност, имат много малка разменна стойност, или съвсем нямат такава; и обратно, предмети, които имат най-голяма разменна стойност имат често пъти нищожна потребителна стойност, или съвсем нямат такава. Така например нищо няма по-полезно от водата, но с нея почти нищо не може да се купи или размени.

¹ Кн. I, гл. IV.

Обратно, елмазът няма почти никаква стойност що се отнася до непосредствената консумация, а при това за него често пъти може да се разменят голямо количество други стоки.

За да се изяснят началата, които определят разменната стойност на стоките, аз ще се постарая да установя:

Първо, в какво се състои вярното мерило на разменната стойност или в какво се състои действителната цена на стоките.

Второ, кои са съществените части, които образуват действителната цена на стоките.

И най-сетне, трето, под влияние на какви разнообразни обстоятелства някои или всичките различни съставни части на цената ту се покачват по високо от естествената или обикновената им величина, ту падат по-ниско от тая величина, или кои са причините, които пречат, щото пазарната цена, т. е. действителната цена на стоките, напълно да съвпада с онова, което може да се нарече тяхна естествена цена.

2. Действителна и нарицателна цена на стоките или тяхната цена, определена от труда и парите.¹

Човек е богат или беден, според средствата, с които той може да придобива предметите, които му са необходими, и предмети за удобства или удоволствия в живота. Но от тогава, от когато във всички отрасли на дейността бе установено разделението на труда, човек само с личния си труд може да добие една твърде малка част от тия предмети, а най-голямата част от тях той може да получи само от труда на другите. Следователно човек бива богат или беден, според онова количество труд, с което

¹ Кн. I, гл. V.

той може да се разпорежда, или което може да купи.

Така че стойността на всеки предмет за онзи, който притежавайки го, не желае обаче да се възползува от него за свое лично употребление, а предполага да го промени за нещо друго, се равнява на количеството труд, което той може да купи за него или да получи на свое разположение.

Следователно трудът е действителното мерило на размянната стойност на всяка стока.

Действителната цена на всеки предмет, т. е. онова, което всеки предмет действително струва на онзи, който иска да го придобие, е трудът и усилието, което той трябва да употреби, за да придобие този предмет. Онова, което всеки предмет действително струва на оновова, който го е придобил, и иска ли сам да се ползува от него или да го размени за някой друг предмет, това са трудът и усилието, които той може да си пести, притежавайки този предмет, или които той може да възложи на други.

Всичко, което се купува за пари или в замяна на други стоки, се придобива с труд, както и всичко онова, което човек добива с пот на челото си, парите и стоките, които постъпват в размяна ни спестяват този труд. В тях се съдържа стойността на известно количество труд, което се разменя за онова, в което се предполага стойност на също такава количество труд.

Така че трудът е първоначалната цена, оная покупна сума, която е била заплатена при първоначалната покупка на всеки предмет. Не за злато и сребро, а само за труд са били първоначално купени всички богатства на света и тяхната стойност за онзи, който ги владее сега и желае да ги разменя за нови произведения, е напълно равна на ко-

личеството труд, което може да се купи за тях, или да се получат на свое разположение.

Богатството е сила — бе казал Хобс. Но човек, който придобива или получава по наследство голямо състояние, не придобива с него никаква политическа власт — нито гражданска, нито военна. Може да се случи впоследствие богатството да му достави средства да достигне едната или другата, но само притежаването на богатство не му дава непременно такава власт.

Властта, придобивана пряко и непосредствено от богатството, се състои само във възможността да се купува, т. е. да се разполага с всякакъв труд на други хора или с ония произведения на този труд, които се окажат на пазаря. Богатството на такъв човек може да бъде малко или голямо, но то винаги се намира в пряко съответствие с обема на тая власт: в съответствие с количеството труд на други хора, с което той може да се разпорежда, или, което е едно и също, на продуктите на труда на други хора, ксито той може да купи. Размянната стойност на всеки предмет трябва да бъде равна на размера на тая власт, предавана на човека, които я притежава.

Макар трудът и да съставлява действителното мерило на размянната стойност на всички стоки, но обикновено не с него става оценката на тая стойност. Често пъти трудно е да се определи отношението между две различни количества труд, защото това отношение не всякога се определя само с времето, употребено за две от различен род работи: трябва да се вземе под внимание още и различните степени на трудността и ловкостта, които е изисквала работата. За един час някаква тежка работа може да е нужен повече труд, отколкото за два часа някоя лека работа, а един час занимаване с

някой занаят, за изучаването на който са били употребени десет години от живота, може да изисква повече труд, отколкото някоя обикновена работа в продължение на цял месец, за която е способен всеки човек без предварителна подготовка. Не е лесно да се намери точно мерило за измерване трудността или ловкостта; в действителност обаче при размяна на произведения от различни видове труд се взимат под внимание и двете. Такова изчисление няма, разбира се, никакви точни основания и се установява обикновено от онова, което се нарича „търгуване“, на пазара, с оная груба степен на справедливост, която, макар и да няма никаква точност, обаче е напълно достатъчна за обикновените житейски работи.

Освен това всяка стока по-често се разменя, а следователно и сравнява, с други стоки, а не с труда. А следователно много по-естествено е да се определя нейната размянна стойност с количеството друга стока, за което тя се разменя, отколкото с количеството труд, което може да се купи с нея. При това повечето от хората по-добре разбират, какво значи едно или друго количество известни стоки, отколкото едно или друго количество труд. Първото е просто и осезаемо за всеки а второто е отвлечено понятие, което, разбира се, може да бъде направено достатъчно ясно, но все пак само по себе си то не е за всички разбрано и очевидно.

От тогава от когато бе прекратена непосредствената размяна на стока за стока, и парите станаха общо средства за търговия, всяка стока поотделно по-често се мени за пари, а не за друга стока. Месарят рядко ще поведе вече вола или овена си при хлебаря, или продавача на бира, за да ги размени за хляб или бира; той ги води на пазаря и там ги разменя за пари, с които после си купува

хляб, или бира. Количеството пари, което месарят получава за месото си, определя от своя страна, количеството хляб и бира, което той може да купи с тия пари. Следователно за него е много по-просто и ясно да определя стойността на говеждото месо с количеството пари, като стока, за което той може веднага да разменя месото, отколкото с количеството хляб и бира, които съставляват такива стоки, за които той може да променя месото си не друго-яче, освен посредством друга стока — парите; по-просто е за него да каже, че един фунт месо струва три или четири пенса, отколкото, че той струва три, или четири фунта хляб, или три, или четири чаши бира.

По такъв начин оказва се, че размяната стойност на всяка стока много по-често се определя с количеството пари, а не с количеството труд или каквато и да е друга стока, която може да се получи в замяна за нея.

Обаче стойността на златото и среброто, както и на всяка друга стока, се мени: те ту поскъпват, ту поевтиняват; понякога е по-лесно да се купят те, а понякога по-трудно. Количеството труд, което може да бъде купено, или с което може да се разполага за известно количество от тия метали, или количеството други стоки, което може да бъде получено в замяна за тях, всякога зависи от богатството, или бедността на рудниците, известни в онова време, когато се извършва размяната. В шестнадесетото столетие, вследствие откриването на богатите рудници в Америка, стойността на златото и среброто в Европа спадна с почти цяла една трета в сравнение с онова, което те струваха преди. Понеже добивът на тия метали от рудниците и доставянето им на пазаря вече не изискваха такъв труд, както преди, то на пазара стана възможно да се купи за тях по-малко количество труд, отколкото преди. И

тоя преврат в стойността на металите, макар и да беше може би най-решителния, но все пак не единственият, както ни свидетелствува историята. Но както естествената мярка, предоставяна от стъпката на човешкия крак, лакътя или шепата, постоянно изменявайки се в своята величина, никога не може да служи като точна мярка на количеството на други предмети, също така и стоката, постоянно изменяща се в своята стойност, не може да служи като точно мерило на стойността на другите стоки.

Но във всички времена и във всички места еднаквите количества труд винаги имат за работника еднаква стойност. При обикновено състояние на здраве, сила и дейност и при обикновена степен на изкуството и ловкостта, които притежава един работник, той винаги е принуден да жертвува все една и съща част от свободното си време, от свободата и спокойствието си. Каквото и да е количеството стоки, които той получава като възнаграждение за тоя си труд, цената, която той ще плаща, си остава винаги еднаква. Действително за тая цена понякога могат да се купят повече, а понякога по-малко различни предмети, но тук се изменя само стойността на последните, а съвсем не и стойността на труда, за който те се купуват. Във всички времена и във всички места онова, което се доставя трудно или което се получава с голям труд, е скъпо, а онова, което се доставя лесно, или с малък труд, то бива евтино.

Така че един труд никога не се мени във вътрешната си стойност и затова той представлява от себе си единственото действително и последно мерило, от което във всички времена, и във всички места се определя стойността на всички стоки. Той съставлява тяхната действителна цена, докато парите съставляват само нарицателната им или номинална цена.

Но макар и равните количества труд да имат винаги еднаква стойност за онзи, който работи, обаче те имат ту по-голяма, ту по-малка стойност за онзи, който го наема. Последният купува тия количества труд ту за по-голямо, ту за по-малко количество стоки и за него цената на труда се мени също така, както и тая на всеки друг предмет: в един случай тя му се струва *скъпа*, а в друг *евтина*. В действителност обаче тук се мени не цената на труда, а цената на стоките, които биват скъпи в един случай и евтини в друг.

Така че в тоя обикновен смисъл за труда може да се каже същото, което и за другите стоки, а именно, че той има две цени — действителна и номинална. Може да се каже, че неговата действителна цена се състои от количеството предмети от първа необходимост и предмети за удобства, с които плащат за него, а номиналната цена — от количеството пари. Работникът е богат или беден, неговият труд е добре или зле платен съответно с действителната, а не с номиналната цена на неговия труд.

Но разликата между действителната и номиналната цена на стоките и труда не е въпрос само на чисто умозрение: понякога то има и важно практическо значение. Една и съща действителна цена е винаги еднаква по стойност; но вследствие измененията в стойността на златото и среброто една и съща номинална цена често пъти изразява съвсем различни стойности. Така например ако някой имот се отчуждава, при което се уговаря една постоянна рента, то за запазване на тоя доход в един и същ размер, в интересите на семейството, в полза на което се уговаря тоя доход, много е важно, той да не се определя с някоя постоянна сума пари. В последният случай размерът на дохода постоянно би се подлагал на два вида изменения: първо, на изме-

нения, които стават вследствие изменението в количеството злато и сребро, което се съдържа в различно време в монетата с едно и също наименование; второ, на измененията, които стават от разликата в стойността на едно и също количество злато и сребро в различни епохи.

Владетелите и правителствата често пъти си въобразяваха, че за тях е по-изгодно макар за известно време да намаляват количеството чист метал, което се съдържа в монетата; но те едва ли някога намираха изгодно за себе си да увеличават това количество. И затова, аз мисля, че у всички народи количеството чист метал, което се съдържа в монетата, почти винаги се е намалявало и едва ли някога се е увеличавало. Все пак измененията от подобен род почти винаги клонят към намаление на стойността на рента, плащана в пари.

Откриването на американските рудници намали стойността на златото и среброто в Европа. Това намаление, по всеобщо, макар — аз се опасявам — недостатъчно обосновано мнение, постепенно продължава и обещава да продължи в течение на още дълго време. Ако това предположение е вярно, то такива изменения на стойността на скъпоценните метали обещават по-скоро да намалят, отколкото да увеличат стойността на паричните ренти, макар последните и да не са били установени в определено количество монети от определено наименование (напр. фунта-стерлинги), а в определено количество чисто злато или сребро от определена проба. Ренти, които са били определяни в зърнени храни, много по-добре са запазвали своята стойност, отколкото определените в пари, даже ако самото сечене на монети и да не е бивало подлагано на изменения. С 18-я статут на Елисавета бе постановено, една трета от рента по арендните договори, сключвани от универ-

ситетските колегии, да се изплаща в зърнени храни, при което последните могат да се внасят било в натура, било да се заменят с парично заплащане, в съответствие с текущите цени на житните храни на най-близкия обществен пазар. Паричният платеж, който заменя тая натурална част, съставляваща първоначално една трета от цялата аренда, днес, според сведенията на д-р Бачкстон, е приблизително два пъти повече от сумата, съответствуваща на останалите две трети. Оттук следва, че паричните ренти, получавани от университетските колегии, са спаднали приблизително до една четвърт от тяхната действителна стойност или с други думи, те сега са равни по стойност едва ли с повече от една четвърт, от онова количество храни, на което те са били първоначално равноценни. Между това, като се почне от царуването на Филипа и Мария изображението отпечатано на английската монета не е подлагано почти на никакви изменения, и еднаквото количество фунта, шилинги и пенса продължаваше да съдържа повече или по-малко точно, същото такова количество чисто сребро. Значи, обезценяването на паричните ренти на университетските колегии е станало изключително от обезценяването на среброто. Ако обезценяването на среброто се придружава и от намаление на неговото количество, което съдържа една монета с еднакво наименование, то загубата, разбира се, ще бъде още по-голяма. В Шотландия, където сеченето на монетата е било подлагано на много по-големи влошавания, отколкото в Англия и в Франция, където влошаването на монетата е било още по-голямо, някои старинни ренти, които някога имаха голяма стойност, бидоха сведени почти до нула. Между това, равни количества труд в отдалечени една от друга епохи може да се получат по-скоро за равни количества жито, тая основна храна

на работника отколкото за равни количества злато и сребро или изобщо от която и да е друга стока. Ето защо еднакви количества житни храни, в епохи отдалечени една от друга по-скоро ще запазят приблизително еднаква действителна стойност, т. е. ще дават на онзи, който ги притежава, възможност да получават или да имат на свое разположение приблизително равни количества труд. Аз казвам „по-скоро ще запазят“ защото, даже еднаквите количества жито не запазват безусловно същата стойност. Издръжката на работника, която съставлява действителната цена на труда при различни обстоятелства е твърде различна — тя е по-изобилна в прогресиращето към богатство общество, отколкото в онова, което стои неподвижно, а в последното — по-изобилна отколкото в онова, което регресира. Но всяка друга стока, във всяко дадено време, ще се разменя или за по-голямо, или за по-малко количество труд, пропорционално на количеството хранителни продукти, за които тя се разменя в същото това време. Затова рентата, установена в жито, е подложена само на ония изменения в стойността, които произтичат от различните количества труд, каквито в дадено време могат да се получат за жито — докато рентата, установена във всяка друга стока, е подложена не само на измененията, които зависят от количеството труд, получавано за дадено количество жито, но и на измененията, които зависят от количеството жито, което може да се получи за определено количество от дадена стока.

Така че действителната стойност на житната рента се изменя от столетие на столетие в по-малка степен, отколкото стойността на паричната рента; но трябва да отбележим, че първата е много повече подложена на изменения от една година на друга.

Паричната цена на труда не се изменя от година на година. Заедно с измененията по цените на житото, — тя навсякъде се приспособява не към временни или случайни, а към средните или обикновени цени на предметите, необходими за съществуване.

И така трудът е единственото всеобщо, както и единственото точно мерило на стойността или единствена мярка, с помощта, на която ние можем да сравняваме стойността, на разните стоки във всички времена и във всички места. Ние не можем — това е признато — да сравняваме стойността на различните стоки в различни векове по онова количество сребро, което се е плащало за тая стока; ние не можем да сравняваме нейната стойност в различни години по количеството жито. Но ние можем да сравняваме нейната стойност, както в различни столетия, тъй и в съседните години по количествата труд, които могат да се разменят за дадената стока. При сравнение по столетия житото е по-добро мерило, отколкото среброто, защото количеството труд, което ще може да се получи за дадено количество жито, ще се изменя от едно столетие на друго по-малко, отколкото онова, което може да се получи за сребро. Напротив, при сравнение на близките една до друга години, среброто е по-добро мерило, отколкото житото, защото еднаквите количества на първото по-скоро ще се разменят за еднакви количества труд.

Но макар и при установяването на вечни ренти или дори при сключването арендни на контракти, за много продължителни срокове, да е полезно да се има предвид разликата между действителната и номиналната цена, но това не е необходимо при покупка и продажба — най-обикновените сделки в човешкия живот: във всяко дадено време и в дадено място действителната и номиналната цена на сто-

ките са строго пропорционални една на друга. Според това ще получите ли вие повече или по-малко пари за дадена стока на лондонския пазар, вие ще бъдете в състояние да придобиете или получите на свое разположение, на същото място и в същото време повече, или по-малко труд, затова в дадено време и на дадено място парите са точна мярка на действителната размянна стойност на всички стоки, — но, естествено, само в пределите на даденото място и даденото време. При сравняване на различни места помежду им вече нямаме правилно съотношение между действителната и номиналната цена на стоките. Въпреки това, търговецът, който доставя стоки от едно място на друго, също не трябва да вземе под съображение нищо друго, освен техните цени в пари или разликата между онова количество сребро, което той е дал за дадена стока, и онова, което той разчита да получи за него. А щом това е така — щом номиналната или паричната цена на стоките определя целесъобразността, или нецелесъобразността на всички покупки и продажби и по такъв начин управлява повече, или по-малко всички делови отношения във всекидневния живот, където цената има значение, то не трябва да се учудваме на това, че на паричната цена се обръщаше несравнено по-голямо внимание, отколкото на реалната.

3. Съставни части на цената на стоките.¹

При първобитното, некултурно състояние на обществото, което предшествуваше натрупването на капиталите и превръщането на земята в частна собственост, съотношението между количествата труд, необходим за получаване на различни предмети, беше

¹ Кн. 1, гл. VI.

като че ли единствената основа, която можеше да служи като ръководство при размяната на едни стоки с други. Например: ако при някое племе, занимаващо се с лов на диви зверове убиването на един бобър е струвало два пъти повече труд, отколкото това на една дива коза, то естествено един бобър е можело да се разменя за две кози или можеше да струва толкова, колкото са стрували две кози. Много ясно е, че всяко произведение, което е струвало обикновено двудневен или двучасов труд, се е ценял два пъти по-скъпо от онова, за което е бил нужен обикновено един ден или един час труд.

Ако даден вид труд е по-тежък от друг, то при оценката естествено трябва да бъде взето под внимание и тоя излишък на напрежение и произведението, което е струвало само едночасов, но по-тежък труд, често пъти може да се замени за произведение на двучасов, но по-лек труд. Също така, ако някой вид труд изисква по-големи, отколкото обикновеният труд, изкуство и ловкост, то, вследствие уважението на купувачите към такъв род способности, цената на продукта ще бъде несъмнено по-висока от оная, която би съответствувала на времето, употребено за неговото изработване. Рядко се случва, такива таланти да се добият без продължително упражнение и високата стойност на продукта често пъти представлява от себе си само справедливо възнаграждение за времето и труда, употребени за придобиване на тия таланти. В едно по-развито общество, както ловкостта на работника, тъй и напрегнатостта на неговия труд обикновено се вземат под внимание при установяване размера на работната заплата и вероятно, нещо подобно ще е съществувало и при детското състояние на обществото. При такова положение на нещата целият продукт на труда напълно принадлежи на работника,

а количеството труд, обикновено употребявано, за да се получи или пригответи дадена стока, е единственото условие, което може да определи онова количество труд, което може да се купи, поръча или размени за него.

Когато започва натрупването на капиталите в ръцете на отделни лица, някой от тях започват да употребяват тия капитали, за да дават работа на трудолюбивите хора, които те снабдяват, както с необходимия за работата материал, така и със средства за съществуване, за да получи после печалба от продажбата на техните произведения, или от онова, което тия хора с труда си са прибавили към първоначалната стойност на материалите. При размяната на изработеното произведение било за пари било за труд или за други произведения, необходимо е, при заплащане стойността на материалите и възнаграждението на работниците да остава още и един излишък, съставляващ печалбата на предприемача, който се е осмелил да употреби за тая работа своите капитали. Затова стойността, която работниците с труд си прибавят към стойността на първоначалния материал, се дели в тоя случай на две части, едната от които отива за изплащане работната заплата на работниците, а другата съставлява печалбата на предприемача, за оная сума на неговия капитал, която е била употребена от него за заплащане възнаграждението на работниците и за покупка на материали за работа. Капиталистът не би намерил никаква облага в това, да наеме работници, ако не разчита да получи от продажбата на изработеното от тях произведение нещо извън онова, което е нужно за възстановяване на употребеният от него в работата капитал, и той не би имал никакъв интерес да употреби по-скоро по-голям, отколкото по-малък капитал, ако неговата печалба не съответст-

уваше на големината на употребения в работата капитал.

Но може би ще ми възразят, че печалбата е само друго название на работната заплата за особен вид труд — за труда по надзора и управлението на работата. Обаче печалбата съвсем не прилича на работната заплата; тя се установява на съвсем други начала и не се намира в никакво съответствие с количеството, трудността и изкуството на предполагаемия труд по надзора и управлението на работата. Печалбата зависи напълно от стойността на употребения в работата капитал и е по-голяма или по-малка, според големината на последния. Например да предположим, че в дадена местност, където печалбата от капиталите, употребявани за производство, съставлява обикновено 10% от 100 на годината, съществуват две различни манифактури и че на всяка от тях работят по 20 работници, от които всеки получава по 15 фунта годишно — което ще състави за всяка от тия манифактури един разход за работна заплата от 300 фунта годишно; да предположим още, че грубите материали, които ежегодно се преработват в едната от тях, струват само 700 фунта, докато в другата се употребяват по-скъпи материали, които струват 7000 фунта. При тия условия капиталът, които се изразходва ежегодно в едната от тия манифактури, ще бъде равен само на 1000 фунта, докато в другата той ще бъде 7300 фунта. Следователно при 10% печалба господарят на първата манифактура може да разчита на една ежегодна печалба само от 100 фунта, докато на другата — от 730 фунта. Но, въпреки тази огромна разлика в печалбите, лесно може да се случи, че трудът и на двамата господари по надзора и управлението на работите ще бъде напълно или почти съвсем еднакъв. В множество големи фа-

брики почти целият труд от тоя род се поверява на един главен управител и тогава стойността на труда по надзора и управлението напълно се изразява с неговата заплата. И макар при определяне на тая заплата обикновено и да се обръща известно внимание не само на труда и умението на служащия, но и на размера на доверието, което имат към него — обаче размерът на неговата заплата не се намира в никакво правилно съответствие с капитала, който тоя служащ управлява. А притежателят на капитала, макар той и да е съвсем освободен от всякакъв труд, все пак разчита на това, че неговите печалби ще съответствуват на неговия капитал. Така че печалбите от капиталите влизат в цената на стоките като съставна част, съвършено различна от работната заплата и определяне въз основа на съвсем други начала.

При такива условия целият продукт на труда не винаги принадлежи само на работника. Най-често той трябва да го раздели с притежателя на капитала, който му дава работа. В такъв случай количеството труд, което обикновено се изразходва за получаване или изработване на дадена стока, не е вече единственото условие за определяне количеството труд, което би могло да се купи за тая стока, получена в замяна или в разпореждане. Очевидно трябва да бъде отделена някаква допълнителна част в полза на печалбата от капитала, който предварително е заплатил работната заплата и е доставил материал на работника.

От момента, когато земята в дадена страна става предмет на частна собственост, нейните собственици, както въобще е присъщо на хората, на драго сърце започнаха да жънат там, където те не са сеяли, и да искат за себе си рента дори от естествените произведения на земята. И ето опре-

деля се добавъчна цена за дървата в гората, за тревата в ливадите и за всички естествени произведения на земята, които по-рано, при общото ѝ владение, не струваха на работника нищо, освен обикновеното усилие да ги събере. Понеже сега той трябва да плати за позволение да събира тия произведения, то той е принуден да отстъпи на земевладелеца част от онова, което той е събрал или произвел с труда си. Тая именно част, или което е едно и също — цената на тая част, е поземлената рента, представляваща от себе си третата съставна част на цената на по-голямата част от стоките.

Тук трябва да отбележим още, че действителната стойност на тия три различни части, влизащи в състава на цената на всяка стока, се измерва с количеството труд, което може да бъде купено или наето за сметка на всяка една от тия части. Не само стойността на онази част на цената, която се пада на работната заплата, се измерва с труда, но и на онази, която се пада на рентата, както и на онази, която се пада на печалбата от капитала.

Във всяко общество цената на всяка стока, в края на краищата, се разпада на тия три съставни части или на някои от тях, а в цивилизованите общества тия три части непременно, в по-голяма или по-малка степен влизат в цената на повечето от стоките, като нейни съставни части. Така например в цената на житото една част плаща рентата на земевладелеца, другата — работната заплата или издръжката на работниците, както и издръжката на работния добитък, употребен за производството на житото, а третата част — печалбата на фермера, на стопанина. Тия три части първоначално или окончателно образуват пълната цена на житото. Би могло да се помисли, че към тия три части трябва да се прибави още и четвърта — за възстановяване капи-

тала на фермера или за възнаграждението му за загубите в работни коне и разни земеделски сечива. Но тук трябва да се вземе под внимание, че цената на всяко земеделско сечиво, както и на работния кон, само по себе си се състои от същите три части: от рентата за земята, на която той е отгледан, от работната заплата на ония, които са го хранили и които са ходели след него, и от печалбата на фермера, който предварително е заплатил, както тая рента, тъй и възнаграждението за труда. Ето защо, макар че от цената на житото трябва да бъде заплатена цената на коня, както и неговата издръжка, но пълната цена на това жито винаги се разпределя било в самото начало или в окончателния резултат, — това е безразлично, — все на същите тия три части: рента, работна заплата и печалба. В цената на брашното се съдържа, освен цената на житото в зърно, също и печалбата на мелничаря и работната заплата на неговите работници; в цената на печения хляб — печалбата на хлебаря и работната заплата на неговите работници, а в цените на единия и другия — онова, което е платено за превоз на житото от стопанството на фермера до мелницата и от мелницата до хлебопекарницата, а също и печалбите на ония, които предварително са заплатили възнаграждението за тоя труд. Цената на лена се разпада на същите три съставни части, както и цената на житото. В цената на платното трябва да се съдържа освен цената на лена, работната заплата на даракчията на предача, на тъкача, на избелвача и т. н. и към всичко това трябва да се прибавят още и печалбите на ония, които са плащали предварително тия работници.

Колкото повече дадена стока става по-обработена, оная част от цената ѝ, която се пада на работната заплата и печалбата, става все по-голяма в

сравнение с оная част, която се пада на рентата. При всяко ново преработване на стоката не само се увеличава числото на лицата, които получават печалба, но и всяка следваща печалба става по-голяма от предшествуващата, защото при това винаги се увеличава и капиталът, от който тя се получава. Така например капиталът, който дава работа на тъкачите, непременно трябва да бъде по-голям от капитала, който дава работа на предачите, защото той не само възстановява последния с печалбите му, но и плаща още и работната заплата на тъкачите, а размерът на печалбите, както ние видехме, винаги трябва да се намира в определено съответствие с големината на капитала.

Но даже и в най-развитите общества винаги ще се намерят такива стоки макар и не в голямо число, цената на които се разпада само на две части — на работна заплата и на печалба от капитала; но има и такива стоки, в още по-малко число, цената на които се състои само от възнаграждението за труда. Например в цената на морската риба едната част плаща труда на рибарите, а другата — печалбата от капитала, употребен за риболова. Що се отнася до рентата, то тук тя рядко е съставна част на цената, макар и да се срещат случаи и от този род, на което ще се спра по-долу. Друго-яче стои въпросът, поне що се отнася до по-голямата част на Европа с речното риболовство. Ловът на съомга плаща рента и тая рента, макар и да не може да бъде наречена поземлена рента в тесния смисъл на тая дума, обаче образува също такава съставна част на цената на съомгата, както и работната заплата и печалбата от капитала. В някои места в Шотландия бедните се занимават със събиране покрай морския бряг на особен вид камъчета с петьнца, известни под името шотландски овални камъ-

чета: цената, която плаща за тях шлифовачът на скъпоценни камъни, изцяло се състои от работната заплата; тук няма нито рента, нито печалба от капитала.

Както и да е, но пълната цена на всяка стока в края на краищата трябва винаги да се разпадне или на всичките три съставни части, или на една, или друга от тях, защото която и част на тая цена да се окаже в остатък, след като се плати рентата за земята и възнаграждението за труда, употребен за добиване на материала, за преработването му и доставянето му на пазар, тя непременно съставлява печалба на някого.

Както цената или размянната стойност на всяка стока, взета отделно, се разпада на някоя от споменатите съставни части или на всичките три части, също така и цената на всички стоки, съставляващи общата сума на ежегодното производство на страната, непременно се разпада на същите три съставни части и трябва да се разпределя между жителите на страната във вид на заплата за труда им, печалба от техния капитал, или рента от земите им. По такъв именно начин се разпределя първоначално между различните членове на обществото общата маса на всичко, което се събира или произвежда с ежегодния труд на всяко общество, или, което е едно и също, съвокупната цена на всички произведени продукти. Работната заплата, печалбата и рентата — ето трите първоначални източника на всеки доход, както и на всяка размянна стойност. Всеки друг доход, в края на краищата, произтича от един или друг от тия три вида доход.

Всеки, който живее от някакъв доход, който му принадлежи лично, непременно го получава или от своя непосредствен труд, или от собствения си капитал, или от земята, която той владее. Доходът

който се получава от труда, се нарича *работна заплата*. Доходът, който се получава от капитала, с който притежателят се разпорежда сам или който той влага в някоя работа, се нарича *печалба*. Ако ли той се получава от собственик, който сам не се ползува от капитала си, а го дава в заем на някой друг, то в такъв случай той се нарича *процент*. Това е възнаграждение, което онзи, който заема, плаща на собственика на капитала за печалбата, която той, заемачът, може да получи благодарение употреблението на чужди пари. Ясно е, че една част от тая печалба принадлежи на заемача, който носи риск и труд по водене на работата, а другата част остава в полза на собственика, който е дал възможност на първия да получи тая печалба. Процентът от заемните пари съставлява винаги произведен доход, който, ако не се изплаща от печалбата, получавана от употреблението на заетите пари, трябва да се плати от някой друг източник на доход, стига само кредиторът да не е разточител и да не сключва втори заем за да плати процентите по първия. Доход, който се получава само от земята, се нарича *рента* и принадлежи на земевладелеца. А доходът на фермера¹-стопанин се получава една част като възнаграждение за труда, а друга част — като печалба от капитала. Земята за него не е нищо повече от средство, с помощта, на което той получава работна заплата за труда си и извлича печалба от капитала си. Всички данъци и целият основан на тях доход — заплати, пенсии и различни видове ренти — в края на краищата произтичат от един или друг от тия три първоначални източници на доход и се изплащат пряко или кос-

¹ Фермер-капиталист, който наема земята от земевладелеца и организира производството със свои капитали и наема чужд труд. Б. Р.

вено, или с работна заплата, или с печалба от капитала, или с поземлена рента.

Тия три различни доходи могат лесно да се различат, ако те се получават от различни лица: но ако те се получават от едно лице, то понякога те се смесват един с друг, поне в обикновения разговор. Земевладелец, който води стопанство върху част от своя имот, трябва да получи, след като покрие разходите, както рентата, която се полага на собственика, тъй и печалбата на фермера-стопанин. А при това всичко, което той получава по тоя път, обикновено се нарича доход, печалба и по такъв начин тук рентата се смесва с печалбата, поне в говоримия език. Същсто е и с по-голямата част от английските плантатори в Северна Америка и в Индия: повечето от тях сами обработват земите си и затова често пъти говорят за печалба от плантациите, но рядко за рентата, която те носят.

Дребните фермери рядко държат надзиратели за общо управление на стопанството. Те работят по-голямата част от времето си сами — след плуга и пр. Затова остатъкът от продукта, след като се плати рентата, трябва не само да възстанови капитала, употребен за обработване на земята, с обикновената печалба, но и да изплати тяхната работна заплата, както за техния личен труд, така и за управлението. А между това всичко, което остава за тях, след като се плати рентата и се възстанови капитала, се нарича печалба, макар че в нейния състав, очевидно влиза и тяхната работна заплата: спестявайки разхода за заплащане на труда, фермерът-чифликчията с това плаща собствения си труд. Следователно и в тоя случай работната заплата се смесва с печалбата. Някой независим занаятчия, разполагайки с малък капитал, достатъчен за закупуване на материали и за собствената му издръжка

до продажбата на продукта на пазара, изработва наведнъж и работната заплата на надничаря, който работи за господаря, и печалбата, която последният би получил от неговата работа. Но и тук всичко, което се получава от такъв работник, се нарича печалба, с която също така се смесва работната заплата. Градинарят, който със собствените си ръце обработва своята градина, съединява в себе си три различни лица: собственика, чифликчията и работника. Затова той трябва да изкара от произведенията на своята градина рентата на първия, печалбата на втория и работната заплата на третия — тогава, когато всичкото това взето заедно се смята обикновено плод на неговия личен труд. Тук рентата и печалбата се смесват с работната заплата.

Понеже в една цивилизована страна ще се намерят много малко такива стоки, чиято разменна стойност да се основава единствено на труда, и тъй като в стойността на много по-голяма част от стоките с доста голям дял участвуват рентата и печалбата, то и излиза, че годишният продукт на общия труд на такава страна винаги ще стигне, за да се купи или получи на свое разположение много по-голямо количество труд, отколкото би бил нужен през изтеклата година за добиване сурови продукти за тяхното обработване и доставяне на пазара. Ако обществото ежегодно употребяваше в работа всички труд, който то ежегодно би било в състояние да купи, то вследствие ежегодно увеличаващото се количество на тоя труд производството на всяка следваща година би представлявало несравнено по-голяма стойност в сравнение с предидущата година. Но няма такава страна, в която всичко, което е произведено през годината да се употребява за издръжката на работниците; навсякъде по-голяма част от произведените стойности се консумира от хора, които

нищо не работят; и ето според това, как се разпределят тия плодове на годишното производство между тия две различни класи, т. е. между работещи и неработещи, обикновената или средна стойност на годишния продукт трябва от година на година или да се увеличава, или да се намалява, или да си остава в един и същ размер.

4. Естествена и пазарна цена на стоките ¹

Във всяко общество или местност съществува обикновен, или среден размер както на работната заплата, така и на печалбата във всяко едно от разнообразните вложения на труда и капитала. Този размер се регулира по естествен начин, както аз ще посоча това по-долу, донякъде от общото положение на даденото общество: от неговото богатство или бедност, от неговия разцвет, застой или упадък, а донякъде — от особените свойства на всяко отделно занятие. Също така във всяко общество или местност съществува обикновен, или среден размер на поземлената рента, който също се регулира, както ще поясня това по-долу, отчасти от общото състояние на обществото или местността, където е разположена земята, отчасти от естествената или обусловена от културата плодородност на земята. Тези средни или обикновени размери могат да бъдат наречени естествени размери, размери на работната заплата, печалбата и рентата за онова време и място, когато и където те преобладават. Ако цената на дадена стока не е по-висока и не по-ниска от онова което е нужно, за да се плати рентата за земята, работната заплата за труда и печалбата от капитала,

¹ Книга I, гл. VII.

зает в добиването на суровия материал, в преработването му и доставянето на стоката на пазара, в съответствие с техните естествени размери, то може да се каже, че стоката в такъв случай е продадена по естествена цена. Стоката в такъв случай е продадена толкова, колкото тя струва, колкото е струвала на оня, който я доставя на пазара. И наистина макар че в обикновения говор не е прието да се включи в състава на онова, което наричат производствени разходи на стоката, печалбата на лицето, което я препродава, но очевидно е, че ако това лице продаде стоката по цена, която няма да му остави печалба в обикновения за дадената местност размер, в такъв случай то ще претърпи загуба от дадената операция — то би получило печалба, само ако даде друго предназначение на капитала си; неговата печалба, освен това, е негов доход, действителен източник на средства за неговото съществуване. Също както през време на изработването на стоката и доставянето ѝ на пазара капиталистът предварително плаща на работниците работната им заплата, т. е. средствата за тяхното съществуване — той плаща предварително и на самия себе си известна сума, необходима за покриване разходите на неговото собствено съществуване, която обикновено е съобразна с размерите на тия печалби, които той има основание да очаква от продажбата на своите стски. Ако последните не донесат на търговеца очакваните печалби, то те няма да му заместят онова, което може да се каже, е тяхната действителна стойност за него. Ето защо ако цената, която оставя на търговеца съответна печалба и не винаги е най-ниската от цените, по които той при каквито и да са обстоятелства се съгласява да продава стоките — тя е най-ниската, по която той може да ги продава в течение на що-годе продължително време, поне там, къ-

дето съществува пълна свобода, или където търговецът може да си избере друга търговия, щом като той пожелае това.

Действителната цена, по която обикновено се продава известна стока, носи названието пазарна цена; последната може да бъде по-висока или по-ниска от естествената цена, или е точно равна на нея. Пазарната цена на всяка отделна стока се определя със съотношението между количеството ѝ, което фактически в дадено време е доставено на пазара, и търсенето на ония, които са готови да платят естествената цена на стоката или пълната стойност на цялата работна заплата, печалбата и рентата, които трябва да бъдат изразходвани, за да се достави стоката на пазара. Такива хора могат да бъдат наречени действителни купувачи, а тяхното търсене — действително търсене, защото то предизвиква появяването на стоката на пазара. Това действително търсене се отличава от абсолютното търсене: дори и много бедният човек може да има желание да „предявява търсене“ на карета с шест коня, или с други думи, той много би искал да има такъв екипаж; но неговото търсене, не е действително търсене, защото стоката по никой начин не може да се появи на пазара, за да задоволи това търсене.

Ако качеството на дадена стока, доставена на пазара, се оказва по-малко от действителното търсене, то пълното удовлетворяване на всички, които са били готови да платят в цената на стоката пълната стойност на рентата, работната заплата и печалбата, които трябва да се заплатят, за да се достави стоката, е невъзможно. В такъв случай някой от тия лица ще се съгласят да заплатят по-скъпо, за да останат съвсем без исканата стока; между тях ще започне съревнувание, конкуренция, и пазарната

цена ще се покачи повече или по-малко по-горе от естествената цена, в зависимост от това, до колко недостатъчното предложение или пък състоятелността и пишния разкош на конкурентите успеят да възбудят горещо съревнувание. Между конкуренти с еднаква състоятелност и еднакъв стремеж към разкош, еднаквата степен на недостиг в предложението ще доведе към повече или по-малко остра конкуренция в зависимост от онова значение, което може да има за тях получаването на дадената стока оттам е и несъразмерно високата цена на хранителните продукти във време на обсада на някои град, или във време на глад.

Ако количеството на доставената на пазара стока надминава действителното търсене, то всичката стока не може да бъде продадена на купувачите, които са съгласни да заплатят пълната стойност на рентата, работната заплата и печалбата, които трябва да се платят, за да се достави стоката на пазара, налага се, една част от стоката да бъде продадена на ония, които предлагат по-малка цена, и тая цена, която се съгласяват да дадат тия купувачи, ще намали цената на цялата маса от дадената стока; пазарната цена ще спадне повече или по-малко по ниско от естествената, в зависимост от това, до колко размерът на излишъка в предлагането по-силно или по-слабо изостря конкуренцията на продавачите или в зависимост от това, до колко за продавачите е необходимо да пласират веднага стоката от ръцете си; при еднаква степен на излишък в предлагането, конкуренцията ще бъде по-силна между продавачите на стоки, които се развалят бързо, отколкоти между продавачите на трайни стоки; тя ще бъде по-силна по отношение портокалите, отколкото по отношение железният лост.

Ако количеството на стоката, която е на пазара, е достатъчно, за да удовлетвори действителното търсене, то очевидно, пазарната цена ще бъде или съвършено равна на естествената цена, или извънредно близка до нея: цялото предлагано количество стока може да бъде продадено именно по тая цена и не може да бъде продадено на по-висока цена, защото конкуренцията на продавачите ги принуждава да се съгласят на по-малка цена. И в действителност количеството на всяка стока, която се доставя на пазара, по естествен път се приспособява към действителното търсене: и наистина ония, които изразходват своя труд, капитал или земя за производство на дадена стока за пазара, са заинтересовани в това, предлагането да не превишава, а всички други са заинтересовани в това, то да не пада по-долу от действителното търсене. Ако то в течение на известно време надминава действителното търсене, едните или другите от съставните части на цената трябва да бъдат заплатени по-ниско от тяхния естествен размер; ако това се случи с рентата — интересът на земевладелците веднага ще им подсказе да съкратят площта на земята, заета в даденото производство; ако това се случи с работната заплата, или с печалбата, интересът на работниците в първия случай и на капиталистите във втория ще им подсказе да отстраняват известна част от своя труд, или капитал от участието в даденото производство благодарение на това количество на доставяната на пазара стока, много скоро няма да надминава онова, което е достатъчно за удовлетворяване на действителното търсене; отделните съставни части на цената им се покачват до естествения си размер, а цялата стока — до естествената цена. Обратно, ако количеството на доставената на пазара стока, в течение на известно време бъде по-ниско

от действителното търсене, едни или други от съставните части на цената ще се покачат по-високо от естествения си размер. Ако това се случи с рентата, всички други земевладелци ще намерят изгодно за себе си да предоставят повече земя за добиване на суров материал за даденото производство; ако това се случи с работната заплата или с печалбата, всички останали работници и капиталисти ще намерят по-изгодно за себе си да изразходват повече труд и капитал за изработване на дадената стока и за доставянето ѝ на пазаря. Доставяното на пазара количество скоро ще бъде достатъчно, за да задоволи действителното търсене; и тогава всички отделни съставни части на цената ще спаднат до естествения си размер, а всичката стока — до естествената си цена.

Естествената цена е центъра, към който постоянно клонят цените на всички стоки. Различни случайни обстоятелства могат в течение на известно време да поддържат действителните цени на много по-високо равнище, а понякога ги карат да спаднат дори малко по-ниско и от естествената цена. Но каквито и да са обстоятелствата, които пречат на действителните цени да се държат на този център или в близко съседство с него, тия цени постоянно се стремят към него. Общото количество труд, изразходвано ежегодно, за да се снабди пазара с известна стока, по този път естествено се приспособява към размерите на действителното търсене — то се стреми да достави на пазара винаги тъкмотакова количество стока, което е достатъчно, и не повече от онова което е достатъчно, за удовлетворяване на това търсене.

Обаче в някои видове производства едно и също количество труд в различни години дава твърде различни количества продукт, тогава когато в други

количеството на продукта винаги е същото и приблизително същото. Едно и също количество работници, заети в селското стопанство, в различни години дава съвсем различни количества жито, масло, вино, хмел и т. н.; но едно и също число предачи и тъкачи от една година на друга дават същото или приблизително същото количество ленена, или вълнена тъкан. А при това, за нуждите на пазара може да бъде използвано само средното количество продукт от първия род производства, а тъй като действителното количество продукт нерядко е доста много повече, или доста по-малко от средното, то количеството на ежегодно доставяния на пазара продукт, понякога значително превишава размера на действителното търсене, а понякога е значително по-малък от последното. Затова дори и ако размерите на търсенето си оставяха постоянно едни и същи, пазарните цени на продуктите от този род биха били подложени на големи колебания; и при такива условия понякога те биха спаднали значително по-ниско, а понякога биха се покачвали значително по-високо от тяхната естествена цена. В производствата от втората категория, където еднакви количества труд дават винаги приблизително еднакви количества продукт, размерите на производството, лесно могат да бъдат пригодени към размерите на действителното търсене; затова до тогава, до когато търсенето си остава неизменяемо, неизменяеми ще си останат и пазарните цени на продуктите, които или точно ще отговарят, или много близко ще съответствуват на естествените цени. И действително всеки от опит знае, че цените на ленените и вълнените тъкани са подложени на много по-редки и не толкова резки колебания, отколкото цените на житото; цените на първия род стоки се изменят в зависимост само от измененията в размерите на търсенето, докато це-

ните на продуктите от втората категория зависят не само от измененията в търсенето, но, освен това, и от много по-честите и по-резки колебания в количеството продукти, доставяни на пазара за задоволяване на съществуващото търсене.

Случайните и временни колебания на пазарните цени на всевъзможните стоки, които колебания произтичат от посочените обстоятелства, се падат главно на ония съставни части на цените, които могат да бъдат сведени до печалбата и работната заплата, и много по-малко се отразяват на оная част, която се свежда до поземлена рента. Рентата, условена в определена сума пари, никак не е подложена на влиянието на тия колебания нито въ своето количество, нито в стойността си; рентата, изразяваща се в известна част или в определено количество продукт в натура, несъмнено се изменя в годишната си стойност в зависимост от случайните и временни колебания на пазарните цени на тоя продукт, но рядко се изменя в смисъл на количеството продукт за една година: установявайки условията на арендата, земевладелецът и арендаторът винаги се стараят, в границите на своето разбиране, да установят това количество в известно отношение не към временните и случайни, а към средните, към обикновените цени на продукта.

Що се отнася до работната заплата и печалбата, то посочените колебания на цените се отразяват и върху размерите и върху стойността им, в зависимост от това, дали е препълнен пазара или се чувствува в него липса на стоки, или на труд, както в онова, което е вече изпълнено тъй и в онова, което трябва да бъде изпълнено. Обществения траур покачва цената на черните материи, от каквито винаги в такива случаи се изпитва недостиг на пазара, и увеличава печалбите на ония тър-

говци, които разполагат с големи запаси от такива тъкани, но той оказва влияние върху работната заплата на тъкачите; това се дължи на обстоятелството, че на пазара се чувствува недостиг на стока, а не от работни ръце — в изпълнената вече работа, а не в работата, която предстои да се изпълни; за това той повишава работната заплата на шивачите, които работят като надничари — на пазара се чувствува липса именно от труд, а на лице има действително търсене на голямо количество работни ръце, защото в дадената област подлежи на изпълнение повече работа, отколкото може да бъде изпълнено с наличните работни ръце. Траурът понижава освен това цените на цветните копринени и други материали и по такъв начин, намалява печалбата на търговците, които имат големи запаси от този род стоки; заедно с това той намалява и работната заплата на работниците, заети в производството на такъв род стоки, и ако при това търсенето на дадените стоки е спряно за шест месеца, то работната заплата ще спадне за дванадесет. В даденият случай пазарът изпитва излишък и от стоки и от работни ръце.

Но макар по такъв начин пазарната цена на всяка дадена стока постоянно да клони по посочения начин към нейната, така да се каже, естествена цена — обаче условията от различен род — понякога случайности, понякога природни причини, понякога мероприятия на икономическата политика на правителствата — могат да поддържат на пазара цените на някои стоки в течение на продължително време на много по-високо равнище от това на естествената цена. Ако, благодарение увеличението на действителното търсене, пазарната цена на дадена стока се покачи много по-високо от естествената цена, то капиталистите заети в даденото производ-

ство обикновено се стараят да прикрият настъпването изменение в условията на търсенето и предлагането; ако това се открие, то получаваните от тях повишени печалби биха подбудили толкова много нови конкуренти да насочат капиталите си към производството на стоки от дадената категория, че действителното търсене би било удовлетворено напълно, и пазарната цена би спаднала до равнището на естествената цена, а за известно време, може да бъде и още по-ниска. Ако пазарът отстои далеч от мястото на производството на дадена стока, то заинтересованите лица могат да се окажат в състояние да пазят тайната в продължение на редица години, и през това време те ще се ползват от извънредни печалби без да имат каквито и да са нови конкуренти. Общо взето обаче търговски тайни от такъв род много рядко могат да се пазят дълго време, и извънредните печалби могат да продължат само съвсем кратко време след като онова, което е било тайна, стане общоизвестно.

Напротив, тайните в областта на производствения процес могат да се пазят много по-дълго, от колкото обикновените търговски тайни. Ако някой бояджия е открил начин да приготвява някоя боя с разходи наполовина по-малки в сравнение с обикновения размер на разходите, той може при правилно водене на работата да се ползува от облагите на своето изобретение през целия си живот и дори да остави своето изобретение в наследство на потомството си. Източник на неговата извънредна печалба е високата цена, плащана за неговия личен (изобретателски) труд; собствено тая печалба не е нищо друго, освен работната заплата за тоя труд. Но тъй като тоя род доход се получава от всяка единица на произвеждания продукт, следователно, общата маса на тоя доход се намира в непосред-

ствено отношение към размерите на изразходвания в производството капитал, то тоя доход именно е прието да се смята като извънредна печалба от капитала.

Ясно е, че следващите отгук покачвания на пазарните цени са следствие на особените обстоятелства, чието влияние обаче може да се чувства в течение на много години.

Някои видове производства на селско-стопански продукти изискват такива специални качества на почвата и релефа или местоположението, че цялото количество при годна за дадено производство земя, което съществува в дадена голяма страна, може да се окаже недостатъчно, за да покрие действителното търсене. В такъв случай цялата маса на продукта, предлаган в продажба, може да намери пласмент сред купувачите, които ще се съгласят да платят повече, отколкото е нужно, за да платят в естествения им размер поземлената рента заедно с работната заплата и печалбата от съответния капитал. Затова такъв род стски в течение на цели столетия могат да се продават с повишена цена, и в такъв случай като правило поземлената рента ще бъде оная от съставните части на цената на продукта, която ще се плаща в увеличен, по отношение на естествения, размер. В частност рентата от земи, които дават особено отличаващи се по качество и високо ценени продуки, като например рентата от някои известни френски лозя, притежаващи особени качества на почвата и местоположението, се намира въвн от каквото и да е правилно отношение към рентата на другите, еднакво плодородни и еднакво добре обработени земи в дадената местност. Напротив, работната заплата и печалбата, които се полагат на труда и капитала, заети в даденото производство, само рядко биват по високо от нормалното съотно-

шение към работната заплата и печалбата, които съществуват в другите отрасли на производството в дадената местност.

Такъв род покачвания на пазарната цена, очевидно, са следствия на естествени причини, които пречат за пълното удовлетворяване на действителното търсене, и чието действие може би ще продължава във всички бъдещи времена.

Монополът, даден на отделно лице или търговска компания, може да има същото влияние върху цените, както търговската и промишлената тайна. Поддържайки пазара постоянно в недостатъчно наситено с продукт състояние, монополистите получават възможност да продават стоките си по-скъпо от естествените цени и по такъв начин увеличават доходите си, безразлично, състоят ли се те от работна заплата или печалба, по-горе от естествения размер. Монополната цена при всички условия е най-високата цена, която може да се вземе; напротив, естествената цена, или цената, която се образува при свободната конкуренция, е най-ниската, разбира се, не за всеки частен случай, а за известно много или малко продължително време. Първата, при всички условия, е най-високата цена, каквато може да се изстиска от купувачите, или каквато те ще се съгласят да платят; втората — това е най-ниската цена, каквато само продавачите могат да се съгласят да получат, като при това те обикновено си запазват възможността да продължат производството.

Аналогично влияние, макар и в по-слаба степен, имат изключителните привилегии на цеховете, правилата относно задължителното чиракуване и изобщо всички такива разпоредби, които съкращават в дадено производство числото на конкурентите в сравнение с онова, което то би могло да бъде при други условия. Това е нещо като разширени моно

поли, и тяхното влияние може в течение на цели поколения и в цели отрасли на производството да поддържат пазарната цена на стоките по-високо от тяхната естествена цена, същевременно поддържайки и работната заплата и печалбата в съответните производства на равнище по-високо от естествения им размер.

Такъв род повишения на цените, очевидно могат да се държат дотогава, докато съществуват явяващите се като тяхна причина разпоредби в областта на икономическата политика.

Но макар и пазарните цени на стоките да могат дълго да се държат по-високо от естествения размер, но те рядко могат да се държат по-дълго време по-ниско от тоя размер. Стига само една или друга съставна част на цената да започне да се плаща по-долу от естествения размер, заинтересуваните лица веднага ще почувствуват загубата и незабавно ще отвлечат от даденото производство, такова количество земя, труд или капитал, че количеството на предлагания на пазара продукт много скоро да спадне до равнището, съответствуващо на действителното търсене, и по такъв начин пазарната цена много скоро ще се покачи до равнището на естествената цена. Това ще съществува, най-малкото там, където съществува пълна свобода. Между това, същите правила относно чиракуването и другите цехови разпоредби, които в епохите на разцвет на производството дават на работника възможност да увеличават работната си заплата много по-горе от естествения размер — в епохи на потиснато състояние на производството могат да го принудят да се задоволи с много по-намалена в сравнение с естественото равнище работна заплата. Както в единият случай те отстраняват много хора от конкуренцията с даденият работник в неговото производство, така и

В другият те го отстраняват и самия него от много производства. Обаче влиянието на такъв род разпоредби, в смисъл на намаление на работната заплата в сравнение с естествения ѝ размер, далеч не е така осезателно, както тяхното влияние в смисъл на повишение: в последният случай това влияние може да сè държи няколко столетия, докато в първия то не може да продължи по-дълго, отколкото докато е жива известна част работници, възпитани в дадения занаят в епохата на неговия разцвет. Когато тия излишни работници изчезнат от лицето на земята, числото на ония, които ще бъдат подготвени наново към дадено производство, ще съответствува на действителното търсене. Само такава насилствена политика, каквато съществуваше в Индустан или в древния Египет, където всеки човек по силата на изискванията на религията беше длъжен да следва поминъка на своя баща, и промяната на занаятията се смяташе най-ужасното светотатство — само такива разпоредби могат за няколко поколения да понижат в някой отрасъл на производството било работната заплата, било печалбата по-долу от тяхния естествен размер.

Ето всичко, което ми се струва необходимо да бъде отбелязано днес по въпроса за отклоненията, случайни или постоянни, на пазарната цена на стоките от тяхната естествена цена. Самата естествена цена на стоките се изменя заедно с естествения размер на всяка една от нейните съставни части — работната заплата, печалбата и рентата; и във всяко общество тоя размер се изменя в съответствие с общото положение на страната — с нейното богатство или бедност, с нейния разцвет, застой или упадък.

II

ПАРИ

1. Поява и употреба на парите¹

С окончателното установяване на разделението на труда само една незначителна част от нуждите на човека може да бъде удовлетворена с произведения на собствения му труд. Най-голямата част обаче на тия нужди може да бъде удовлетворена само посредством размяна на излишъка на неговите произведения, надминаващ собствената консумация, за също такъв излишък на продуктите на труда на други хора, от който той има нужда. По такъв начин, всеки човек живее от размяна и става донякъде търговец, а самото общество се превръща, така да се каже, в търговски съюз.

Но при самото възникване на разделението на труда възможността да се върши размяна на продуктите често пъти среща много затруднения. Да вземем такъв пример: един човек притежава по-голямо количество хранителни припаси, отколкото му е нужно, а на друг не достигат такива, и ето, първият на драго сърце би заменил една част от своя излишък, а другият още по-драгovolно би я купил.

Но ако последният няма нищо такова, което да е нужно на първия, то между тях не може да стане никаква размяна. В месарницата има говеждо месо повече, отколкото е нужно на месаря за не-

¹ Кн. I, гл. IV.

гово собствено употребление; пивоварят или хлебарят на драго сърце би купил от него една част от месото, но те не могат да предложат на месаря в замяна за него нищо, освен разни предмети на своя занаят, а месарят, от своя страна, вече се е запасил с онова количество бира и хляб, което му е нужно в дадения момент. Ясно е, че в този случай между тях не е възможна никаква размяна. Единият не може да продаде, а другите не могат да купят, и всичките трима не могат да си окажат един другиму взаимни услуги. За да се избегнат неудобствата на това положение, всеки предвидлив човек, във всеки период на общественото развитие, който е следвал след първата поява на разделението на труда, естествено се е стараел да нареди така, че във всяко време да си има на готово, освен произведенията на собствения занаят, още и известно количество от една или друга стока за която според него само малцина биха отказали да разменят произведенията на собствения си занаят.

Вероятно е, за тая цел да са служили последователно разни предмети. Казват, че в първобитните времена като средство за размяна е служил обикновеният добитък. Макар той и да е представлявал едно от най-неудобните средства за размяна, обаче в древността, както е известно, предметите често пъти са се ценили по числото на главите добитък, което се е давало в замяна за тях. Въръжението на Диомеда, казва Омир, е струвало само девет вола, а на Главка — сто вола. Казват, че в Абисиния като такова обикновено средство за размяна служи солта, в някой места по бреговете на Индия — раковините, на Нюфаундленд — сушената треска, във Виргиния — тютюнът в английските колонии в Западна Индия се употребява за това за-

харта, в други страни — сурови или обработени кожи. Мене ми разправяха, че в Шотландия до сега съществува едно село, в което работникът често пъти носи в кръчмата или в хлебаря гвоздеи вместо пари.

Въпреки всичко това, хората във всички страни са били принудени, по неопровержими основания, да предпочетат да си изберат за посочената употреба металите пред всички други стоки, металите не само могат да се запазят с най-малко загуба, като най-трайни от всички други стоки, но и могат без загуба да се делят на колкото искат части, които после пак могат да бъдат стопени заедно, в едно парче. Това е такова свойство, което не притежава нито една стока със същата трайност, като металите, и което повече от което и да е друго, ги прави удобно средство за размяна и обръщение. Ако например някой пожелае да си купи сол, но в замяна за нея не би могъл да предложи нищо, освен добитък, то той ще трябва по неволя да я купи наведнъж в такова количество, което да съответствува на стойността на един цял вол или овен. Само в редки случаи той би могъл да купи сол в по-малко количество, защото добитъкът, който би трябвало да се дава в замяна на солта, рядко може да се дели на части без загуба; а ако той иска да купи повече сол, то би трябвало, по същите причини, да купи такава в двойно или тройно количество, т. е. толкова, колкото биха стрували два, или три вола, или два, или три овена. Обратно, ако той би могъл вместо волове и овни да размени за солта метал, то за него не би било трудно да отдели такова количество от него, което точно да съответствува на количеството стока, което в даденият момент му е необходимо.

Различните народи са се ползували за тая цел от различни метали. Желязото е служило обикновено като средство за размяна у древните (спартанците), медта — у римляните в първите времена на тяхната история, златото и среброто — въобще у всички богати и търговски народи.

Ето по какъв начин монетата у всички образовани народи става общо средство за търговия, посредством което разните видове стоки започват свободно да се купуват и продават или да се разменят една с друга.

2. Парите като средство за обращение¹.

Когато говорим за някоя определена сума пари, то при това понякога ние подразбираме само количеството металически кръгчета, което ги съставлява; понякога обаче ние включваме в нашето разбиране на тая дума някакво неясно отношение на парите към предметите, които могат да бъдат получени за дадена сума, или към възможността, която тя дава да се купи нещо. Например, когато ние казваме, че в Англия влизат в обращение 18 мил. фунта стерлинги, то с това ние искаме само да обозначим онова количество металически монети, което според изчисленията, или, по-скоро, по предположението на някои писатели, се обръщат в страната. Но когато казваме, че еди кой си получава 50 или 100 фунта доход, то обикновено с това искаме да изразим не само количеството металически монети, което му се плаща всяка година, но и стойността на предметите, които той ежегодно може да купи или консумира. При това ние обикновено искаме да дадем да се

¹ Кн. II, гл. II.

разбере, как тоя човек живее или как той би могъл да живее, или колко е голямо количеството и качеството на предметите от първа необходимост и тия за удобства, които той може да си позволи да употреби.

Когато, назовавайки някоя определена сума пари, ние не само искаме да изразим количеството металически монети, съставляващи тая сума, но и смятаме да посочим още и съдържащото се в тая дума смътно отношение на монетите към предметите, които могат да се получат с тях, то богатството или доходът, които в дадения случай, се обозначават с тая сума, се равнява само на една от двете стойности, подразбирани, по объркани изрази, под една и съща дума, и при това по-скоро на втората ценност отколкото на първата, т. е. на ценността на парите повече, отколкото на самите пари, като метал. Така, ако някой получава по една гиней седмично, то в продължение на тая седмица той може да си купи определено количество необходими предмети, предмети за удобство или удоволствие. Неговото действително богатство, неговият действителен доход за една неделя ще бъде голям или малък, според това, голямо ли или малко е количеството на предметите, които могат да се получат за една гиней. Само по себе си се разбира, че седмичният доход на такова лице не може да бъде равен в едно и също време и на една гиней и на онова, което може да се получи за нея; но той ще бъде равен или на едната, или на другата от тия две равни ценности, и по-скоро на последната отколкото на първата, т. е. по-скоро на онова, което струва гинейта, отколкото на самата нея.

Ако издръжката на това лице му се плащаше не в злато, а с полица на стойност една гиней, с падеж след една неделя, то, естествено, не това

парче хартия би съставлявал неговия действителен доход, а онова, което може да се получи за него. На гинеята може да се гледа като на полица, на предявителя на която местните търговци изплащат известно количество стоки, които могат да задоволят нуждите и удобствата в живота на това лице. В същност доходът на онзи, който получава тая гинея се състои не толкова в парчето злато, колкото в онова, което може да се купи или получи в замяна за него. Ако в замяна на такава гинея не може да се получи нищо, то тя би струвала толкова, колкото и една полица, издадена от банкрутиралия, т. е. не би имала съвсем никаква цена, като негодно за нищо късче хартия.

Също така, макар че всички жители на страната могат да получат, и в действителност най-често получават, седмичния си или годишен доход в пари, обаче тяхното действително богатство, техният действителен седмичен или годишен доход, взет изцяло, ще бъде голям, или малък, според количеството предмети за употреба, което може да се купи за тия пари. Общият доход на всички жители, очевидно е равен не на парите и предметите за употреба, взети заедно, но на една от тия две стойности, и по-скоро на последната, отколкото на първата.

Така че, макар че често пъти ние изразяваме дохода на някого в металическите монети, които той ежегодно плаща, то това е само затуй, защото с количеството на тая монета се определя степента на възможността, която това лице има да купува предметите, от които то има нужда, или стойността на стоките, които то може ежегодно да консумира. При все това ние признаваме, че неговият доход се състои именно в тая способност да се купува или

консумира, а не в монетата, която само дава тая способност.

Но ако това положение е достатъчно ясно по отношение на един човек, то още по-очевидно е то по отношение на цялото общество. Количеството металически монети, изплащано ежегодно на едно отделно лице, често пъти е съвсем равно на неговия доход, и в такъв случай то служи като най-прост и най-добър израз на стойността на тоя доход. Що се отнася до цялото общество, то количеството монети, които влизат в обращение никога не може да е равно на общия доход на всичките му членове. Понеже с една и съща гинейа днес се заплаща седмичната издръжка на едно лице, утре — на друго, а в други ден — на трето, то ясно е, че количеството металически монети, които ежегодно влизат в обращение в страната, винаги ще представлява от себе си много по-малка стойност, отколкото съвокупността на всички парични доходи, плащани ежегодно с тия монети.

Напротив, покупателната способност, или количеството предмети, които могат да бъдат последователно купени с общата сума на паричните доходи, в зависимост от това, как те се изплащат последователно една след друга, трябва да бъде винаги безусловно с еднаква стойност, както всички тия доходи взети заедно тъй и с общия доход на ония лица на които те се плащат. А следователно общият доход на обществото се състои не в металическите монети, чието количество никога не съответствува на стойността на тоя доход, а в покупателната способност, т. е. в ония предмети, които могат да бъдат последователно купени за тия пари, в зависимост от това как последните преминават от едни ръце в други.

Така че парите, тоя велик двигател на обръщението, това велико оръдие на търговията, макар и да съставляват подобно на всички други оръдия на промишлеността част, и при това много ценна част, на капитала на обществото, на което той принадлежи, обаче сами безусловно ни най-малко не влизат в състава на дохода от него, и макар именно тия късчета метал, от които той се състои, ежегодно обръщайки се в страната да разпределят доходите, доставяйки всекиму онова, което му се пада, обаче сами по себе си те не съставляват никаква част от тоя доход.

III

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ. ДОХОДИ

1. Работна заплата¹

Естественото възнаграждение на труда, неговата работна заплата, съставя продуктът на труда. В първобитното състояние на обществото, което е предшествувало създаването на частната поземлена собственост и натрупването на капиталите, целият продукт изцяло принадлежи на работника. Тук няма нито земевладелец, нито господар, с които той е трябвало да дели.

Ако това състояние продължеше, то работната заплата щеше да се увеличи заедно с увеличението на производителната сила на труда, което е плод на разделението на труда. Всички предмети щяха да стават постепенно все по-евтини и по-евтини. Те биха се произвеждали с все по-малки изразходвания на труд и следователно биха се купували за продукта на по-малко количество труд, защото при тия условия стоките, произведени от еднакви количества труд, биха се разменяли свободно едни с други.

Но макар в действителност всички предмети и да биха станали по-евтини, обаче много от тях, на пръв поглед, като че биха поскъпвали в сравнение с онова, което е било по-рано и биха се разменяли за много по-големи количества други стоки. Да предположим например, че в по-голяма част от про-

¹ Кн. I, гл. VIII.

изводства производителната сила на труда се е увеличила десет пъти, т. е. че трудът за един ден е почнал да произвежда десет пъти повече продукти, отколкото преди; да предположим също, че в някое отделно производство производителната сила на труда се е увеличила само два пъти, т. е., че трудът за един ден е почнал да произвежда само два пъти повече, отколкото преди. При размяната на продуктите на едnodневния труд, получени в повечето производства, за продукта на едnodневния труд на това отделно производство, за двойно в сравнение с предишното количество произведения на последното, би се наложило да се заплати увеличилото се десет пъти, в сравнение с предишното количество продукти на всички останали производства. Така че, някое определено количество на първия от тия продукти, например един фунт, би струвал, на глед, пет пъти по-скъпо от по-рано, а в същност то би струвало два пъти по-евтино от по-рано: макар при покупката на такава стока да трябва да се плати за нея пет пъти по-голямо количество други стоки, но за да се купи или произведе, то би бил нужен два пъти по-малък труд, от онова, което е било нужно по-рано, а следователно и да се набави то би станало двойно по-лесно, отколкото по-рано.

Но това първоначално състояние на обществото, когато работникът се е ползвал напълно от продукта на труда си, не можеше да продължава по-дълго от времето, когато бе създадена частната поземлена собственост и се появи натрупване на капитали. Това състояние се прекрати много по-рано от онова време, когато бяха направени най-съществени усъвършенствувания в производителните сили на труда, и безполезно би било да се издирва по-нататък, в какво би се състояло влиянието на та-

кова положение на нещата върху възнаграждението на труда или върху работната заплата.

Когато стана превръщането на земята в частна собственост, земевладелецът започна да иска за себе си дял от всичко, което работникът можеше да отбива или да събира от тая земя. И първото нещо, което работникът трябваше да отдаде от произведенията на своя труд, в приложението му към земята, беше рентата.

По-нататък: рядко се случва щото човек, който обработва земята, да има в запас с какво да се изхранва до събиране на реколтата. Обикновено той получава издръжката си за сметка на капитала на стопанина, именно на фермера¹, който го наема и който, разбира се, не би намерил изгодно за себе си да го наема, ако не е уверен, че ще получи в своя полза част от продукта на труда на своя работник или че изразходваният от него капитал ще се върне при него с печалба. Тая печалба представлява втора удръжка от продукта на труда, употребен за обработване на земята.

Също такава удръжка в полза на печалбата от капитала се прави от продукта на всеки друг труд. Във всички занаяти и производства повечето от работниците имат нужда от господар, който да ги снабдява с материали за работа, да им плаща предварително работна заплата и да ги издържа до пълното свършване на работата. Стопанинът си взема част от продукта на техния труд или от стойността, която последният прибавя към обработвания материал; тая именно част съставлява печалбата на стопанина.

Наистина има случай, когато независимият работник има достатъчно средства, за да си купи сам

¹ Фермер — това е капиталистът — стопанин, който наема земята от земевладелеца — Б. ред.

материали за работата си и да се изхрани до нейното свършване. В такива случаи, той е същевременно и господар и работник и се ползува сам от целия продукт на труда си, т. е. от цялата стойност, която той е прибавил, като е обработил суровия материал. В този случай продуктът съдържа два различни дохода, принадлежащи обикновено на две различни лица — печалбата от капитала и работната заплата.

Но такива случаи не се повтарят често и във всички страни на Европа на един независим работник се падат двадесет такива, които работят на господаря, и затова под работна заплата навсякъде се разбира онова, което е тя обикновено тогава, когато работникът и притежателят на капитала, който го употребява в работа, са две различни лица.

Големината на работната заплата се установява обикновено чрез взаимното споразумение на тия две лица, чиито интереси са противоположни един на друг. На работниците им се иска да получат колкото се може повече, а на господаря — да плати колкото се може по-малко. Първите се стараят да се споразумеят, за да повишат работната заплата, а последният — да я намали. Но не е трудно да се предвиди коя от тия две страни, при обикновения ход на работите, трябва да вземе връх в този спор и да принуди другата да се съгласи на нейните условия. Понеже броят на господарите е винаги по-малък, то за тях е много по-лесно да се сговорят помежду си; при това и законът им позволява да влизат във всевъзможни съглашения или, най-малкото, не им забранява да правят това, докато на работниците той забранява стачките. В Англия няма нито един парламентарен акт против стачки на господарите за намаление заплатата на труда, затова пък има много актове против стачките на работни-

ците за нейното увеличение. После, в тая борба господарите могат да се държат много по-дълго, отколкото работниците. Земевладелецът, фермерът, фабрикантът или търговецът обикновено могат, без да наемат нито един работник, свободно да преживяват година или две със средствата, които те са вече спечелили, тогава когато мнозинството работници не могат да просъществуват без господарска работа и една седмица — малцина могат да прекратят как да е месец и едвали ще се намери един работник, който да може да издържи една година. Общо взето, разбира се, господарят също има нужда от работник, както и работникът — от господар, но работата е в това, че нуждата на първия не е толкова настоятелна, както нуждата на последния.

Възразяват, че за стачки между господарите почти не се чува, тогава когато за стачки между работниците се говори всеки ден. Но да си представяме, че господарите се сговарят помежду си само в редки случаи, това би означавало да не се познава нито живота, нито предмета, за който става дума. Господарите във всяко време и във всяко място се намират в своеобразна мълчалива, но постоянна стачка с цел да не повишават работната заплата по-горе от съществуващото равнище. Нарушението на това съглашение винаги се посреща крайно неблагоприятно и дава повод за упреци от страна на съседите и другите господари.

И ако за такава стачка никога не се говори, то е само затова, защото то е нещо обикновено и така да се каже, естествено положение на нещата, на което никой не обръща никакво внимание. Но понякога господарите сключват помежду си и специални съглашения с цел да намалят работната заплата по-ниско от обикновеното ѝ равнище. Такива заговори се водят винаги скритом и се па-

зят в най-голяма тайна до последната минута, когато те се привеждат в изпълнение, и ако в такива случаи работниците, както това става понякога, отстъпват без всякаква съпротива, макар и да чувствуват цялата жестокост на нанесения им удар, то за това не става и дума. Често пъти обаче срещу такива специални съглашения работниците издигат свои отбранителни съглашения, а понякога и самите работници, без да са предизвикани от господарите, организират стачка по собствен почин, с цел да повишат цената на труда си. Като обикновен повод за това служи или скъпотията на хранителните продукти, или много високата печалба, която господарят получава от труда им. Но каквито и да са техните стачки — отбранителни или настъпателни, — те винаги се придружават с голям шум. Стараейки се да доведат работата до по-бързо разрешение, работниците обикновено викат много силно, а понякога стигат и до най-неприлично буйство и насилие. Те са в отчаяние и действуват с безразсъдството и яростта на хора, доведени до крайност; или да умрат от глад, или чрез заплашване да изтръгнат от господарите си, колкото може по-скоро да се съгласят на техните искания. Господарите в такива случаи шумят и викат не по-малко от работниците: те настояват с всички сили за намеса на администрацията и за най-строго прилагане на строгите закони, които някога бяха издадени против стачките на работниците, прислугата и надничарите. В края на краищата, работниците много рядко успяват да изтръгнат някоя облага от тия насилствени и шумни опити, които обикновено, както вследствие намесата на правителствената власт, тъй и особено вследствие по-голямата издържливост на господарите и вследствие необходимостта за по-вечето от работниците да вярват на отстъпки, за

да не се лишат от последното парче хляб, водят само към наказание или разоряване на подбудителите.

Но макар господарите винаги в споровете си с работниците и да взимат връх, обаче има известна граница, по-долу от която не може да се намали за по-продължително време обикновената работна заплата дори за най-долния вид труд.

Въпрос на безусловна необходимост е, човек да може да живее от труда си и работната му заплата да е доста точна поне за неговото препитание, в повечето случаи обаче се изисква малко повече от това, защото иначе работникът няма да бъде в състояние да издържа семейство, и тогава съществуването на класата на тия работници не би могло да продължи повече от едно поколение. Въз основа на това Кантон признава, че един надничар от най-последната категория трябва да изработва най-малко два пъти повече от онова, което му е нужно за собственото препитание, за да може всеки работник да възпитава средно по две деца; за работата на жената се предполага, че е способна да дава само необходимото за нейната лична издръжка, защото върху нея лежи грижата за възпитанието на децата. При това изчислява се, че половината от родените деца обикновено умират преди настъпването на зрялата възраст. Затова необходимо е, щото най-бедните работници и работнички да се стараят да възпитат най-малко четири деца, така че поне две от тях да имат щастието да достигнат до зрялата си възраст; а между това обикновено се приема, че издръжката на четири деца се равнява приблизително на издръжката на един възрастен човек. Трудът на един силен роб, прибавя същият писател — се цени два пъти по скъпо, отколкото струва неговата издръжка, и

трудът и на най-последния свободен работник не може да струва по-евтино от труда на един силен роб. Както и да е, но струва ми се не подлежи на никакво съмнение, че за да се възпита семейство, дори и в най-долната класа на черноработниците, необходимо е трудът на мъжа и жената да може да дава малко повече от онова, което е безусловно необходимо за собствената им издръжка. Но в какъв размер? В такъв ли какъвто аз туко-що казах, или в някой друг? Аз няма да взема на себе си решението на тоя въпрос.

Впрочем, понякога съществуват обстоятелства, толкова благоприятни за работниците, че те могат да повишат работната заплата много по-високо от тоя размер очевидно най-ниския, какъвто обикновеното човеколюбие допуска.

Когато в дадена страна непрестанно се увеличава търсенето на хора, живущи от работна заплата — работници, надничари, всякакъв род прислуга, когато от година на година търсенето на труда става все по-голямо, в сравнение с преди другите работниците нямат нужда да организират стачки за увеличение на работната заплата. В такива случаи липсата на достатъчно работни ръце сама по себе си предизвиква конкуренция между господарите, които си отнема едни от други работниците и по такъв начин нарушават обикновеното за тях съглашение против увеличението на работната заплата. Ясно е обаче, че търсенето на хора, живущи от работна заплата не може да се засилва другояче, освен в съответствие с увеличението на запасите, предназначени за плащане на работна заплата. Тия запаси биват два вида: първо, излишъкът на дохода на господарите над техните нужди, и второ, излишъкът на самия капитал над онова, което е необходимо на господарите за водене

на работата. Когато действително, земевладелецът, рентниерът, капиталистът получават повече доход, отколкото по техните сметки им е нужно за издръжката на семействата им, то за целия този излишък или за някаква част от него те наемат един или няколко домашни слуги. Увеличете тоя излишък, и естествено, те ще умножат числото на слугите си. Също така, ако един независим работник, например тъкач или обушар, е натрупал повече средства, отколкото са нужни нему, за да закупи суров материал за своята лична работа и самия той да преживее до времето на продажбата на продукта, то с излишъка от тия средства той непременно ще наеме един или няколко работници, за да извлече печалба от труда им. Увеличете тоя излишък и той естествено ще увеличи числото на своите работници.

По такъв начин във всяка страна търсенето на хора, които живеят от работна заплата, непременно се усилва заедно с увеличението на доходите и с умножаването на капиталите, без което това търсене не може да се увеличи. А тъй като увеличението на доходите и капиталите е умножаване на народното богатство, то следователно и търсенето на хора, които живеят от работна заплата, непременно се усилва заедно с умножаването на народното богатство и не може да се усили без това.

Повишението на работната заплата зависи не от размера на народното богатство в дадено време, а от постоянното му увеличение. Ето защо работната заплата е най-висока не в най-богатите страни, а в ония, които имат най-големи успехи, или най-бързо забогатяват. Няма съмнение, че днес Англия е много по-богата от която и да е област на Северна Америка, а в същото време работната заплата в Северна Америка е много по-висока, отколкото в

която и да било област на Англия. В окръга на Ню-Йорк един прост черноработник изработва дневно 3 шилинга и 6 пенса в местна монета, струващи 2 шилинга стерлингова валута; един дърводелец в корабостроителниците — 10 шилинга и 6 пенса стерлинги в местна монета и една пинца ром, струваща 6 пенса стерл.; всичко 6 шилинга и 6 пенса стерл.; един обикновен дърводелец и каменоделец — по 8 шилинга, в разменната монета на страната, равни на 4 шилинга и 6 пенса стерлингови; (един шивач надничар) — 5 шилинга в местна монета, или около 2 шилинга и 10 пенса стерл. Всички тия цени са по-високи, отколкото в Лондон и уверяват, че и в другите колонии работната заплата е толкова голяма, както в Ню-Йорк¹. При това, в цяла Северна Америка хранителните припаси са много по-евтини, отколкото в Англия — там никога не е имало глад. В най-неплодородните години жито е имало винаги достатъчно за вътрешна консумация, и само износът е намалявал. Така че, ако в Америка цената на труда в пари, е много по-висока, отколкото в която и да е местност в метрополията, то действителната му цена, т. е. действителното количество предмети, необходими за съществуване и удобства в живота, които работниците могат да получат за нея, трябва да бъде съответно още повече.

Ако Северна Америка още не е толкова богата както Англия, затова пък тя много по-силно се развива и с несравнено по-голяма скорост върви към придобиване на нови богатства. Най-явният признак за разцвета на всяка страна е увеличението броя на нейните жители. Обикновено се приема, че във Великобритания и повечето от другите страни на Ев-

¹ Това е писано в 1773 г., още преди започването на последните вълнения.

Бел. Адам Смит.

ропа броят на жителите се удвоява за един период не по-малък от 500 години, тогава, когато е доказано, че в английските колонии на Северна Америка той се е удвоявал за 20 или 25 години, и такава умножаване е ставало и става не само от постоянно усилващите се преселвания на нови жители, колкото от бързото размножаване на местното население. Казват, че там лицата, достигащи до преклонна възраст, често пъти наброяват от 50 до 100, а понякога и много повече, потомци. От друга страна, трудът се възнаграждава така добре, че голямото количество деца не е бreme за родителите, а източник на богатство и благополучие. Смята се, че трудът на всеки юноша, преди той да напусне родителския си дом, носи чист доход до 100 фунта на годината. За млада вдовица с четири или пет деца, за която би било толкова трудно да си намери мъж в средните и долните класи на населението в Европа, там много често я ухажват, като за изгодна партия. Ценността на децата служи като най-силен потик за встъпване в брак, и затова нищо чудно няма в това, че в Северна Америка въобще се женят много рано. И все пак там, въпреки бързото увеличение на населението, като непосредствено следствие от толкова ранните бракове, постоянно се оплакват от липса на достатъчно работни ръце. Търсенето на работници и предназначаваните за тяхната издръжка средства в тая страна растат още по-бързо, отколкото работните ръце.

Макар богатството в дадена страна и да е много голямо, но ако то в продължение на дълго време не се увеличава, тогава не може да се очаква, че в такава страна работната заплата ще бъде много висока. Доходите и капиталите на нейните жители, предназначени за заплащане на труда, могат да бъдат много големи; но ако те, в течение на много

столетия са си оставали все в един и същ, или почти в един и същ размер, то числото на работниците, ежегодно употребявани в работа, може лесно да удовлетвори и дори да надмине търсенето им на следната година. В такава страна рядко ще се почувствува липса на работни ръце и господарите няма да бъдат принудени да ги отнемат едни от други, повишавайки цената. Напротив, числото на ръцете ще се увеличава по-силно, отколкото търсенето; постоянно ще се чувствува липса на достатъчно работа, и работниците ще бъдат принудени, за да получават работа, да намаляват едни пред други цената си. Ако в такава страна работната заплата временно и да се увеличи по-високо от размера, който е достатъчен, за да могат работниците да съществуват и възпитават децата си, то конкуренцията на такива работници и интересът на господарите скоро биха смъкнали работната заплата до най-малкия размер, какъвто допуска обикновеното човеколюбие. Китай в продължение на дълго време бе една от най-богатите, т. е. една от най-плодородните, най-обработените, най-промишлените и най-населените страни в света; но още от много отдавна той се намира, както изглежда, в неподвижно състояние: Марко Поло, който е наблюдавал тая страна преди повече от 500 години, описва нейното земеделие, промишленост и населеност почти със същите думи, както и пътешествениците, които я изучават днес. Възможно е, Китайската империя още дълго преди него да е достигнала пълното благосъстояние, каквото тя само е могла да достигне по своите закони и институти. И ето описанията на всички пътешественици, в много отношения различаващи се помежду си, се схождат обаче в това, че там работната заплата е много ниска, и че за това много трудно е за работника да издържа семейството си;

той е доволен, ако за цял ден тежка работа над земята получи толкова, че вечерта да може да си купи малка порция ориз. Положението на занаятчиите там е още по-лошо, ако въобще то е възможно. Вместо спокойно да чакат в работилниците си поръчките на постоянните си купувачи, както е това в Европа, те постоянно сноват по улиците с инструментите си, натрапвайки се с услугите си и така да се каже, измолвайки си работа като просяци. Мизерията на долните класи на населението в Китай далеч надминава мизерията и на най-бедните народи в Европа. В околностите на Кантон много стотици и както разказват, дори хиляди семейства нямат жилища на твърда земя и живеят обикновено в малки рибарски лодки, по каналите и реките. Препитанието, което те могат да си набавят е толкова недостатъчно, че те с жадност влачат от водата най-отвратителни отпадъци, изхвърляни от европейските кораби. Всяка мърша, умряла котка или куче, воняща или наполовина изгнила, съставлява за тях също такава лакома храна, както и най-здравата храна за жителите на другите страни. Браковете в Китай се насърчават не с облагите, които могат да се получат от труда на децата, но с позволението да се изтребват те. Във всички големи градове не минава нито една нощ, в която да няма деца, изхвърлени на улицата или удавени в реката, както давят малките кученца. Разказват дори, че там има известна категория хора, които открито се занимават с този отвратителен занаят и живеят от него като от своя професия.

Обаче не може да се види, че Китай може би и оставайки си в едно и също положение, е вървял назад. Нито един от градовете му не се е обезлюдявал, никъде не са захвърлени някога обработвани земи. Ето защо трябва да се смята, че количеството

на използвания труд ежегодно си остава все същото, или почти също — а следователно и средствата, предназначени за издръжката на работниците, видимо не намаляват. Значи, най-долните категории работници, въпреки тяхното най-жалко съществуване, намират по един или друг начин достатъчно средства поне за това, че да се запазят в едно и също количество.

Съвсем не би било така в една страна, в която чувствително биха намалявали средствата, предназначени за издръжката на труда. В такава страна на прислуга и работници във всичките различни отрасли на труда от година на година би ставало все по-малко, в сравнение с всяка предидуща година. Мнозина от работниците, израснали в някои от висшите отрасли, по липса на работа в специалността си, по неволя биха се обърнали към занятия от по-долна квалификация. А понеже по-долните отрасли на труда биха били препълнени не само от собствените си работници, но и от онези, които биха се прехвърлили в тях от други отрасли, то естествено, между тях би се появила усилена конкуренция и работната заплата би спаднала до едно равнище, при което работниците биха влачили най-нешастно, жалко съществуване. Мнозина от тях не биха могли да си намерят работа даже и при такива тежки условия, те биха били принудени да умрат от глад, или да си търсят препитание с просия, а може би и в най-тежки престъпления. Мизерията, гладът и смъртността скоро биха се разпространили в работническата класа, а от нея биха преминали и към висшите класи, докато количеството на населението не стигне пак такъв размер, при който то да може да съществува как да е от доходите и капиталите, останали от тираническото управление или всеобщото бедствие, което е унищожило останалото. Такова е

може би сега положението в Бенгалия и някои други английски колонии в Ост-Индия. Ако в една плодородна страна, където населението е извънредно намалело, и където затова добиването на средства за препитание не би трябвало да е много трудно, и въпреки това, в продължение на една година умират от глад от три до четиристотин хиляди души, то несъмнено е, че в такава страна средствата, предназначени за издръжката на безимотните работници, много скоро намаляват. Разликата в положението на Северна Америка и на Ост-Индия представлява от себе си факт, на който може би най-ясно от всичко може да се види разликата между британската конституция, под която живее първата и меркантилният дух на търговската компания, която властвува над втората и я потиска.

Така че щедрото възнаграждение на труда е в същото време и необходимо следствие и естествен признак за увеличението на народното богатство. Но ако работната заплата доставя на един беден работник средства само за много оскъдно съществуване, то това е естествено указание за неподвижното състояние на страната. И най-сетне, ако тя не му дава дори средства за съществуване и го заплашва с гладна смърт, то това означава, че страната върви към упадък.

Във Великобритания работната заплата днес е, както изглежда, по-голяма от онова, което е необходимо за съществуването на работника и неговото семейство. За да се уверим в това, не е нужно да влизаме в сложни и съмнителни изчисления на това, коя е най-малката сума, необходима за тая цел — защото на лице имаме много ясни признаци за това, че работната заплата в нашата страна никъде не стои на онова най-ниско равнище, което е съвместимо с изискванията на елементарното човеколюбие.

Първо, почти във всички местности на Великобритания, дори и в най-долните видове труд, съществува разлика между лятната и зимната работна заплата, при което лятната е винаги по-висока. Между това, предвид добавъчното изразходване на топливо, издръжката на едно семейство е най-скъпа зимно време. Така че работната заплата е най-висока тъкмотогава, когато разходите са по-малко, от което е ясно, че тя се регулира не с размерите на необходимите разходи, а от количеството и предполагаемата ценност на труда.

Второ, работната заплата във Великобритания не се колебае успоредно с цените на хранителните продукти. Цените на последните навсякъде силно се колебаят от една година на друга, често пъти и от един месец на друг, а между това на много места паричната работна заплата си остава без изменение, понякога в течение на цяло полустолетие. Ако в такива места работническата класа има възможност да издържа своите семейства в години на скъпотиия, то очевидно е, че в години на умерени цени нейното положение трябва да бъде задоволително, а в години на особено евтини цени доходите на работническата класа трябва значително да превишават необходимите ѝ разходи.

Трето, цените на продуктите по-силно се колебаят във времето, отколкото работната заплата; но, от друга страна, разликата в размера на работната заплата в разните местности е по-голяма, отколкото разликата в цените на продуктите. Цените на хляба и месото са същите или почти едни и същи през цялото време на Съединеното кралство; както тия така и много други стоки, които се продават на дребно — обикновеният начин, по който работниците купуват всичко, което им е нужно — струват в големите градове също така евтино, или още по-

евтино, както и в затъntenите части на страната. А в същото време работната заплата в големия град или в близките му околности често пъти е с една четвърт, или една пета част — с 20 или 25% — по-висока, отколкото на разстояние от няколко мили от града; например в Лондон и близките му околности обикновената работна заплата е 18 пенса на ден, а на няколко мили от града тя вече спада до 14, 15 пенса. Такава разлика в цените, която не винаги е достатъчна, за да накара човека да се мести от една община в друга, с необходимост би повлекла след себе си такова масово пренасяне на най-грамадни стоки не само от една община в друга, но от единия край на кралството и дори от единия край на света на другия, което скоро би докарало цените до приблизително еднакво равнище. А оттук също е ясно, че ако работническата класа може да издържа своите семейства в онези части на кралството, където работната заплата е най-ниска, но тя е повече от достатъчна за тая цел там, където тя се намира на най-високо равнище.

Четвърто, колебанията в цените на труда не само не съответствуват, нито в пространството, нито във времето на колебанията на цените на хранителните продукти, но често пъти са пряко противоположни на тях. Житните храни, главната храна на простолюдието, в Шотландия са по-скъпи, отколкото в Англия, откъдето житото ежегодно се изпраща в големи количества в Шотландия. Затова ако работниците могат да издържат семействата си в една част на кралството, тяхната работна заплата трябва да бъде изобилна в друга. Вярно е, че овесеното брашно служи за шотландското простолюдие като главна и най-добра част от храната му, която общо взето е много по-лоша, отколкото в съответните категории на английското население. Но тая

разлика в условията на храненето е не причина, а следствие на разликата в работната заплата, макар, по старо неразбиране в нея да виждат причина: един човек е беден, а друг богат не защото вторият се вози в карета, а първият ходи пеша, а, обратно, — единият се вози с карета, защото е богат, а другият ходи пеша, защото е беден.

През миналия век житото средно бе по-скъпо в двете части на Съединеното кралство, отколкото в началото на настоящия; това е факт, който не бива да се подлага на що-годе обосновано съмнение и който още по-неопровержимо е доказан за Шотландия, отколкото за Англия. Между това, ако е несъмнено, че житото в двете половини на кралството е било през миналия век по-скъпо, отколкото през сегашния, то също така не подлежи на съмнение, че трудът е струвал много по-евтино. Ето защо ако работниците в онова време имаха възможност да издържат своите семейства, то тяхното положение днес трябва да е много по-благоприятно.

Същевременно, действителното заплащане на труда — действителното количество предмети от първа необходимост и за удобства, което работната заплата може да достави на работника, се е увеличило през това столетие, може би в още по-голяма пропорция, отколкото паричната заплата. Не само е спаднала малко цената на житото, но значително са поевтинели и много други продукти, доставящи на работническата класа приятно и здраво разнообразие в храненето — например картофите, които сега струват два пъти по малко, отколкото преди 30—40 години, ряпата, морковите, зелето и т. н. — продукти, които по-рано се обработваха с помощта на лопата, сега обикновено се обработват с помощта на плуг. Великите изобретения в областта на производството на евтини тъкани, както вълнени, тъй и ленени, до-

ставиха на работника по-добро и по-евтино облекло, усъвършенствуванията в металическите производства доставиха на работниците по-добри и по-евтини оръдия, а същевременно — и множество приятни и удобни предмети за домашна употреба. Наистина значително поскъпна сапунът, солта, свещите, кожите и спиртните напитки, главно благодарение облагането с данъци; но работниците консумират толкова малко продукти от тия категории, че тяхното поскъпване съвсем не уравнисява спадането на цените на толкова много други продукти. Обикновените оплаквания в това, че навиците към разкоша се разпространяват дори и в най-долните слоеве на населението, и че работниците сега не се задоволяват с такава храна, облекло и жилище, с каквито се задоволяваха по-рано, достатъчно ни убеждават в това, че не само паричната заплата се е повишила, но и реалното заплащане на труда.

Пита се сега, трябва ли да се признава това подобрене в положението на долните класи на населението като явление благоприятно или като неблагоприятно за обществото като цяло? Отговорът на този въпрос — това се вижда веднага — е съвсем ясен. Слугите, работниците и занаятчиите от всякакъв род съставляват голямото мнозинство на всяко голямо държавно цяло. Ето защо и онова, което подобрява положението на по-голямата част, в никой случай не може да се смята като явление неблагоприятно за цялото — напротив, никое общество не може да бъде признато като процъфтяващо и щастливо, ако голямата част от членовете му са бедни и нещастни. Освен това, самата справедливост изисква, щото онези, които хранят, обличат и снабдяват с жилище цялото население, да получат такъв дял от продукта, който да им дава възможност, да имат сносна храна, облекло и жилище.

Бедността несъмнено затруднява, но далеч не винаги предотвратява браковете — тя, както изглежда, дори благоприятствува за раждането на деца: безплодието, толкова обикновено явление сред жените от висшето общество, се среща съвсем рядко в долните класи; разкошният начин на живот може би възпламенява в прекрасния пол страстта към развлечения и удоволствия, но в същото време той отслабва, види се, а често пъти и съвсем унищожава способността към раждане на деца. Но бедността, не предотвратявайки раждането на деца, е крайно неблагоприятна за тяхното възпитание. Нежното растение се е появило на бял свет, но в студената почва и суровия климат то много скоро вехне и загива. Аз често съм слушал, че в горна Шотландия се срещат жени, които са родили до двадесет деца, а имат всичко само две живи. В някои местности половината от родените деца умират преди четири годишната си възраст, в други — преди седем, а в повечето местности — преди настъпването на девет-десетгодишна възраст. Но такава голяма детска смъртност съществува главно сред простолюдието, което не може да отделя такива старателни грижи за децата, както това могат да правят хората от висшите класи. Макар сред простия народ браковете и да са по-плодовити, отколкото във висшето общество, но само далеч по-малка част от децата доживява до зрялата си възраст; а във възпитателните заведения и сред децата, възпитавани за сметка на общинската благотворителност, смъртността е още по-голяма, отколкото въобще сред простия народ.

Всички видове животни се размножават в зависимост от наличните средства за препитание и няма такава порода, която да се размножава повече от тия средства. А в цивилизованото общество обаче лип-

сата на достатъчно средства за съществуване може да тури граница на размножаването на хората само сред най-долните класи на народа, и това е възможно чрез изстребване на голяма част от децата, които се раждат от плодовитите бракове в същите тия класи. Щедрото заплащане на труда, давайки им възможност по-добре да издържат децата си и следователно да отглеждат по-голямо число от тях, естествено се стреми да разшири границите на размножаването — такова разширение настъпва в строго съотношение с нуждите на търсенето на труда. Ако това търсене непрекъснато расте, то доброто заплащане на труда насърчава браковете и размножаването на работническата класа в такъв размер, в какъвто това е необходимо, така че посредством непрестанното увеличение на населението да се задоволи непрестанно увеличаващото се търсене на труд. Ако ли възнаграждението на труда в продължение на известно време бъде по-ниско отколкото е необходимо за посочената цел, то липсата на достатъчно работни ръце скоро ще повдигне работната заплата; а ако възнаграждението на труда в течение на известно време бъде по-високо, то прекомерното размножаване на работниците скоро ще накара работната заплата да спадне до съответното равнище. Пазарът би бил толкова слабо снабден с предлагане на труд в единия случай и толкова преситен с труд в друг, че цената на труда скоро би била доведена до онова именно равнище, което налагат условията, в които се намира обществото. Ето по какъв начин търсенето на хора, също както и търсенето на всяка друга стока, с необходимост регулира производството на хората — то задържа това производство, когато то върви много бързо и го ускорява, когато то върви много бавно.

Казват, че издръжката на роба ляга на средствата на господаря, а издръжката на свободния работник — на собствените му средства. В действителност издръжката на един свободен работник в същият размер става от средствата на господаря, както и издръжката на роба. Работната заплата на работниците и всякакъв род наемници трябва да бъде достатъчна, за да им дава възможност да поддържат съществуването на работниците и наемниците в онзи размер, в който това изисква растящото, неподвижното или намаляващото търсене на дадено общество. Обаче издръжката на един свободен работник струва на господаря много по-евтино, отколкото издръжката на един роб: работата е в това, че средствата, предназначени за покриване разходите по издръжката на роба, обикновено се намират на разпореждането на небрежния господар или недобросъвестния управител. Напротив, средствата, предназначени за същата цел по отношение на свободния човек, се намират на разположение на самия свободен човек; безпорядъкът, които обикновено господствува в стопанството на богатия човек, естествено се вмъква и в управлението на капитала, с които се издържат робите — и, обратно, строгата умереност и пестеливост на бедняка също така естествено се установява в изразходването средствата, употребявани за издръжката на свободния работник. А при толкова различно водене на стопанството една и съща цел ще се достига със съвсем различни разходи. И действително, опитът на всички векове и народи свидетелствува, че работата на свободните хора струва, в края на краищата, по-евтино, отколкото работата на робите — това е така дори и в такива места, като Бостон, Ню Йорк и Филадельфия, въпреки извънредно високото в тях равнище на работната заплата.

Щедротó възнаграждение на труда, което само по себе си е плод на увеличението на народното богатство, от своя страна става причина за умножаване на народонаселението. Да се оплакваме от щедростта на това възнаграждение, значи да се оплакваме от онова, което съставлява в същото време необходимо следствие и причина на най-голямо обществено благосъстояние.

Тук не е безполезно да отбележим, че положението на работниците — значи, на главната маса на народа — става действително най-щастливо и благоприятно при прогресивното развитие на благосъстоянието на обществото, а не тогава, когато то е доживяло до най-голямата пълнота на богатството, на която то е способно. Положението на работниците е тежко при неподвижно състояние на обществото и нещастно, когато обществото върви към упадък. Прогресиращото състояние на обществото е състояние на сила и пълно здраве на всичките му класи; неподвижността на обществото е състояние на затъпяване и безделие, а движението назад е състояние на безсилие и болезненост.

Както щедрото възнаграждение на труда насърчава народа към размножаване, също така то усилва и трудолюбието на долните класи. Добрата работна заплата служи като насърчение на трудолюбието, а трудолюбието, както и всяко качество на човека, се усъвършенствува съобразно с насърчението, което то получава. Изобилните средства за съществуване увеличават физическите сили на работника, а приятната надежда да подобри положението си и да завърши дните си може би в изобилие и богатство, подтиква работника към това, да извлече от силите си всичко, което той може да извлече от тях. Ето защо по-дейните, прилежни и разумни работници се срещат винаги там, където ра-

ботната заплата е висока, а не там, където тя е ниска. Така например в Англия работниците са по-добре, отколкото в Шотландия, в околностите на големите градове те са по-добре, отколкото в отдалечените местности. Наистина има такива работници, които след като спечелят за четири дена толкова, колкото им трябва за една седмица, през останалите три дена ще безделничат — но това далеч не е общо правилно. Напротив — работниците при добра заплата на парче, са твърде склонни да работят много усилено и по тоя начин за няколко години да подкопаят здравето и силите си; по общо прието мнение, един дърводелец в Лондон и в някои други места не издържат в пълна сила повече от осем години; нещо подобно съществува и в множество други производства, където работниците получават заплата на парче, както това е обикновено в манифактурите, а също и в селското стопанство навсякъде, където работната заплата е по-висока от обикновеното равнище. Почти всички категории заети са изложени на някои професионални болести, предизвикани от много усиленото изпълнение на тяхната специална работа; усилената, както умствена, така и физическа работа, ако тя продължава много дни наред, у повече хора се сменя с неудържима нужда от почивка; ако тая нужда не получи удовлетворение, това води след себе си често пъти опасни, а понякога и гибелни последици, и прекомерният труд повече или по-малко винаги, рано или късно, води след себе си към заболявания, присъщи на дадения отрасъл на промишлеността.

Разправят, че в години, когато продуктите са евтини, общо взето, работниците са лениви, а в други години са по-усърдни, отколкото обикновено — и оттук заключават, че изобилието на средства отслабва усърдието към труд, тогава когато, обратно,

недостигът на средства го отслабва. Разбира се, не трябва да се съмняваме в това, че има работници, които изобилието на средства подтиква към леност — но крайно неправдоподобно е, че изобилието на средства влияе по такъв начин на мнозинството или че хората въобще са склонни да работят по-добре при лоша храна, отколкото при добра, при чести заболявания — отколкото при добро здраве: гладните години са за простия народ години на усилена болезненост и смъртност, които не могат да не намалят производителността на труда.

В благоприятни години ратаите често пъти изоставят работата на своите господари и се решават да търсят средства за съществуване чрез основаване на собствена работа. И същата тая евтиния на продуктите, увеличавайки средствата, които могат да бъдат предназначени за издръжка на работниците, подтиква господарите, особено фермерите, да наемат по-голямо количество работници; при такива обстоятелства фермерите разчитат да извлекат от житото си повече облаги, употребявайки го за издръжка на малко по-увеличено количество работници, отколкото може да се получи, ако то се продаде на евтина цена на пазара. По такъв начин търсенето на работници расте и в същото време предлагането на труд се намалява — оттук е и обикновеното повишение на цените на труда в години когато продуктите са евтини. Обратното е в години на скъпотия — в такива години много често работната заплата на ратаите и на надничарите спада.

В резултат на това господарите от всички категории в години на скъпотия сключват много поизгодни за себе си условия с ратаите, отколкото в евтините години, и при това ги намират по-покорни и послушни. Независимо от това, земевладелците и фермерите — две от най-големите категории госпо-

дари — имат и друго основание да се радват на годините на скъпотия: рентата на първите и печалбите на вторите в значителна степен зависят от цените на продуктите. А в същото време нищо не може да бъде по-нелепо от това да се мисли, че хората ще работят по-малко, когато те работят за себе си, отколкото когато те работят за други: независимият работник общо взето ще работи по-усърдно дори, отколкото един наемник с заплата на парче — първият получава за своя като целия продукт на труда, тогава когато вторият трябва да да го дели с господаря. Толкова по-чувствително е, разбира се, превъзходството на независимия работник над ратая, нает месечно или за годишен срок, чиято работната заплата си остава същата, независимо от това, много ли работи той или малко. А същевременно евтинията на продуктите има тенденцията да увеличава числото на независимите работници да сметка на най-различни ратаи, напротив, скъпотията изменя това съотношение в обратна посока.

По-горе ние видяхме, че колебанията в цената на труда не само не винаги съответствуват на колебанията на цените на продуктите, но често пъти са и свършено противоположни на тях, — при все това, не трябва да се смята, че цените на продуктите нямат никакво влияние над цените на труда. Паричната работна заплата се регулира от две обстоятелства: от търсенето на труд, от цените на предметите от първа необходимост и за удобства в живота. Търсенето на труда определя количеството необходими предмети, което трябва да се дава на работника — а паричната работна заплата се определя от сумата, която трябва да се плати за това количество продукти; ето защо, макар и да се случва, щото паричната работна заплата да е висока при ниски цени на про-

дуктите, то тя би била още по-висока, ако при даденото търсене на труд съществуваша по-високи цени на продуктите. Увеличението на търсенето на труд в години на непредвидено и изключително изобилие, на непредвидено и изключителен недостиг води към това, че паричната работна заплата понякога се покачва в първия случай и спада във втория: в епоха на непредвидено и изключително изобилие в ръцете на мнозина промишлени предприемачи се оказват достатъчно средства, за да се издържат и се даде работа на много по-голямо количество работници, отколкото са били заети през изтеклата година; това изключително количество работници не винаги може да се намери — затова господарите, които имат нужда от по-голямо количество работници, ги отнемат едни от други, което понякога има като последица повишението както на действителната, тъй и на номиналната цена на труда. В години на непредвиден и изключителен недостиг имаме обратното. Така че неблагоприятните условия, в години на скъпотия на продуктите, съкращавайки търсене на труд се стремят да намалят неговата цена, тогава когато високата цена на продуктите се стреми да я увеличи; обратното имаме в епохи когато продуктите са евтини. При обикновените колебания на цените на продуктите тия две тенденции, действувайки в противоположно направление, се стремят да се уравнишат една друга, с което се и обяснява, изглежда, поне отчасти, голямата устойчивост и постоянство и работната заплата в сравнение с цените на продуктите.

Увеличението на работната заплата по необходимост покачва цените на много стоки, като увеличава оная съставна част на целта, която може да бъде сведена до работната заплата; по тоя начин то се стреми да съкрати консумацията на стоките

както вътре в страната така и в чужбина. Но същевременно същата тая причина, която повишава работната заплата — а именно увеличението на капитала — се стреми да увеличи производителната сила на труда, така че с по-малко изразходване на последния да се получи по-голямо количество продукти: притежателят на капитала, който наема значително количество работници, за своя собствена полза, се старее да въведе у себе си толкова усъвършенствувано разделение на труда и разпределение на работа, че да се получи колкото е възможно по-голямо количество продукти, а също така той се стреми да снабди работниците по възможност с по-добри оръдия. Онова, което става в единичната работилница, по същата причина става и в цялото общество: колкото по-голямо е числото на работниците, толкова по-далеч отива специализацията и разделението на труда; повече умове съсредоточават усилията си да изобретат най-подходящите оръдия за изпълнение на операциите на отделните работници, а затова появява се и голяма вероятност за такива изобретения — и в последна сметка множество стоки благодарение на такива усъвършенствувания, започват да се приготвяват с толкова по-малки изразходвания на труд, че увеличението цената на последния се повече уравнивява със съкращаването количеството на изразходвания труд.

2. Печалбата от капитала¹

Увеличението и намалението на печалбата от капитала зависят от същите причини, както и измененията на равнището на работната заплата — а именно, от растежа или упадък на народното бо-

¹ Кн. I, гл. IX.

гатство; но тия причини не се отразяват еднакво на едното и другото; увеличението на капитала, което води след себе си повишение на работната заплата се стреми да намали печалбата от капитала; ако капиталите на мнозина богати търговци са насочени към една и съща търговия, то тяхната взаимна конкуренция естествено води към намаление на тяхната печалба — и ако имаме на лице увеличението на капиталите във всичките разнообразни отрасли на търговията и промишлеността, съществуващи в дадено общество, тяхната конкуренция навсякъде трябва да има също такова влияние.

Както вече отбелязахме по-горе, да се установи средният размер на работната заплата, дори и за дадено място и за дадено време, съвсем не е лесна работа; ние рядко можем да направим нещо повече, освен да определим обикновения размер на работната заплата. По отношение печалбата от капитала и това рядко се оказва възможно. Печалбата се колебае толкова силно, че дори и лицето, което води известна работа, не всякога може да каже какъв е средният размер на годишната му печалба — последната зависи не само от колебанията на цените на стоките, с които има работа това лице, но и от положението на работите както на неговите конкуренти, тъй и на купувачите му, и от хиляди други случайности, на които са изложени стоките и през време на пренасянето им по море, и през време на сухопътния транспорт, и при храненето им в склада; тя се изменя не само от една година на друга, но и от един ден на друг, дори и от един час на друг. Толкова по-трудно е, естествено, да се установи средният размер на печалбата във всички отрасли на търговията и промишлеността, съществуващи в едно обширно кралство, а да си съставим понятие за това, каква е била средната печалба в

малко или много отдалеченото минало, е окончателно невъзможно.

Известна представа относно размерите на средната печалба от капитала в настоящето и миналото можем да си съставим обаче по размерите на процента на заетите пари. Може да се смята, като напълно установено, че по-голям процент на заетите пари ще плащат там, където с тия пари може да се получи по-голяма печалба, и обратно. Ето защо може с известна увереност да се предполага, че обикновената лихва в дадена страна трябва да се колебае заедно с обикновената печалба от капитала — той трябва да спада, когато тя пада и да се покачва, когато тя се покачва; затова по измененията на лихвения процент може да се съди и за измененията на печалбата от капитала.

С 37-я си статут Хенрих VIII обяви като недопустима лихва по-висока от 10% — очевидно преди това понякога са вземали и повече. През царуването на Едуард VI религиозната догма накара да се забрани всякаква лихва, но тая забрана, както всички забрани от този род, си остана, без резултатна и по-скоро усили, отколкото да отслаби лошите страни на лихварството. Статутът на Хенрих VIII бе възстановен с 13-я статут на Елизабета, и 10% си оставаха законна лихва до издаването на 21-я статут на Яков I, който намали законният процент до 8%. Скоро след реставрацията той бе намален до 6%, а с 12-я статут на Анна — до 5%. Всички тия статuti очевидно бяха издадени много съвременно — те не забягваха напред, а следваха след обикновения процент, т. е. след оная норма на процента, по която заемат пари хора с добър кредит. Като се почне от царуването на Анна, 5% бяха изглежда по-скоро по-висок, отколкото по-нисък от обикновения процент на пазара. Преди по-

следната война правителството заемаше пари по 3⁰/₁₀₀, а хората с добър кредит в столицата и в много други части на кралството — по 3¹/₂, 4 и 4¹/₂⁰/₁₀₀.

От времето на Хенрих VIII богатството и доходите на страната непрекъснато растеха и скоростта на тяхното разрастване с течение на времето по-скоро се усилваше, отколкото да отслабва. През същия период от време непрестанно растеше и работната заплата, а печалбата от капитала в повечето отрасли на търговията и промишлеността падаше. Общо казано, на воденето на каквато и да било работа в голям град нужен е по-голям капитал, отколкото на село; големите капитали, заети във всеки отрасъл на търговията и промишлеността, и многобройността на богатите конкуренти обикновено намаляват печалбата в градовете в сравнение с онова равнище, което съществува на село, тогава когато работната заплата, общо взето, е по-висока в големия град, отколкото на село. В един цветущ град хората, които разполагат с големи капитали, често пъти не могат да намерят необходимото число работници — те се конкурират едни други, за да намерят колкото е възможно повече работници, благодарение на което се покачва работната заплата и пада печалбата от капитала. В глухите части на страната се наблюдава обратното положение.

В нашите североамерикански или вестиндийски колонии не само работната заплата, но и процентът на заетите пари, а заедно с това — и печалбата от капиталът, е по-висока, отколкото в Англия. В отделни колонии, както законният, тъй и пазарният процент се колебае между 6 и 10⁰/₁₀₀. Високата работна заплата и едновременно високата печалба от капитала представляват от себе си изключително явление, което изглежда едва ли се среща някъде другаде, освен в колониите, където то се предиз-

виква от специални условия. Работата е в това, че новата колония винаги, в продължение на известно време, изпитва нужда от капитал, в сравнение със своята територия и липса на работни ръце, в сравнение с наличните капитали. В такива колонии има повече земя, отколкото може да бъде обработено за сметка на наличните капитали; затова последните се използват изключително за обработване на най-плодородните и най-изгодно разположените земи — земите, които лежат покрай морските брегове или по теченията на плавателните реки. Очевидно е, че капиталът, изразходван за покупката и обработването на такива земи, трябва да носи по-голяма печалба и да дава възможност да се плаща много голям лихвен процент. При такова изгодно влагане на капитала, бързото му натрупване дава възможност на селския стопанин да увеличава количеството на работниците по-бързо, отколкото той може да намира работници в новата колония, — а затова и онези, които той успее да намери, получават много щедро възнаграждение.

В зависимост от разрастването на колонията печалбата от капиталите постепенно се намалява; когато вече всички най-плодородни и най-изгодно разположени земи са заети, обработването на ония, които стоят по-долу по плодородност и удобство на местоположението си, дава вече по-малка печалба, а следователно съответният капитал има вече възможност да плати по-малък процент. Ето защо повечето от нашите колонии и законният и пазарният процен в течение на настоящия век са чувствително спаднали в зависимост от разрастването на населеността, богатството и културата. Работната заплата в колониите не пада заедно с падането на печалбата от капитала: търсенето на труда расте заедно с увеличението на капитала, безразлично каква е печал-

бата; и след намалението на последната, капиталът може не само да продължава да расте, но и да расте дори много по-бързо отколкото преди. С трудолюбивите и делови нации, които се стремят към забогатяване, работата стои в това отношение също както и с трудолюбивите и делови хора: големият капитал расте по-бързо, макар и при ниски печалби, отколкото малкият капитал, даже при висока печалба; казват, че парите правят пари — ако вие сте добили малко пари, то да добиете повече ще бъде вече сравнително леко.

Що се отнася до връзката между растежа на капитала и растежа на промишлеността, следователно — и на растежа на търсенето на производителен труд, то тя отчасти е вече обяснена, а отчасти ще бъде по-обстойно обяснена в понататъшното изложение.

Придобиването на нови територии или развитието на нови отрасли на търговията и промишлеността, може временно да повдигне равнището на печалбата, а с нея и процентите на парите взети в заем дори в такава страна, която върви бързо по пътя на натрупването на богатство: щом като капиталът на странага е недостатъчен, във връзка с посочените изменения, за цялата съвокупност от работи, той се влага в ония отрасли на търговията и промишлеността, които дават най-голяма печалба; една част от капитала, който по-рано е бил зает в други отрасли, се извлича от тях и се влага в една или друга от новите по-доходни отрасли; благодарение на това във всички стари отрасли на търговията и промишлеността конкуренцията намалява, намалява и предложението на много видове стоки, а цените им неизбежно в по-голяма или по-малка степен се увеличават; това води към повишение печалбите на ония, които предлагат съответните стоки, а те, от

своя страна, получават възможност да плащат по-голяма лихва за парите, които вземат в заем.

Намаление на капитала на дадено общество, т. е. на запасите, предназначени за издръжка на промишлеността, намалява работната заплата, а заедно с това увеличава печалбата, следователно и процентът на заетите пари: благодарение спадането на работната заплата притежателите на оставащия в наличност капитал могат да доставят продукти на пазара с по-малко разходи, отколкото преди, а понеже и за самото производство се изразходва по-малко капитал, то пазарът не се препълва със стока, и те могат да продават продуктите по-скъпо, отколкото преди: продуктите им струват на тях по-евтино, а се продават по-скъпо, следователно печалбите им увеличавайки се от две страни, им дават възможност да плащат по-голям процент. Големите състояния, спечелени толкова лесно и така бързо в Бенгалия и другите британски колонии в Ост-Индия, са достатъчно доказателство, както за ниското равнище на работната заплата, тъй и за висотата на печалбите в такива разорени страни. Както в тия колонии, заемите срещу огромни проценти бяха в ход и в римските провинции в епохата преди падането на републиката, при разорителното управление на нейните консули; ние знаем от писмата на Цицерон, че добродетелният Брут, бидейки на остров Кипър, е давал пари в заем по 48%...

В страна, която би достигнала пълнотата на богатството, съвместимо със свойствата на нейната почва и климата ѝ и с географското ѝ положение; в страна, която поради това вече не би могла да прогресира и в същото време не би проявявала признаци на упадък — както работната заплата, така и печалбата от капитала биха били по всяка вероятност, много ниски. В страна, притежаваща население,

което нейната територия може да се удовлетворява, а нейният капитал — да снабди с работата, съперничеството за намиране доход по необходимост би било толкова голямо, че би свело работната заплата до минимума, достатъчен само за поддържане на наличното равнище числеността на работническата класа, и тая численост не би могла повече да расте. В страна, наситена с капитали, във всеки даден клон на производство и търговията би се влягало такова количество капитал, каквото може да бъде вложено по размерите и характера на дадения клон; затова съперничеството би достигнало навсякъде най-високото, а размерът на печалбите най-ниското равнище, каквото е възможно. Обаче твърде е възможно, нито една страна никога да не е достигала още такава степен на богатство. Както изглежда, Китай отдавна се намира в неподвижно състояние, и както изглежда, той вече отдавна е достигнал най-високата степен на богатство, каквато е съвместима с естеството на неговите закони и държавни порядки; но това равнище на богатство, разбира се, е далеч по-ниско от онова, което би могло да бъде достигнато при дадените свойства на почвата и климата и при даденото местоположение, ако в страната съществуваха други закони и държавни порядки. Страна, която пренебрегва външната търговия или я презира, която допуска чуждестранни параходи само в едно, или две пристанища, не може да води такова количество производителни предприятия, каквото тя би могла да води при други закони и друга държавна уредба; същото нещо трябва да се каже и за такава страна, където само богатите се ползват с известна степен на имуществена безопасност, а бедните, или притежателите на малки капитали, не се ползват с никаква безопасност и постоянно се подлагат, под предлог на раздаване правосъдие, на

грабеж и разхищение дори от страна на малки мандарини — в такава страна количеството капитал, зает в различни отрасли на търговията и промишлеността, съвсем не може да достига оня предел, какъвто е мислим при дадения характер и обем на тия отрасли. Във всеки отрасъл угнетението на бедните създава един вид монопол за богатите, които благодарение на това имат възможност да натрупат големи печалби за себе си. И действително казват, че обикновеният процент в Китай е 12% и очевидно е, че общата печалба трябва да бъде достатъчна, за да дава възможност да се плаща такъв процент.

Недъзите на законодателството могат понякога да повдигнат размера на процента много по-високо от онова, което би съответствувало на състоянието на страната в смисъл на нейното богатство и бедност: ако законът не принуждава към изпълнение на задълженията, той поставя всички, които взимат в кредит приблизително в същото положение, в каквото се намират в по-добре управляваните страни фалиралите или лицата със съмнителен кредит — липсата на увереност в получаването на заетата сума обратно, кара онзи, който се съгласява да даде на кредит, да иска същия лихвен процент, какъвто обикновено се иска от фалиралите.

По-ниският обикновен размер на печалбата винаги трябва да бъде малко повече от онова, което е необходимо, за покриване случайните загуби, с риска на което е свързано всяко влагане на капитал; само излишъкът извън онова, което е необходимо за тая цел, представлява от себе си чиста печалба.

Процентът, който могат да платят лицата, които заемат капитал, се намира в зависимост от чистата печалба, а не от общото количество печалба. Също така и по-ниското обикновено равнище на

процента за заетите пари трябва да бъде малко повече от онова, което е необходимо за покриване случайните загуби, с които е свързано даването на пари в кредит даже при достатъчна предпазливост там, където процентът не надминава тая последна големина, там даването в заем може да бъде предизвикано изключително от съображения на човеколюбие или от личната дружба на кредитора към длъжника.

В страна, достигнала най-високите граници на богатството, където във всеки отрасъл на производството и търговията е вложено най-голямо количество капитал, което може да бъде зето в тоя отрасъл, равнището на печалбата ще бъде много ниско и обикновеното равнище на процента, който ще може да се плаща от зетия капитал; то ще бъде толкова ниско, че никой, освен най-богатите, няма да имат възможност да живеят от лихвите на своя капитал. Всички лица с малко или средно състояние ще бъдат принудени сами да намират де да вложат капиталите си, — повече или по-малко всички ще бъдат принудени или да предприемат някоя работа, или да участвуват в някое производство. Приблизително в такова състояние се намира, както изглежда, Холандия, където се смята просто неприлично да не принадлежиш към категорията на деятелните хора.

Що се отнася до най-високия обикновен размер на печалбата, то той може да погълне цялата оная част на цената на продукта, която би трябвало да се отреди за поземлената рента, като си остави само толкова, колкото е необходимо, за да се заплати труда, изразходван за производството и доставката на стоката на пазара в най-малкия размер, до който въобще може да падне заплащането на труда, т. е. в размер, достатъчен за покриване

единствено само разходите за съществуването на работника: така или иначе работникът трябва да получи препитание за времето, което той е работил, тогава, когато земевладелецът може и да не получи полагаемата му се рента.

Съотношението между обикновения пазарен процент и обикновения размер на чистата печалба, разбира се, се изменя в зависимост от повишението или спадането на печалбата. Удвоенният процент се смята във Великобритания, както е прието да се изразяват хората от търговската класа, като „добра, умерена, порядъчна печалба“ — което е, както аз мисля, не повече от синоним на обикновената печалба. В страна, където обикновеният размер на чистата печалба достига 8 — 10%, може да се смята нормално, че там, където работата се води с заети пари, половината от тая печалба отива за плащане на лихвите; рискът за съдбата на взетия в заем капитал лежи на длъжника, който като че го взима заради страха на кредитора 4 или 5% в повечето отрасли на търговията и промишлеността могат да бъдат признати и като достатъчно заплащане на риска, придружен с подобна застраховка, и като достатъчно възнаграждения за труда по влагането на капитала. Но в страни, където обикновеният размер на печалбата е значително по-висок или значително по-нисък от горепосочените цифри, отношението между лихвата и чистата печалба може да се окаже друго: ако печалбата е значително по-ниска, половината от нея, може би няма да бъде възможно да се отдаде във вид на лихва за зетите пари, а където печалбата е значително по-висока, лихвата може да се окаже и много повече от половината.

В страни, забогатяващи бързо, ниското равнище на печалбата може да уравни цената на много стоки с високо равнище на работната заплата,

— в такъв случай такива страни получават възможност да продават стоките си също така евтино, както и не толкова цветущите съседни страни, където работната заплата е много по-ниска. Трябва при това да отбележим, че високият размер на печалбата в много по-голяма степен се стреми да повишава цената на продукта, отколкото високата работна заплата. Работата е в това, че онази част на цената на стоката, която може да бъде сведена до работната заплата, се повишава, във всички разнообразни стадии на производството, в аритметично отношение към увеличението на работната заплата. Напротив, онази част на цената, която може да се сведе до печалбата от капитала, се увеличава в геометрическо отношение към повишението размера на печалбата. Повишението на работната заплата влияе върху повишението на цените на продукта също така, както обикновените лихви влияят върху увеличението на дълга — тогава, когато увеличението на размера на печалбата влияе, както сложните лихви. Нашите търговци и промишлени предприемачи се оплакват много от лошите последствия от повишението на работната заплата, която покачва цените на продуктите и по тоя начин намалява техния пласмент както вътре в страната, така и в чужбина. Те не говорят нищо за вредното влияние на високите печалби; премълчавайки пагубното влияние на собствените си облаги, те се оплакват само от онова, което е изгодно за другите.

3. Поземлена рента¹

Рентата, разглеждана като възнаграждение за ползуването от земята, естествено се стреми към

Кн. I, гл. XI.

най-високия размер, какъвто може да плаща арендаторът при съществуващите в дадено време условия в страната: установявайки условията на арендния договор, земевладелецът всякога се стреми да остави на арендатора не повече от онова, което е необходимо за възстановяване на капитала, за сметка на който той доставя семена, заплаща труда и поддържа в изправност добитъка и другия инвентар в стопанството, заедно с обикновената в дадена местност печалба от фермерския капитал.¹ Очевидно това е най-малката част, с която може да се задоволи арендаторът, без да търпи загуби — а от друга страна земевладелецът рядко се съгласява да му остави повече. После цялата оная част на продукта или което е едно и също — цялата оная част на продажната му цена, която съставлява излишъка извън тая част, естествено земевладелецът се стреми да остави за себе си в качеството на по-землена рента, която очевидно ще бъде най-високата възможна за арендатора при дадената съвокупност от условия. Наистина случва се, че великодушното, а по-често — непознаването на условията, заставя земевладелеца да се задоволява с малко по-малка рента; и, обратно, случва се, макар и по-рядко, че непознаването положението на нещата принуждава арендатора да се съгласи на по-голяма рента и, следователно, да се задоволява с малко по-малка печалба, в сравнение с обикновената. Въпреки това, именно посочената част може да бъде разглеждана като естествена рента или като такава, за каквато обикновено се съгласяват да отдават земята.

Може да се помисли, че рентата често пъти

¹ Този капитал, който е вложен от арендатора.

не представлява нищо повече, освен справедлива печалба от капитала, вложен от земевладелеца за подобряване на земята. И действително, в някои случаи това е донякъде и така, но и в такива случаи това съществува само отчасти. Като правило обаче земевладелецът иска рента и за земя, която не е обработена и не е подлагана на никакви подобрения, и предполагаемата печалба от капитала, вложени за подобрене на земята обикновено е само известна прибавка към първоначалната рента. От друга страна и самите подобрения съвсем не всякога се правят със средства на земевладелеца; често пъти те се правят със средствата на наемателя — а в същото време, когато настане времето да се възобнови арендният договор, земевладелецът обикновено иска повишение на рентата заради подобренията, както ако те бяха направени за негова сметка, т. е. за сметка на земевладелеца. Същевременно не е рядкост земевладелецът да иска рента и за онова, което по самото си същество е недостъпно за каквото и да е подобрене — пример за което са храсталациите от морска трева по шотландските крайбрежия или крайбрежните ивици, необходими за упражняване на риболовния занаят в крайбрежните води.

Така че поземлената рента, разглеждана като възнаграждение за ползуването от земята, е естествено монополно възнаграждение; то съвсем не зависи от това, какво е могъл да изразходва земевладелецът за подобряване на земята или от това, какво той би могъл да се задоволи — тя зависи единствено от онова, което наемателят може да се съгласи да плати. Работата е в това, че, като правило, в продажба могат да постъпват само такива части от продукта на земята, чиято цена е достатъчна, за да се възстанови изразходваният от нае-

мателя за производството капитал плюс обикновената печалба; ако обикновената цена е по-висока от посочения размер, излишъкът естествено ще се прибави към рентата; ако тя не е по-висока, то продуктът може да постъпва в продажба, но той не ще бъде в състояние да дава рента на земевладелеца. Ще бъде ли цената по-висока или не — това зависи от търсенето. А между това има такива видове продукти, чието търсене винаги трябва да бъде достатъчно, за да може да се осигури цена, по-висока от необходимия минимум, и има такива, търсенето на които може да бъде, но може и да не бъде достатъчно, за да се осигури на продукта такава повишена цена; продуктите от първата категория трябва винаги да дават на земевладелеца рента, продуктите на втората могат да дават или да не дават такава, в зависимост от различни обстоятелства.

От изложеното — трябва да отбележим това — следва, че поземлената рента влиза в състава на цената на продукта по иначе, отколкото работната заплата и печалбата от капитала. Високото или ниското равнище на работната заплата, или печалбата е причина за висока или ниска цена на продукта, а високата или ниска рента е нейно следствие. Необходимостта да се изплаща печалбата или работната заплата във висок размер, при приготвяване на даден продукт, обуславя необходимостта да се продава последния скъпо; а при ниско равнище на печалбата и работната заплата може да се задоволяват с ниска цена. Взаимоотношението между цените и рентите е обратно: продуктът дава висока рента, или умерена рента, или никак не дава рента, защото цената му е висока или ниска, защото тя е много по-висока, малко по-висока, или никак не е по-висока от онова, което е нужно за да се плати в съществуващия размер работната заплата и печалба.

ОТДЕЛ I

Продуктът на земята, който винаги дава рента

Хората, подобно всички други живи същества, естествено се размножават в зависимост от средствата за тяхното съществуване. Затова винаги за храната съществува по-голямо или по-малко търсене; в замяна на храна винаги може да се купи или да се получи на свое разположение по-голямо, или по-малко количество труд, и всякога ще се намери някой, който да се нагърби с някоя работа, за да се препитава. Действително количеството труд, което може да се получи за известно количество храна, не винаги е точно равно на онова количество труд, чието съществуване може да бъде поддържано при най-икономично изразходване на храна, предвид високото равнище на заплатата, която понякога получават работниците; но за храна може да се получи такова количество известни нисши видове труд, което може да съществува за сметка на даденото количество храна, в съответствие с нормите на издръжката в дадена местност за дадена категория работници. Същевременно земята, както и тя да е разположена произвежда много по-голямо количество храна, отколкото онова, което е необходимо за издръжката на целия труд, изразходван за нейното производство, колкото и щедро да е заплащан тоя труд; при това, излишъкът е винаги повече от достатъчен, за да се възстанови изразходваният капитал заедно с полагащата му се част

от печалбата — и следователно известен излишък винаги трябва да остава за поземлената рента.

Поземлената рента се изменя не само при еднакво количество на продукта, в зависимост от плодородността на земята, но и при еднаква плодородност — в зависимост от нейното местоположение. Земята в най-близките околности на града дава по-голяма рента, отколкото земя със същата плодородност в някоя отдалечена част на страната; обработването на едната и другата струва еднакво, но доставката на продукта на пазара от някой отдалечен участък земя всякога трябва да струва по-скъпо; значи, за сметка на тоя продукт трябва да получи издръжката си по-голямо количество труд и следователно съответно на това ще се намали и излишъкът, от който се получават еднакво както печалбата на фермера, така и рентата на земеделеца. Същевременно в отдалечените части на страната размерът на печалбите е обикновено по-голям отколкото в околностите на големите градове, и следователно и от току-що споменатия, по-малък по своите размери, излишък съответно по-малък дял ще получи и земевладелецът.

Разбира се, добрите пътища, каналите и плавателните реки, съкращавайки разходите по пренасянето на товарите, поставят по-отдалечените части на страната в положение по-близко до околностите на големите градове, — поради което добрите пътища за съобщения следва да се разглеждат като най-великите от всички усъвършенствувания. Те насърчават обработването на земята в по-отдалечените части на страната, които естествено са и най-обширни; те са изгодни за града, когато те освобождават от подчинението на монопола на най-близките му околности; нещо повече — те са изгодни даже и за тия околности; вярно е, че те улесняват вноса

на конкуриращи стоки в пределите на предишния пазар, но затова пък откриват много нови пазари за техните продукти. В същото време монополът е най-големият враг на доброто водене на стопанството, което не може да се установи повсеместно друго-яче, освен под влияние на всеобщата свободна конкуренция, която заставя всекиго да прибегва до добро водене на работата, за да може да се самозащити от конкуренциите.

Една средно плодородна нива винаги произвежда много по-голямо количество храни за хората, отколкото по-доброто пасбище със същия размер: макар обработването на първата да изисква много по-голямо изразходване на труд, но излишъкът, който се получава след като се извадят семената и изплащането на всички изразходван труд, също е много повече. Затова ако предположим, че цените на месото и хляба са еднакви, то този по-голям по количеството на продукта излишък навсякъде би имал и по-голяма ценност и би съставил по-голям фонд, от който биха могли да бъдат черпени и печалбата на фермера, и рентата на земевладелеца. Очевидно това е било така навсякъде в първобитните времена на начеващото земеделие.

В действителност обаче в различните периоди от развитието на селското стопанство относителните ценности на тия два вида храна — хляба и месото, са съвсем различни. В ранната епоха на наченките на земеделието всички необработени пустеещи земи, които в тия периоди заемат по-голямата част на страната, са предоставени напълно за паша на добитъка; затова в страната има повече месо, отколкото хляб, затова и житото е такъв вид храна, за който възниква най-голяма конкуренция в търсенето, и който затова именно дава и най-голяма цена. Съвсем иначе е когато обработването се разпростра-

нява над по-голямата част от територията на страната: тогава в страната има вече повече жито, а благодарение разпространението на земеделската култура необработените пустеещи земи стават вече недостатъчни, за да покрият търсенето на месо; ето защо налага се голяма част от обработената земя да се използва за отглеждане и изхранване на добитък, чиято цена затова трябва да бъде достатъчна не само за да се покрият разходите по отглеждането на добитъка, но и рентата, която би могъл да получи земевладелецът, както и печалбата, която би могъл да получи фермерът, ако тая земя би била заета с ниви. Същевременно и добитъкът, отгледан в най-необработени блата, се продава, стига той да е доставен на същия пазар, по същата цена, както и отгледаният в най-обработени земи, като се вземе под внимание, разбира се, теглото и качеството на месото; естествено от това извличат облаги притежателите на такива блата, които повишават рентата в съответствие с повишението на цените на добитъка. И именно по такъв начин, в зависимост прогреса на селското стопанство и обработването на земите, рентата и печалбата, получавани от необработените земи, до известна степен се регулират от рентата и печалбата на обработените земи, а тая рента и печалба — от рентата и печалбата, които се получават при производството на житни храни.

Във всички големи страни по-голямата част от обработените земи е заета за производството или на храна за хората, или на храна за добитъка, — а затова и рентата, и печалбата, получавани от тия земи, регулират рентата и печалбата, получавани от земите, заети под всички други видове култури. Ако някой отделен продукт би давал по-малко, земята скоро би била използвана за производство на жито или за паша и, обратно, ако той би давал повече,

то за производството му би била използвана част от земята, която по-рано е била използвана за жито или пасбище.

По такъв начин рентата на оная част от обработената земя, продукт на която е човешката храна, регулира рентата и на повечето от другите обработени земи: нито един специален продукт не може дълго да дава по-малко, защото земята веднага би била използвана за друга култура; и ако някои специални продукти дават повече, то е затова, че количеството земя, която може да бъде използвана за дадения вид култура е недостатъчно, за да задоволи действителното търсене.

ОТДЕЛ II

Продуктът на земята, който понякога дава рента, но понякога и не дава

Хранителните продукти за хората представляват изглежда единственият вид произведения на земята, които винаги и по необходимост дават известна рента на земевладелеца; продуктите от другите категории, според обстоятелствата, понякога дават рента, но понякога и не дават такава.

След храната двете главни нужди на човечеството са облеклото и жилището. Земята в своето първобитно състояние може да достави материал за жилище и облекло на много по-голямо количество хора, отколкото онова, което тя може да изхрани; в обработеното си състояние тя понякога може да изхрани повече хора, отколкото онова, което тя може да снабди с такъв род материали, — поне в оня вид, в който хората желаят това и както те се съгласяват да платят за тях. Затова в първобитното състояние винаги има голямо изобилие от материали, които могат да служат за приготвяне на жилище и облекло, които затова в такива епохи имат само нищожна стойност или пък съвсем нямат такава; напротив, в обработеното състояние се чувствува липса на такива материали, която по необходимост повишава тяхната стойност. В първия случай голяма част от тия материали се изхвърля като безполезна, и цената на онази им част, която се използва в работа, е равна само на стойността на труда и раз-

ходите за привеждането ѝ в нужния вид, и следователно не може да дава никаква рента на земевладелеца; във втория — всичкото налично количество материали от разгледаните категории може да си намери употребление, и често пъти търсенето им надминава техния наличен запас; при такива условия винаги ще се намерят хора, които ще се съгласят да платят за тия материали по-скъпо, отколкото те струват, а затова и продажната им цена винаги ще дава известна рента на земевладелеца.

Трябва обаче да се отбележи известна разлика в това отношение между материалите, които служат за правене на жилища и материалите, които служат за изработване на облекло. Първите далеч не винаги може да се пренесат на толкова големи разстояния, както вторите, а затова те не така лесно стават предмет на външна чуждестрана търговия. Ето защо, ако тях ги има в изобилие в някоя отделна местност, то често пъти, даже при днешното развитие на международната търговия, се случва, че те нямат никаква стойност за земевладелеца. Така например сухата гора за строителен материал, годен за постройка, има по-голяма стойност в една често населена културна страна, а пространствата, които дават такава гора, дават голяма рента; напротив, в много местности на северна Америка земевладелецът би се сметнал много задължен на оногова, който би се нагърбил с труда да отстрани по-голямата част от големите дървета, които растат на негова земя — и при разчистването на последните, изсечените дървета се оставят да гният. Когато строителните материали от дадената категория съществуват в такова изобилие, то стойността на оная тяхна част, която отива в работа, не надминава труда и разходите за превръщането им в годен за използване вид; тя не оставя рента на земевладе-

леца, който обикновено предоставя правото за ползуване от тия материали всекиму, който поиска позволение, и само търсенето от страна на по-състоятелни нации му дава понякога възможност да получава рента.

Населеността на всяка страна е пропорционална не на онова количество хора, което тя може да облече и снабди с жилище, но на онова, което тя може да нахрани: ако има налице храна, то без затруднения ще може да се намери онова, което е необходимо за облекло и жилище, и обратно — при наличността на последните често пъти намирането на храна може да се окаже трудно. В частност това има място в некултурното състояние, а особено удивително и варварски племена: някаква си стотна част от ежегодно израходвания труд е достатъчна, за да се снабдят хората с облекло и жилище, докато останалите деведесет и девет стотни едва стигат за добиване на необходимата храна. Но когато вследствие повишението производителността на земята и подобрието на културата трудът на едно семейство се оказва достатъчен, за да може то да изхрани две, съвокупният труд на едната половина на обществото става достатъчен, за да се снабди с храна цялото общество: другата половина на труда, или най-малкото голяма част от нея, може да бъде употребена за добиване на други предмети, или за задоволяване на други нужди и прищевки, чиито главни обекти са именно облеклото и жилището, както и всяка домашна принадлежност и обстановка. Един богат човек всъщност консумира не повече храна, отколкото бедният му съсед, макар неговата храна да е, разбира се, много по-разнообразна по качество, а приготвянето ѝ може да изисква много повече труд и умение.

Но тия други видове произведения на земята които започват да дават рента по-късно, не винаги дават такава. Даже в цивилизованите и културни страни търсенето на тия произведения не всякога е достатъчно, за да се даде по-голяма цена, отколкото е необходимо, за да се заплати изразходвания труд и за възстановяването на капитала с обикновената печалба; ще бъде ли то достатъчно за това или не — това зависи от различни обстоятелства. Така например наличността или липсата на рента от коменовъгления рудник зависи донякъде от степента на богатството на последния, а донякъде и от неговото местоположение.

Един рудник или различен род мини се признават за богати или бедни, според това, дават ли те при дадено изразходване на труд, по-голямо или по-малко количество минерал, отколкото дават, при същото изразходване на труда повече от рудниците, или мините от тая категория. Има изгодно разположени мини, които обаче не се обработват вследствие тяхната бедност — техният продукт не може да плати разходите, и следователно те не дават нито печалба, нито рента. Има такива, чиято производителност едва стига, за да се плати на работниците и се възстанови капитала с обикновените проценти, те дават известна печалба на капиталиста, но не дават отделна рента на земевладелеца; затова те могат да бъдат обработвани с известна облага само от земеделеца, който, бидейки в същото време и предприемач, ще получава съответна печалба за изразходвания капитал. Други доста богати каменовъглени мини не могат обаче да се експлоатират поради своето местоположение; те биха могли да дават при обикновено или дори по-малко, от колкото обикновеното, изразходване на труд достатъчно количество минерал, за да се по-

крият разходите по изработването; но в една отдалечена от морето и рядко населена страна, лишена от добри пътища и водни съобщения, това количество не би могло да намери пласмент.

От своя страна, цените на дървените материали се изменят заедно с измененията в състоянието на земеделието приблизително също така и по същата причина, както и цената на добитъка. В епохата на зачатъчното състояние на земеделието по-голяма част от територията на всяка страна е покрита с гори, които само обременяват земеделеца и който на драго сърца се съгласява да ги изсекат даром. В зависимост от развитието на земеделието горската площ постепенно се съкратява, донякъде под влияние на разчистването за нови, а донякъде и благодарение вредата, която причинява на разстиелността пашата на увеличаващия се добитък. Липсата на достатъчно гори покачва цената им, затова гората дава доста голяма рента, и земеделецът по някога не намира по-изгодно употребление за най-добрите си земи, освен да отглежда в тях гора за строителен материал, чиито високи цени заместват с излишък продължителността на оборота на капитала; такова е изглеждат днес положението на работите в някои части на Великобритания, където лесовъдството дава еднакви облаги както и земеделието и скотовъдството. Облагите от лесовъдството никога не могат да надминат — поне за по-продължително време — рентата от дадена земя, но в една висококултурна страна, отдалечена от море, те често пъти ще бъдат много малко по-ниско от рентата.

Каквато и да е обаче цената на дървените материали, — максимална цена на въглищата ще бъде онази, при която стойността на отопляването с въглища е приблизително същата, както и отопля-

ването с дърва. А в страни, производител на каменни въглища, цената на последните далеч не достига тоя максимум. Ако това не беше така, въглищата не биха могли да издържат разходите по понататъшното им пренасяне — безразлично, по вода или по суша — и следователно само малко количество въглища биха намерили пласмент. Ето защо ръководителите на работата, притежателите на мини намират по-изгодно за себе си да продават голямо количество въглища по цена, малко по висока от необходимия минимум, отколкото да продават малко количество, макар и по най-висока цена.

При това, най-богатата мина регулира цената на въглищата, добивани във всички мини в дадена местност: както собственикът, така и предприемачът на тая мина еднакво намират най-изгодно за себе си да продават малко по евтино, отколкото продават съседите, и по тоя начин да получават, първият по-голяма рента, а вторият — по-голяма печалба.

С това те принуждават и съседите да продават по същата цена, при все че на тях им е много по-трудно да се съгласяват на такава цена, и макар че цената, постепенно спадайки, в края на краищата, им отнася и рентата и печалбата; при такова положение на работите, известна част от мините се изоставя, другите представат да дават рента и следователно могат да се разработват само от техния собственик. Ясно е, че по-ниската цена, по която може да се продават каменните въглища в течение на що-годе по-продължително време както и всяка друга стока, това е тая, която възстановява само изразходваният за експлоатацията капитал с обикновената му печалба; на това равнище приблизително съответствува цената на въглищата в такава мина, чийто владелец не може да получи

рента, и която той поради това е принуден или д
изостави, или да обработва сам.

Заключение. Ще привърша тая глава с забележката, че всяко подобрение в състоянието на обществото пряко или косвено повишава действителната поземлена рента и увеличава действителното богатство на земевладелеца, т. е. дава му по-голяма възможност да купува чужд труд или произведения на чужд труд.

Разпространението на усъвършенствуванията в обработването на земята действува непосредствено: колкото повече се увеличава количеството продукти, толкова непременно повече расте и делът на земевладелеца. Покачването на действителната цена на тия сурови продукти, което е отначало последствие от подобряването на земята и нейното обработване, и което после предизвика по-нататъшни усъвършенствувания — например покачване цената на добитъка, също непосредствено покачва, и то в още по-големи размери, рентата на земевладелеца. С увеличението стойността на земеделските продукти се увеличава не само действителният размер на дохода, който се пада като дел на земевладелеца, или неговата възможност да разполага с труда на другите, но расте и отношението на тоя дел към общото количество на добитите продукти. И след повишението на цената на продуктите — за да се съберат те — не се изисква повече труд, отколкото преди. А следователно употребеният в работа капитал, заедно с обикновените печалби, може да бъде попълнен със сравнително по-малка част от продукта — и следователно по-голям дел ще се падне и на земевладелеца.

Всяко повишение на производителната сила на труда, действайки непосредствено за намаление на действителната цена на продуктите на обработващата

индустрия, косвено увеличава действителната поземлена рента. Земевладелецът разменя за тия продукти на обработващата промишленост част от суровите си продукти, която остава от личното му потребление, или което е едно и също, той разменя за тях цената на тая част. Всичко, което намалява действителната цена на първите, увеличава действителната цена на последните; същото количество сурови продукти съответствува вече на по-голямо количество поевтинели фабрични изделия, и земеделецът получава възможността да купи повече предмети за удобства или разкош, от каквито той има нужда.

Всяко увеличение на действителното богатство на обществото, всяко увеличение количеството на изразходвания в неговата среда полезен труд косвено увеличава действителната рента от земята. Естествено известна част от тоя новоизразходван труд отива за обработване на земята, за нейното обработване се употребява по-голямо количество работни ръце и добитък; количеството добити продукти расте колкото повече се увеличава изразходваният за обработването на земята капитал, а заедно с увеличението на продуктите расте и самата рента.

Противоположните обстоятелства, т. е. нехайството по отношение подобренията на земята, лошото обработване, падането на действителната цена на сурските продукти, поскъпването на фабричните изделия предизвикано от упадъка на промишлеността, най-сетне, намалението на действителното богатство на обществото — всичко това води към намаление на действителната рента от земята, към намаление на действителното богатство на земевладельца, т. е. намалява неговата възможност да разполага с труда на други или с произведенията на тоя труд.

4 Разпределение на обществото на класи в зависимост от характера на получаваните доходи¹

Общата маса на ежегодния продукт на земята и труда в една страна или, което е едно и също, общата сума на цените на тоя годишен продукт, естествено се разпада, както това бе обявено по-горе, на три части: *рента* от земята, *работна заплата* и *печалба* от капитала, и всяка една от тия три части съставлява дохода на трите различни класи на народа: на онези, които живеят от *рента*, на онези, които живеят от *работна заплата* и онези, които живеят от *печалбата* от капитала. Тия три големи групи съставляват първоначалните и основни части на всяко развито общество; от техните доходи, в края на краищата, получават дохода си останалите класи.

От онова, което беше казано по-горе, се вижда, че интересът на първата от тия три класи е тясно, неразривно свързан с интереса на цялото общество. Всичко, което е полезно или вредно за единия от тия интереси, е непременно полезно, или вредно за другия. Когато се обсъждат някакви мерки по отношение търговията или търговската политика, земевладелците никога не могат да забъркат обществото, даже ако те мислят изключително за личните интереси на своята класа, разбира се, при предположение, че им е достъпно най-елементарното разбиране за това, в какво именно се състои техният личен интерес. Обаче трябва да се признае, че много често на тях им липсва това просто разбиране. От всичките три класи на обществото, това е единствената, на която получаваният

¹ Кн. I. Заключението.

от нея доход не ѝ струва нито труд, нито грижи, и която получава тоя доход, така да се каже, сам по себе си, без да изисква от нея никакъв предварителен план и програма на дейност. Вследствие безгрижието, съставляващо естествен резултат на толкова спокойното и удобно положение на земевладелците, те често пъти не само живеят в пълно неразбиране последствията, до които може да доведе некая от предприеманите мерки, но дори изгубват способността да се позамислят над такива въпроси.

Облагите на втората класа, живееща от работна заплата, също така, както и облагите на първата, са тясно свързани с интереса на народа. По-горе бе обяснено, че работната заплата е най-висока тогава, когато търсенето на работници постоянно се усилюва, т. е. когато от година на година силно се увеличава количеството на употребявания в производството труд. Когато обаче действителното богатство на обществото престава да се увеличава, то работната заплата скоро спада до оня размер, който може да бъде достатъчен за работниците само за да отгледат децата си и да поддържат рода си. Но когато състоянието на обществото клони към упадък, работната заплата пада дори по-ниско и от тоя размер. При разцвет на обществото класата на земевладелците може да спечели може би и повече, отколкото работниците, но нито една класа не изпитва такива жестоки бедствия при неговия упадък, както именно работническата класа. Макар интересът на работника да е също така тясно свързан с интереса на цялото общество, обаче тая класа не е способна нито да разбере тоя общ интерес, нито да разбере връзката между него и нейния собствен интерес. Положението на работника е такова, че не му дава достатъчно време да получи необходимите за това сведения, а дори и да предположим, че той напълно

разполага с тях, то неговото възпитание и привички все пак няма да му дадат възможност вярно да съди за своето положение. Ето защо, при обсъждане на обществени въпроси, обикновено не искат неговото мнение и още по-малко му обръщат внимание, с изключение може би на някои особени специални случаи, когато неговите оплаквания са предизвикани и се поддържат от хора, които се ползват от труда на работника, и оказвайки му подкрепата си, те се ръководят по-скоро от собствените си, отколкото от неговите интереси.

Ония, които наемат работници, съставляват третата класа — хората, живеещи от *печалба*. Във всяко общество най-голямата част на полезния труд се привежда в движение от капитала, който се употребява в работа с цел да се получи печалба. Всички най-важни работи се предприемат и насочват по плановете и сметките на ония, които употребяват в работа капитали, при което единствената цел на всички тия планове и сметки се състои в това, да се получи печалба от тия капитали. Но големината на печалбата не се увеличава, както големината на рента или работната заплата, успоредно с благосъстоянието на обществото, и че се намалява успоредно с неговия упадък. Напротив, печалбите биват естествено ниски в богатите страни и високи в бедните страни, и те никъде не са толкова големи, както в страните, които най-бързо вървят към разорение. Следователно интересът на тая трета класа съвсем не е така тясно свързан с общия интерес на страната, както интересът на първите две класи. Търговците и фабрикантите съставляват в тая класа две категории хора, които обикновено употребяват в работа най-едри капитали и се ползват, по своето богатство, с най-голямо уважение. Тъй като през целия си живот те са заети със сметки и спекулации,

то те се и отличават въобще с по-тънка съобрази-телност, отколкото по-голямата част от земевладелците. Но постоянно изострайки ума си в интересите на специалната си работа, а не за общото благо, те винаги, дори и при пълна добросъвестност (която обаче не винаги се среща), са наклонни да се ръководят по-скоро от първия, отколкото от втория от тия интереси. Тяхното превъзходство пред земевладелците се състои не в това, че те по-добре от тях съзнават общественото благо, а в това, че те много по-точно от земевладелците разбират своите собствени интереси. По-високото разбиране на собствения интерес често е помагало на капиталистите да измамват земевладелците с тяхното великодушие; капиталистите са ги принуждавали понякога да се отказват както от своите лични, тъй и от свързаните с последните обществени интереси, и са успявали да ги убедят, че общественото благо съвпада с интересите на капиталистите, а не с тия на земевладелците. В действителност обаче интересът на ония, които се занимават с някой отделен клон на търговията или промишлеността, в някои отношения не само няма нищо общо с общественото благо, но е и право противоположен на него. Така интересът на търговеца се състои винаги в разширяването на пазара и в намаление на конкуренцията. Ако разширяването на пазара често пъти може да съвпада с интересите на публиката, то намалението на конкуренцията на продавачите е винаги право противоположно на тия интереси и само може да даде възможност на търговците да повишат своята печалба много по-високо от естествения ѝ размер и следователно да наложат в своя полза несправедлив данък на своите съграждани. Всяко предположение, което се прави от хората от тая класа за въвеждане на някакъв нов закон или търговски

устав винаги трябва да се посреща с най-голямо недоверие и да се приеме само след продължително, внимателно и дори подозрително обсъждане. Не трябва да се забравя, че предложението излиза от една класа, чийто интерес никога не може да съвпада с интереса на цялото общество, и който въобще намира своята полза в това, да лъже публиката и да я експлоатира, което тя в много случаи е и правила.

IV.

Развитието на производителността на труда и умножаването на общественото богатство

А. РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА

1. Трудът като единствен източник на общественото благосъстояние.¹

Годишният труд на народа е първоначалният запас, който му доставя за годишна употреба всички предмети, необходими за съществуване и удобства в живота, и всички тия предмети са или непосредствен продукт на тоя труд, или се купуват за тоя продукт от други народи.

Така че, в зависимост от това, в какво съотношение се намира количеството произведения на труда или предмети, купени за продукта на тоя труд, към числото на консуматорите, ще се определи добре, или зле е снабден народът с всичко, което му е необходимо за съществуване и удобства в живота.

Но това съотношение у всеки народ се определя от две различни условия.

Първо, от сръчността, умението и съобразителността, с които, общо взето, се прилага трудът на народа; второ, от отношението на числото на онези, които се занимават с полезен труд, към числото на ония, които не се занимават с такъв. Кол-

¹ Кн. I, Уводът.

кото и различни да са почвата, климатът и пространството земя на даден народ, изобилието или недостигът на служащите за неговата годишна консумация предмети в тоя случай ще зависи от тия две условия.

Изобилието или липсата на достатъчно необходими предмети за консумация зависят обаче повече от първото от тия две условия, отколкото от второто. У дивите народи, които живеят от лов и риболовство, всеки човек, способен да работи, е много или малко зает с полезен труд и се старае, доколкото може, да се запаси с всичко необходимо за съществуване и удобства в живота както за самия себе си, тъй и за ония лица от семейството си или племето, които са, или много стари, или много млади, или много слаби, за да могат сами да отиват на лов, или риболов. И все пак тия народи са така безкрайно бедни, че изключително само поради оскъдица често пъти са принудени, или най-малкото, се смятат принудени, да убиват децата си, старците и тежко болните, или да ги обричат на гладна смърт и разкъсване от дивите зверове. Напротив, у културните и преуспяващи народи, макар че доста голям брой хора никак не работят и мнозина от тях консумират десет, а често пъти и сто пъти повече продукт на труда, отколкото онова, което консумира по-голямата част от трудещите се — обаче общото количество на произведенията на труда на цялото общество взети заедно е толкова голямо, че често пъти всички биват изобилно снабдени с тях, и работникът даже от долната и най-бедна класа може да се ползува, стига само той да е трезв и трудолюбив, от много по-голямо количество предмети, необходими за неговото съществуване и за удобства в живота, отколкото който и да е дивак.

2. Разделението на труда¹

Най-голямо внимание за подобрене производителната сила на труда и за увеличаване уменията, сръчността и съобразителността, с който той навсякъде се управлява или прилага, има *разделението на труда*.

Най-лесно е да се разбере значението на разделението на труда за общото положение на промишлеността на един народ, ако се разгледат последиците от него в някое отделно производство. Обикновено се смята, че разделението на труда е доведено до крайна степен в някои манифактури където се обработват предмети с най-малка стойност (*trifling manufactures*).

В действителност то може би и не отива там по-далеч, отколкото в други по-едри манифактури; но в тия дребни производства, служещи за задоволяване на дребните нужди на незначително количество хора, общото число работници естествено не е голямо, и при това онези от тях, които са заети в отделни отрасли на едно и също производство, често пъти са събрани в една обща работилница и се намират всички заедно пред очите на наблюдателя. Напротив, в големите фабрики, предназначени за задоволяване главните нужди на народната маса, всяка отделна част на работата заема толкова много работници, че невъзможно е да се съберат всички те заедно в една работилница. По такъв начин тук не можем да видим заедно само работниците, заети в някой отделен отрасъл на производството. Ето защо в такива манифактури, макар и в действителност работата да е разделена на много повече части, отколкото в дребните, това разделение е много по-

¹ Кн. I, гл. I.

малко забележимо, а затова то и по-малко е привличало вниманието към себе си.

Да вземем за пример едно толкова незначително производство, в което обаче разделението на труда често пъти е твърде забележително, а именно — производството на топлийки.

Работник, които не е станал сръчен в тая работа, която вследствие разделението на труда е станала специален занаят, и не е свикнал да борави с употребяваните в него инструменти, изобретени, вероятно благодарение на същото това разделение на труда, — такъв работник, колкото и сръчен да е той, няма да успее да изработи в течение на цял ден даже и една топлийка и естествено няма да направи двадесет. Но при съвременната организация на това производство, то не само съставлява отделен занаят по цялата съвокупност, но и още се подразделя на много отрасли, повечето от които, на свой ред, е отделен специален занаят. Един работник тегли телта, друг я изравнява, трети я реже, четвърти я заостря, пети изстругва връхчето за да се закрепи главичката. Изработката на главичката сама по себе си се разпада на две или три отделни операции; една операция — да се прикрепи, друга — да се полира топлийката; съвсем отделно самостоятелно занятие е даже опаковката на топлийките в книжки. Така че главният труд за изработване на една топлийка се разпада приблизително на 18 различни операции, които в някои заведения се изпълняват всяка една от отделни ръце, докато на другите един и същ работник изпълнява понякога по две или три операции. Аз видях една такава малка манфактура, където работеха само 10 работници и затова някои от тях изпълняваха една след друга по две и по три операции. Макар тази манфактура да беше много бедна, а затова и недостатъчно снаб-

дена с необходимите приспособления обаче и тези 10 работници, при пълно налягане на сили, успяваха да изработят около 12 фунта топлийки на ден. А тъй като във всеки фунт има над 4,000 топлийки от средна големина, то значи, тия 10 работници са успевали да изработват общо повече от 48,000 топлийки на ден, на всеки от тях се е падала по $\frac{1}{10}$ част от топлийките, т. е. може да се смята, че всеки работник е направил по 4,800 топлийки на ден. Но ако тези работници работеха поотделно и независимо един от друг и ако те не се приспособяваха всеки от тях към своя отделна специалност, то навярно нито един от тях не би изработил нито 20 топлийки, а може би и нито една топлийка за цял ден, т. е. $\frac{1}{240}$, а може би и $\frac{1}{4800}$ част от онова, което те са в състояние да изработват сега, благодарение уметото разделение и съчетание на различните операции.

Във всяко друго производство, във всяка друга манифактура, последиците от разделието на труда са подобни на онези, които ние видяхме в дребното производство на топлийки, макар че изобщо в повечето от другите производства трудът на работника не може да бъде до такава степен разбит на отделни и такива прости операции. Въпреки това, във всяко производство най-голямото разделение на труда, каквото е само възможно, предизвиква в съответен размер усилване на производителността на труда. Тая именно полза изглежда е и предизвикала разделието на различните занаяти и професии. Такова разделение на труда е въобще по-силно в онези страни, които са достигнали най-голямата степен на развитие: онова, което в грубото още общество съставлява работа на един човек, в по-развитото общество се разпределя между много работници. Във всяко развито общество чифликчията обик-

новено е само чифликчия, и нещо друго, фабрикантът е само фабрикант. Трудът, който е необходим за изработване на някое изделие, също така почти винаги се разпределя между голямо количество ръце. Колко различни работи обема всеки отделен клон на производството, например на платна или сукна, като се почне от земеделеца, който се труди над отглеждането на лена и вълната, и се свърши с работника, употребен за избелване и излъскване на платното, или за боядисване и апретиране на сукното.

Наистина земеделието по самото си естество, не допуска нито такова голямо разделение на труда, нито такова пълно разграничаване на една работа от друга, както манифактурата. Невъзможно е също така в същия размер да се отдели занятието на скотовъдеча от това на земеделеца, в каквото е обикновено разделен занаятът на дърводелеца от занаята на ковача. Предачът почти винаги е друго лице от тъкача, но орачът, сеячът и жетварят доста често са едно и също лице. Тъй като тия разнообразни операции могат да се извършат само в определено годишно време, то един човек не може да бъде непрекъснато зает с някоя отделна от тях. Именно тая невъзможност от толкова пълно и свършено разделение на труда е може би причина за това, че развитието на производителните сили на труда в селското стопанство не всякога върви в еднакво равнище с това на развитието им в обработващата промишленост. Наистина най-богатите народи превъзхождат своите съседи в земеделието също така, както и в обработваната промишленост, — но тяхното превъзходство в последната е много по-очевидно, отколкото в първото. Техните ниви, като правило, са по-добре обработени, и, благодарение на по-големите изразходвания на капитал и труд, дават

по-добра реколта в сравнение с пространството и естествената плодородност на земята, но тоя излишък на продукта рядко е по-голям, отколкото излишъкът на изразходвания труд и капитал.

Такова голямо увеличение в количеството на работата, която вследствие разделението на труда може да бъде изпълнена от едно и също число работници, зависи от три различни причини: първо, от развитието на сръчността на всеки работник, второ, от спестяването на времето, което обикновено се изразходва за преминаване от един вид работа към друг, и, трето, от изобретяването на голям брой машини, облекчаващи и съкращаващи труда и които дават възможност на един човек да изпълнява работата на няколко.

I. Развитието на сръчността на работника неизбежно увеличава количеството работа, което той може да изпълни, а разделението на труда, свеждайки работата на всеки човек само към една отделна, най-проста операция, и превръщайки я в своя единствена професия в живота, необходимо и доста много увеличава неговата опитност. Ако на един обикновен ковач, който никога не е ковал гвоздей, макар и добре да владее чука, му се наложи по някакъв случай да се заеме с изработването им, то аз съм уверен, че той с голям труд би могъл да изработи на ден 200 или 300 парчета гвоздеи, а и те биха били от много лошо качество. Нещо повече. Ако дори ковачът да е свикнал да работи гвоздеи, но ако гвоздарството не е съставлявало по-рано негов единствен занаят, то, колкото той и да е трудолюбив, той вероятно не би успял да изкове за цял ден повече от 800 или 1000 парчета. А между това аз видях много работници по-млади от 20 години, които никога с нищо не са се занимавали, освен с изработването на гвоздеи. И какво? При пълно на-

прежение на силите си всеки от тях можа да изкове на ден над 2,300 гвоздеи. При това, изработването на гвоздеите в никой случай не принадлежи към числото на най-простите производства, защото един и същ човек раздухва духалата, заравя и разравя жарта, когато това е нужно, нажежава желязото и кове по отделно всяка част на гвоздея, а при коването на главичката, освен това, той трябва да сменя инструментите. Много по-прости са различните операции, на които се подразделя производството на топлийките или металическите копчета, и сръчността на човек, който през целия си живот се е занимавал само с тия работи, обикновено е много по-голяма. Бързината, с която се изпълняват в фабриките някои от тия операции, надминава всяка вероятност, и който не е виждал това с очите си, няма да повярва, че човешката ръка е могла да достигне такава похватност.

II. Ползата от спестяването на времето, което обикновено се губи при преминаване от един вид работа към друг, е много по-голяма, отколкото това можем на пръв поглед да си представим. Невъзможно е много бързо да се премине от един вид работа към друг, ако за това се изисква промяна на място и инструменти. Селският тъкач, който освен това обработва и малката си нива, губи голяма част от времето си именно в преминаването от стана си на нивата и от нивата към стана. Ако две отрасли на производството могат да бъдат съединени в едно помещение, то загубата на време несъмнено ще бъде много по-малка, но тя все пак ще бъде доста голяма. Обикновено работникът при преминаване от един занаят към друг, колкото и да е, винаги губи известно време. А когато той започва нова работа, то рядко му се отдава още от първия път да я изпълни напълно; тя, както се

казва, още не му е присърце, и в първите минути той повече зяпа, отколкото да работи както трябва. Тая привичка да се гледа настрани и да се работи лениво и небрежно се придобива естествено — или по-право, неизбежно — от всеки селски работник, който е принуден през целия си живот през всеки половин час да мени работата и инструментите и ежедневно да се залавя за двадесет различни работи, и тя го прави почти винаги нехаен, мързелив и неспособен към упорит и енергичен труд даже и в изключителни случаи. Така че, без да говорим въобще за липсата на достатъчно ловкост у него, само тая причина значително намалява количеството работа, което той би могъл да изпълни.

III. Най-сетне, кому не е известно, колко много се улеснява и съкращава труда от приложението на машини към производството. Това е толкова общезвестно, че не си струва да се привеждат примери. Ще забележа само, че изнамирането на всички такива машини, облекчаващи и съкращаващи труда, не се дължи изглежда на нищо друго, освен на разделението на труда. На човека въобще е повече свойствено да открива по-леки и прости начини за достигане целта, ако цялото внимание на неговия ум е съсредоточено на един отделен предмет, отколкото ако то е разсеяно между много разнообразни неща.

Огромното умножение на количеството произведения на всевъзможните занаяти, произхождащи от разделението на труда, предизвиква в едно добре управлявано общество общо благосъстояние, проникващо до най-долните слоеве на народа. Всеки работник, след като покрие собствените си нужди от продуктите на собствения си труд, разполага още и с значително количество от тях, а тъй като точно в също такава положение се намира всеки

друг работник, то се появява и възможността за размяна на голямо количество стоки, изработени от един работник, за също такова количество продукти, изработено от друг работник или, което е едно и също, за стойността на това количество продукти. Един работник може изобилно да снабди другите с онова, което им трябва, и на свой ред, да получи от тях онова, от което самият той се нуждае, вследствие на което се и развива общо благосъстояние във всички класи на обществото.

Вгледайте се, от какво се състои в една цивилизована и развиваща се страна движимото имущество на най-простия занаятчия или на един надничар черно-работник, и вие ще видите, че е невъзможно даже да се изброят хората, които с труда си са съдействували за снабдяването му с някоя дори и най-дребна част на това имущество. Например вълнената куртка, която носи надничарът, колкото и груба да е тя, е продукт на общия труд на безброй много работници. Пастирът, сортировачът, даракчияга на вълна, бояджията, предачът, тъкачът, гладачът и мн. др. — всички те са участвували в производството и изработката на този груб предмет. А освен това, колко търговци и колари са били заети с доставката на материалите от едни работници на други, живущи често пъти в отдалечени едни от други места. Колко търговски сделки са сключени и колко рейсове са извършени. Колко хора са били заети с постройката на кораби, с изработването на лодки с платна и уреди, колко матроси са работили, само за да пренесат на едно място разни билки, нужни на бояджията, често пъти от най-отдалечените краища на света. Колко разнообразен труд е бил нужен, за изработката на инструментите, нужни и на най-нищожния от тия работници. Да не говорим за такива сложни машини,

като корабът, тепавицата или тъкачния стан, но помислете си само за това, колко разнообразен труд е нужен за изработването на една от най-простите принадлежности — ножиците, с които пастирът стриже овцете. Нужно е, рудокопачът, строителят на пещта, в която се е топила рудата, дърварят, който е изсякъл гората, въглищарят, който е доставил въглищата в завода за топене на метали, тухларят, каменоделецът, работниците, обслужващи ковашката пещ, строителят на мелницата, ковачът, ножарът и пр. — нужно е, всички те да се съединят заедно, за да изработят със съвместен труд тая проста принадлежност. Ако се разгледат по същия начин други части на облеклото на същия този работник или на неговото домашно стопанство — грубата платнена риза, която той облича на тялото си, обувките, които носи на краката си, постелята, на която спи, и всичките ѝ различни части поотделно; решетката на кухненското огнище, на което си вари храна, употребяваните от него при това въглища, добивани от недрата на земята и превозвани при него, което може да става отдалеч по вода или по суша, както и всички други кухненски принадлежности: ножове и вилици, глинените и оловни паници, в които той яде и реже храната; ако си спомним разнообразният труд, употребен за да му се приготви хляба и бирата, стъклата в рамки, които му доставят топлина и светлина и го защищават от вятър и дъжд — ако си спомним всичкото знание и изкуство, които са необходими за изработването на това великолепно и щастливо изобретение, без което едва ли би бил възможен сносен живот на север; — ако си представим многобройните оръдия, необходими на работниците, които изработват толкова разнообразни предмети за удобства в живота; — ако се разгледат в подробност всички тия предмети и

се съобрази, какво множество разнообразни работи са нужни за производството на всеки от тях — то ние ще видим, че в една образована страна без помощта и съдействието на много хиляди работници нито един и най-последен бедняк не би могъл да се облече и обзаведе с най-простите предмети на домакинството, които така несправедливо се смятат като твърде прости и обикновени. Действително неговата обстановка ще изглежда крайно проста и обикновена, ако се сравни тя с извънредния разкош на един голям богаташ; обаче между обстановката на някой европейски господар и трудолюбивия къщовник селянин няма да има може би такава разлика, както между обстановката на последния и някое африканско царче, абсолютен господар на живота и свободата на десетки хиляди голи диваци.

3. Принципът, който предизвиква разделението на труда¹

Разделението на труда, което доставя толкова много облаги, не е плод на някаква човешка мъдрост, която е съумяла предварително да предвиди и осъзнае общото благосъстояние, което то създава. То е необходимо, макар и бавно и постепенно развиващо се свойство на човешката природа, което никак няма предвид толкова важни и добродетелни последици, а именно: склонността към търгуване, към размяна на един предмет с друг.

Както посредством договор, размяна или покупка се получават повечето от взаимно необходимите услуги, така и стремежът към размяна е който е предизвикал първоначално и разделението на труда. Ако например сред някое ловджийско или ското-

¹ Кн. I, гл. II.

вѣдно племе се появи човек, който умее да работи лѣкове и стрели по-бързо и по-умело от своите съплеменници, то той лесно ще размени това оръжие за месо и дивеч; и, в края на краищата, той ще разбере, че по такъв начин той може да добие повече месо и дивеч, отколкото ако самият той ходеше на лов. По такъв начин вследствие на проста сметка, той прави от изработването на лѣкове и стрели свой специален занаят — и ето ви готов нещо като доставчик на оръжие. Друг да речем, се отличава в строежа и покриването на колиби или подвижни палатки; той привиква по тоя начин да бъде полезен на съседите, които за това му плащат с добитък и месо от дивеч; в края на краищата, той намира по-изгодно за себе си да се занимава изключително с тая именно работа и по такъв начин става нещо като дърводелец.

Трети, по същият начин става ковач или бакарджия, четвърти — кожар или специалист по щавене на кожи, които съставляват главното облекло на диваците. По такъв начин увереността на всеки човек във възможността да размени произведенията на своя труд, съставляващи излишък извън неговата консумация, за също такъв излишък на произведенията на други хора, от които той се нуждае, го подбужда да се посвети на някой отделен занаят и да развие, доколкото това е възможно, до съвършенство природният си талант в един или друг отрасъл на производството.

4. Разделението на труда се ограничава от размерите на пазара¹

Понеже разделението на труда се предизвиква от възможността за размяна, то следователно и

¹ Кн. I, гл. II.

степенята на това разделение винаги се ограничава от границите на възможността за размяна или, с други думи, от обширността на пазара. Ако пазарът е много малък, то никой няма да намери изгодно за себе си да се заеме изключително с някоя отделна работа, просто поради невъзможността да се разменя излишъкът на произведенията на труда му, надминаващи собственото потребление, за също такъв излишък от произведения на труда на други хора.

Има някои занаяти, даже от най-долна категория, които не могат да съществуват никъде другаде, освен в големия град. Така например носачът никъде другаде, освен в града, не би могъл да си намери работа и препитание. Селото за него е много тясна област, даже не всеки пазарен град е достатъчно широк, за да му осигури постоянен доход. В усамотените колиби и бедни селца, разпръснати в такава рядко населена област като например планинска Шотландия, всеки чифликчия по неволя трябва да бъде сам и месар, и хлебар, и пивовар. В местности не могат да се намерят два ковача, два дърводелеца, два каменоделеца по близко, отколкото на разстояние от 20 мили един от друг. В пръснатите семейства, които живеят на разстояние 8 — 10 мили от най-близкия от тях работници, а принудени сами да изпълняват множество дребни работи, за които в някоя по-населена местност те биха се отнесли до специални майстори. Селските занаятчийски почти навсякъде са принудени да се занимават с различни отрасли на производствата, свързани помежду си само по обработвания материал. На село дърводелецът работи всякакви изделия от дърво, ковачът — от желязо. Първият не е само дърводелец, но и столар, дърводелец на скъпи мебели, даже дърворезбар и в същото време изра-

ботва колена, орала, коли и каруци. Работата на ковача е още по-разнообразна. В отдалечените области разположени дълбоко в планинска Шотландия даже гвоздарството не може да съществува като отделен занаят. Ако се предположи по хиляда гвоздеи на ден и се сметнат триста работни дни в годината, гвоздарят би могъл да изработи триста хиляди гвоздеи на годината. Но в такава местност той не би намерил за цяла година пласмент даже и за хиляда гвоздеи, т. е. за работата си за един ден.

Понеже лесният превоз по вода открива за всяка промишленост несравнено по-широк пазар, отколкото сухопътният превоз, то ясно е, че всяка промишленост започва да се раздробява на отделни отрасли и се развива преди всичко покрай морските брегове и плавателните реки, и обикновено само след като се мине дълго време такива усъвършенствувания започват да проникват във вътрешните области на страната. Трябва да се употребят около шест седмици, за да може с голяма кола, впрегната с осем коня, съпроводени от двама работника, да се пренесат от Лондон за Единбург и, обратно, четири тона стока. Приблизително за същото време един параход с шест или осем души екипаж, който крейсира между Лондонското и Лайпското пристанище, пренася нататък и обратно 200 тона товар. По такъв начин, благодарение водните съобщения, шест или осем души в същият срок могат и да докарат и да откарат от Лондон за Единбург толкова количество товар, за който биха били нужни педесет големи коли, впрегнати с четиристотин коня и придружени от сто работника. Следователно на всеки двеста тона стока, пренасяни по суша от Лондон за Единбург, при най-изгодни условия, трябва да легнат разходите по издръжката на сто души в течение на три седмици и, освен това, не

само разходите по издръжката, но и приблизително в същия размер, разходите по ремонта на четиристотинте коня и педесет големи коли. Същевременно на същото количество стока, пренасяно по вода, ще легне разходът по издръжката само на шест или осем души и по ремонта на един параход от 200 тона, като се прибави стойността на големия риск на превоза по вода или на разликата в застраховката при превоза по вода, или по суша. Следователно ако между тях два града нямаше друго съобщение, освен сухопътно, то между тях биха могли да се пренасят само много скъпи стоки, в сравнение с теглото им. Такива градове биха се задоволявали само с много малка част от съществуващата днес между тях търговия, и съответно с това всеки от тях би могъл да оказва само съвсем слабо влияние за развитието на промишлеността на другия в сравнение с онова, което наблюдаваме днес. А между отдалечените страни на света не би имало съвсем никаква търговия или такава би се извършвала в най-нищожни размери. И наистина какви стоки биха могли да издържат разходите на сухопътния превоз от Лондон до Калкута? Дори ако предположим, че биха се намерили стоки, които да издържат такива разходи, то с колко предпазни мерки би трябвало да се пренасят през земите на толкова варварски народи. А сега тях два града водят помежду си много оживена търговия и благодарение взаимно доставяният един другиму пазар на стоките, всеки от тях съдействува до голяма степен за развитието на промишлеността на другия.

Б. НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА

1. Влиянието на натрупването на капитала за увеличението на производителната сила на труда¹

Докато обществото се намира в младенческата си възраст, когато не съществува още никакво разделение на труда, когато не става почти никаква размяна, и всеки е принуден сам да се запасява с всичко, което му е нужно, тогава за да могат работите да си вървят по реда си няма нужда от каквито и да са предварително натрупани запаси. Всеки намира в собствения си труд средства за удовлетворяване на нуждите си, когато той почувствува такава. Ако той почувствува глад, отива в гората на лов; ако облеклото му е износено, той се облича в кожата на първия голям, убит от него звяр, а ако започва да се разваля колибата му, той сам я поправя, както може, с помощта на клони от дървета и земя, каквито му попаднат под ръка.

Но когато е вече влязло в общо употребление разделиението на труда, човек може с личния си труд да удовлетвори само много малка част от нуждите си, а повечето от тях той удовлетворява с произведенията на чужд труд, които той получава в замяна на онова, което той е произвел със собствените си ръце, или което е едно и също, за цената на произведенията на собствения си труд. Но такава покупка не може да стане преди неговата работа да бъде свършена и продадена. Следователно необходимо е за това време някъде да има готови предварително натрупани запаси от разни предмети в таково количество, че не само той сам да може да просъществува от тях, но и да

¹ Кн. II. Уводът.

придобие материали и необходимите за работата му оръдия. Например тъкачът не може да се заеме изцяло със специалната си работа, ако няма на готово, било на негово собствено разположение или на това на трето лице, запас от предмети, от които той би могъл да съществува и от които би могъл да получи оръдия и материали, необходими за работата му през цялото време, докато той успее не само да изработи, но и да продаде своята тъкан. Очевидно е, че тия запаси трябва да са приготвени по-рано, преди той да залегне за дълго над своята специална работа.

По-нататък, понеже по естествения ход на нещата, *натрупването на запас непременно предшества разделението на труда*, то все по-голямото подразделение на последния на отделни отрасли може да става само пропорционално на все повече и повече усилващото се натрупване на запаси. В зависимост от усилването на разделението на труда, увеличава се до голяма степен и количеството материали, преработвано от същото това количество работници, а тъй като работата на всеки от тях постепенно се свежда към все по-прости операции, то в резултат се изобретяват множество нови машини за улесняване и упростиаване на тия операции, следователно, за да може при усилващото се разделение на труда същото количество работници постоянно да си намира работа, необходимо е, предварително да са приготвени в предишното количество средства за съществуване, а необходимите за работата материали и оръдия — в още по-голямо количество, отколкото онова, което е било нужно при предишните условия на труда. Същевременно, и числото на работниците, общо взето, се увеличава във всеки отрасъл на промишлеността в зависимост от усилването на разделението на труда, или по-

право, именно увеличението числото на работниците им дава възможност да се разпределят съответно на усиливащото се разделение на труда.

Както производителната сила на труда не може да се развие много без помощта на предварително натрупани запаси, също така и натрупването на запасите, от своя страна, естествено предизвиква това развитие. Човек, който употребява своят запас, за да накара да работят други, непременно се старее да се разпорежи така, че за негова сметка да се изпълни колкото се може повече работа; следователно, той се старее да разпредели работата между работниците колкото е възможно по-целесъобразно и да ги снабди с най-добрите машини, каквито могат да се измислят или набавят.

Начините за успешното достигане на едната и другата цел зависят, общо взето, от размерите на запаса му или от числото на хората, които той може да ангажира с работа. По такъв начин, във всяка страна, в зависимост от умножаването на запасите, не само се увеличават размерите на производството, но производство от даден размер дава много по-голямо количество продукти, отколкото преди.

Ето в какво се състои, общо взето, влиянието на умножаването на запасите над промишлеността и производителната сила на труда.

2. Разпределението на натрупания запас¹

Когато натрупаният запас, който един човек притежава, му носи само толкова, колкото да преживее няколко дни или седмици, то той естествено само в много редки случаи ще мисли да получи от него някакъв доход. Той обикновено го изразходва колкото се може по икономично за собствените си

¹ Кн. II. гл. I.

нужди, като се старее при това с труда си да го замести, преди той да се изчерпи съвсем; в такъв случай той получава всичкият си доход само от труда си. В такова положение се намират най-голямата част от безимотните работници във всяка страна.

Ако обаче някой притежава такъв запас от натрупани произведения, който му стига, за да преживее месеци или дори една година, то той естествено се старее да извлече някакъв доход от по-голямата част от запаса си, като остави за собствена консумация само толкова колкото му трябва, за да се получава той доход. По такъв начин целият му запас се дели на две части. Едната част, от която притежателят разчита да получи доход, се нарича негов капитал, а другата част отива непосредствено за негово собствено употребление и се състои: първо, от оная част на натрупания запас, която е била първоначално предназначена за това потребление; второ, от неговия доход, в зависимост от неговото постъпление, безразлично от какъвто и източник да постъпва той, и най-сетне трето, от предметите, които той е купил през предшестващите години срещу една или друга част от неговия запас, но още не употребени напълно, като например от дрехи, домашни принадлежности и други подобни предмети. Всяка една от тия три части, или всичките три части заедно, съставляват оня запас от предмети, който обикновено хората пазят за своето непосредствено лично употребление.

Съществуват два различни начини на използване на капитала, предназначен от притежателя за получаване на доход или печалба. Първо, капиталът може да се употреби за производство на сурови материали, за преработването им или за купуване на стоки, за да се препродават с печалба. Употребе-

ният по такъв начин капитал, не може да носи на притежателя си доход или печалба до тогава, докато остава в негово притежание и запазва предишната си форма. Стоките на даден търговец няма да му донесат никакъв доход или печалба, докато той не ги превърне в пари, и парите няма да му донесат никаква печалба, докато той не ги размени пак за стоки. Неговият капитал постоянно излиза от ръцете на своя владеец в една форма и се връщат при него в друга форма и ако той може да му донесе печалба, то е само в резултат на това постоянно обращение или на такива последователни размени. Такъв род капитали съвсем справедливо могат да бъдат наречени *оборотни капитали*. Но капиталът може да бъде употребен също и за подобряване на земята, за покупка на полезни машини и инструменти или други подобни предмети, които могат да дават доходи или печалба без да преминават от едни ръце в други и без понататъшно обращение. Такива капитали могат да бъдат наречени *постоянни капитали*.

Натрупаният запас от произведения на една страна или общество представлява от себе си същото, както и запасът на всички жители на тая страна или членове на това общество, и естествено се разделя на същите три части, всяка от които си има свое специално предназначение.

Първата част е онази, която е предназначена непосредствено за потребление и отличителното ѝ свойство се състои в това, че тя не носи доход или печалба. Тя се състои от запас от продоволствие, дрехи, мебели, домашни принадлежности и пр. — от всичко, което е закупено но още не износено от потребителите. В състава на тая първа част на запаса влизат още и всички съществуващи в страната здания, предназначени за жилища.

Втората от трите части, на които се дели общият запас на обществото, съставляват *постоянния капитал*, чието отличително свойство се състои в това, че той носи доход или печалба без да се обръща и без да променя притежателя си.

Той се състои главно от следните 4 части:

1. От всички полезни машини и оръдия, облекчаващи и съкращаващи труда.

2. От всички доходни пострройки, ако те носят доход не само на собственика, който получава наем, но и на онзи, който ги заема и плаща наем. Такива са: лавки, магазини, работилници, селско-стопански пострройки с всичките им принадлежности — коњушни, покрити хармани и пр. Тия пострройки рязко се отличават от домовете, предназначени само за жилища: те са нещо като средства за производство и на тях може да се гледа от същата гледна точка, както и на последните.

3. От подобренията на земята, под които се разбира всичко, което е било производително изразходвано за разчистване, пресушаване, ограждане, торене и изобщо за привеждане земите в състояние, най-удобно за обработване. На едно подобро по такъв начин земеделско състояние може с пълно право да се гледа също като на полезни машини, облекчаващи и съкращаващи труда, с помощта на които един и същ оборотен капитал може да даде на собственика много по-голям доход. Едно благоустроено земеделско стопанство е също така изгодно, както и тия машини, и при това то е много по-дълготрайно от всяка една от тях: често пъти такова земеделско стопанство не изисква никакъв ремонт, освен най-износно приложение в работата на капитала, вложен от фермата за неговото експлоатиране.

4. От полезните способности, придобити от жителите на страната или членовете на обществото. За придобиване на тия способности са нужни винаги доста големи разходи за издръжката на онзи, който се стреми да ги придобие през всичкото време на неговото възпитание, обучение или чиракуване, и всички тия разходи съставляват един вид постоянен капитал, реализиран, така да се каже, в личността на учащия се. Ако тия дарования съставляват част от личното му богатство, то те същевременно съставляват и част от богатството на цялото общество, към което той принадлежи. На сръчността, придобита от работника, може да се гледа също като на машината или оръдието, които облекчават и съкратяват труда, връщайки на притежателя им с печалба всички разходи, които са били направени за тях.

Последната от трите части, на които естествено се дели съвокупният запас, принадлежащ на обществото, това е оборотният капитал, чието отличително свойство се състои в това, че той дава доход само когато преминава от едни ръце в други и мени стопанина си. Този капитал се състои също от четири части.

1. Парите, с помощта на които останалите три части се обръщат и разпределят между съответните консуматори.

2. Продоволствените запаси, които се намират в разпорежданията на месаря, търговеца на добитък, фермера, търговеца на жито, пивоваря и др., от продажбата на които те се надяват да получат печалба.

3. Суровите запаси или полуфабрикати, предназначени за изработване на облекло, мебелировка и постройка на здания, ако те още не са привършени и се намират в ръцете на селски стопани, манифак-

туристи, шивачи, търговци на вълнени платове, търговци на дървен материал, дърводелци, стъклари, каменоделци и др.

4. Най-сетне, от такива изделия, готови и напълно привършени, които се намират още в ръцете на търговци и манифактуристи и не са постъпили в разпореждане на потребителите, т. е. не са продадени. Такива са всички стоки, които се излагат за продан в шлосерските, мебелните дюкяни, дюкяните на златари, фабриканти на порцелан и др.

И така оборотният капитал се състои от продоволствие, сурови материали и всякакви изделия, докато те не са излезли от ръцете на съответните продавачи, и най-сетне от парите, които са необходими за обращението на всички тия предмети и за доставянето им в разпореждане на онези, които, в края на всичко, трябва да ги използват или консумират. От тия четири съставни части трите — хранителните предмети, материалите и готовите изделия — обикновено в течение на една година или в много, или малко по-продължителен срок, се извличат от оборотния капитал и постъпват или в постоянния капитал, или в запаса, предназначен за непосредствено употребление.

Всеки постоянен капитал първоначално произлиза от оборотния капитал и постоянно трябва да се попълва за негова сметка. Например всички машини и средства за производството в същност се приготвяват за сметка на оборотния капитал, който доставя както необходимия материал, така и средствата за съществуване на работниците, които ги приготвяват. За да се поддържат те в ред, също трябва да се прибегва до помощта на същия капитал. Никой постоянен капитал не може да дава доход друго-яче, освен с помощта на оборотния капитал, който доставя материали за преработване и средства за из-

дръжка на работниците, които работят над тях. Колкото и добре да е обработена земята, но и тя няма да даде доход без известен оборотен капитал, с който да се издържат работниците, които я обработват и събират реколтата от нея.

Както постоянните, така и оборотните капитали нямат друга цел и друго предназначение, освен издръжката и умножаването запасите за консумация. За сметка на тия запаси народът се храни, облича и има жилища. Неговото богатство или бедност зависи от това дали изобилно или оскъдно се попъльват за сметка на един или друг род капитали запасите, предназначени за непосредствена употреба.

Понеже доста голяма част от оборотния капитал постоянно се извлича от него и постъпва в една или друга от другите две части на общия запас на обществото, то този капитал, на свой ред, трябва да се възобновява с нови постъпления в него, иначе той много скоро ще пресъхне. Тия постъпления се стичат към него от три главни източника — земеделието, рудниците и риболовството. Тия източници доставят постоянно нови запаси от хранителни продукти и сурови материали, част от които се превръщат после в обработени изделия, и по такъв начин се попъльва в оборотния капитал онова, което постоянно се извлича от него чрез консумацията на хранителните продукти, суровите материали и обработените изделия. Освен това, от рудниците се добива всичко, което е необходимо за запазване и увеличение на она част на оборотния капитал, която се състои от пари. Макар при обикновения ход на нещата, последната част и да не се извлича непременно от оборотния капитал, за да постъпи в състава на другите две части на съвокупния, общия запас на обществото обаче и тя споделя общата съдба на всички предмети — тя по-

степенно се износва и накрая съвсем се разрушава. Освен това, парите могат просто да се загубят или да бъдат изпратени извън пределите на страната, а следователно и паричните запаси трябва постоянно да се попълват, макар и несъмнено в много по-малка степен.

Земята, рудниците и местата за риболовство — всички те за своето разработване се нуждаят от постоянен оборотен капитал и продуктите, които те дават, попълват с излишък, както тези, така и всички други капитали на обществото. Фермерът ежегодно възстановява за фабриканта изразходваните от последния хранителни припаси и преработените от него предидущата година сурови материали, а фабрикантът, от своя страна, снабдява фермера с нови изделия в замяна на ония, които той е износил или които съвсем са се разрушили за същия срок. Така в действителност ежегодно се извършва взаимна размяна между тях две класи производители, макар и рядко да се случва суровият продукт на първата от тях и манифактурната стока на втората непосредствено да се разменят една за друга, мъчно е да си представим, фермерът да успее да продаде житото си или добитъка, своя лен или вълна именно на същия фабрикант, от който той е купил необходимите му дрехи, мебели или домашни принадлежности. Той продава суровите си продукти за пари, а с парите той може да си купи нужните манифактурни стоки навсякъде, където пожелае. Земята обаче попълва, поне отчасти, капиталите, които служат за риболовство и разработване на рудниците: с помощта на продукти, от земята се извлича рибата от водата, с помощта на продукти получавани от повърхността на земята се извличат минералите от нейните недра.

При еднаква производителност на земите, рудниците и местата за риболовство, количеството на доставяните от тях продукти всякога е пропорционално на размера на употребените за тяхната експлоатация капитали, и на целесъобразността на приложението на тия капитали. И, обратно, при еднакви капитали и при еднакво разумното им приложение количеството на получаваните продукти е право пропорционално на естествената плодородност на земите и богатството на рудниците и местата за риболовство.

Във всяка страна, където личността и собствеността са достатъчно осигурени, всеки човек със здрав разум се старае да употреби намиращия се на негово разположение запас от натрупани произведения, от каквото и да се състоят те, така че да извлече от него или някакво удовлетворение днес, или някаква печалба в бъдеще. Ако той се ползува от този запас, за да получи от него непосредствено удовлетворение, това означава, че този запас е предназначен за непосредствено потребление. Ако обаче той употребява този запас, за да получи от него печалба в бъдеще, той може да получи такава само по два начина: или като запази този запас на свое разположение, или като го отдаде в чужди ръце. В първият случай това е постоянен капитал, в вторият — оборотен. В страна, където обществената безопасност е достатъчно гарантирана, трябва човек да е лишен от здрав разум, за да не използва по един от посочените начини намиращия се на разположение на даденото лице запас — безразлично, лично ли ще му принадлежи той или ще бъде зает от друго лице.

3. Натрупването на капитала и производителния и непроизводителен труд¹

Има труд, който увеличава стойността на предмета, към който той се прилага и има друг, който няма такова действие. Първият вид труд, произвеждащ стойност, може да бъде наречен *производителен*, вторият — *непроизводителен*. Така трудът на фабричния работник, общо взето, прибавя към стойността на преработвания от него материал стойността на своята издръжка и печалбата на господаря. Обратно, трудът на прислугата не прибавя никаква стойност към нищо. При все че първият получава от своя господар работна заплата, обаче в същност той не му струва никакви разходи, защото стойността на неговата издръжка се възпроизвежда заедно с печалбата и с повишение стойността на предмета, над който се е трудил работникът. Докато издръжката на прислуга не се връща на господаря в никакъв вид. Човек забогатява, като наема много работници и се разорява; ако издържа многобройна прислуга. Разбира се, и трудът на последната си има стойност и заслужава възнаграждение, както и трудът на първите. Но работата е там, че трудът на работника се въплътява или овеществява в някакъв материален предмет, в подлежаща на продажба вещь, която продължава да съществува поне известно време след като е привършен превърнатият в нея труд. Това е известно количество труд, един вид натрупано и отложено за запас, за да бъде използвано, ако бъде необходимо, при някой друг случай. За такъв предмет, или което е едно и също, за цената на тоя предмет, после, ако стане нужда, може да се тури в движение ново количество труд,

¹ Кн. II, гл. III.

равно на онова, което е било първоначално изразходвано за този предмет. Напротив, трудът на прислугата не се въплътява в никакъв определен предмет, в никаква такава вещ, която после би могла да бъде продадена. Този род услуги изчезват още в същия момент, в който те са оказани и почти никога не оставят след себе си никаква стойност, за която после би могло да се получи също толкова количество услуги.

Трудът на някои по-почтени класи на обществото, както и трудът на прислугата, също не произвежда никаква стойност, той също не се въплътява в никакъв предмет или вещ, които биха могли да бъдат продадени и биха продължавали да съществуват, след като е завършен трудът, и за които после би могло да се получи същото количество труд. Така например кралят и с него всички граждански военни и други длъжностни лица, цялата армия, цялата флота са непроизводителни работници.

Всички те са слуги на държавата и се издържат за сметка на годишния продукт на труда на другите. Службата им, колкото тя да е полезна и почтена, полезна и необходима, не произвежда нищо, за което би могло после да се получи също толкова количество труд. За охраната, спокойствието и защитата на държавата, съставляващи плод на техния труд в течение на една година, не може да се купи охраната, спокойствието и защитата на държавата, необходима на следната година. Някои доста сериозни и важни професии, също така, както и някои най-лекомислени занятия, също трябва да бъдат отнесени към категорията на непроизводителния труд; такива са: духовенството, юристите, лекарите, всякакъв род учени, както и артистите, шутовете, музикантите, певците, танцьорите и др. Трудът на най-

последната от тия професии има своя стойност, която се установява съгласно същите закони, както и стойността на всеки друг труд; но най-благородно и полезно от тия занятия не произвежда нищо, за което впоследствие би могло да се купи или произведе също такава количество труд. Трудът на всички тия хора, като декламацията на артиста, речта на оратора или акордите на музиканта, изчезва още в същата минута, когато той е произведен.

Както производителните и непроизводителни работници, така и лицата, които съвсем нищо не работят, еднакво се издържат от годишния продукт на земята и труда. Но този годишен продукт, колкото и да е голям, не може обаче да бъде безкрайно голям и трябва да си има свои граници. Според това каква — по-малка или по-голяма — част от тоя продукт е употребена в течение на годината за издръжката на хора, не заети с производителен труд, по-голяма или по-малка част на тоя продукт ще остане за заетите с производителен труд и следователно повече или по-малко продукт ще има за следната година, защото общата сума на годишния продукт, с изключение само на безплатните произведения на земята, е винаги плод на производителния труд.

При все че целият годишен продукт на земята и труда в дадена страта в края на краищата, несъмнено е предназначен за покриване на консумативните нужди на населението и за да им се достави доход, но когато той само се получава от земята или излиза от ръцете на производителните работници, естествено той се разпределя на две части. На първо място едната от тях, и при това често пъти по-голямата, се предназначава за възстановяване на капитала, т. е. за възобновяване запасите от предмети за продоволствие, материали и готови изделия,

които за даденото време са били извлечени от състава на капитала; другата — за образуването на доход или във вид на печалба на притежателите на капитала, или във вид на рента на собствениците на земята.

Онази част на годишния продукт на земята и труда, която възстановява капитала, служи изключително за издръжката на производителите работници — от нея се плаща работната заплата изключително за производителния труд. Онази, от която се образува печалбата за капитала или поземлената рента, може да отива за издръжка както на производителните, така и на непроизводителите работници. Ако някой използва известна част от запасите си като капитал, естествено той разчита, че тя ще се възпроизведе с печалба в негова полза; ето защо той изразходва тая част за издръжка на производителни работници, на които тази част служи като доход след като изпълня функцията на капитал по отношение на своя собственик. Ако той използва някоя част от своите запаси за издръжка на хора, които не принадлежат към числото на производителните работници — то с това тази част се изключва от състава на капитала и влиза в състава на запасите, предназначени за непосредствената консумация на собственика.

Онези, които работят непроизводително, както и онези, които съвсем не работят, всички те се издържат от дохода, а именно или за сметка на онази част на годишния продукт, която веднага постъпва като доход на отделните лица, във вид на рента или печалба от капитала, или за сметка на онази част, която макар и първоначално да се предназначава за възстановяване на капитала, т. е. за издръжка на производителните работници, на която, като попадне в ръцете им, се оказва излишна извън необ-

ходимите разходи по тяхното съществуване: тая именно излишна част може да бъде изразходвана безразлично, било за издръжка на производителни, било на непроизводителни работници. Предвид на това, отношението между числото на производителните и непроизводителни работници в страната зависи, до голяма степен от отношението между оная част на годишния продукт на земята и капитала, която постъпва за възстановяване на капитала, и онази, която постъпва като доход във вид на рента или печалба; а това отношение е съвсем различно в богатите и бедните страни. Онази именно част на годишния продукт, която, още щом излезе от почвата или от ръцете на производителните работници, се предназначава за възстановяване на капитала, не само е значително по-голяма в една богата страна, отколкото в бедната, но съставлява и много по-голяма част в сравнение с онази, която постъпва непосредствено като доход във вид на печалба и рента. Ето защо и запасите, предназначени за издръжка на производителния труд не само са по-големи в една богата страна, отколкото в една бедна, но и съставляват много по-голяма част в сравнение с ония, които макар и да могат да се изразходват за издръжка както на производителните работници, така и за хора непроизводителни, но изобщо имат тенденцията да се изразходват за издръжката на лица от последната категория. А отношението между тия две категории запаси по необходимост определят характера на населението на страната, неговото трудолюбие или, обратно, склонност към безделие. Ние сме по-трудолюбиви, отколкото са били нашите прадеди — това е затуй, защото днес запасите, предназначени за издръжката на труда, са значително по-големи от онези, които са предназначени по-скоро за издръжка на безделието,

отколкото това е било преди две или три столетия. В търговските и промишлени градове, каквито са много английски и повечето холандски градове, където долните класи на населението се издържат главно за сметка на производителния капитал, те в по-голямата си част са трудолюбиви, трезви и способни да подобрят своето положение, тогава когато в такива, чието благосъстояние се основава главно на постоянното или временно пребиване на двора и в които за това долните класи съществуват главно благодарение изразходването на доходи (такива са например: Рим, Версайл, Компьен и др.) те, общо взето, са склонни към безделие, разпуснати и са бедни.

Така че отношението между капитала и дохода навсякъде регулира отношението между труда и безделието: там където капиталът преобладава, там преобладава и трудът; където доходът — там преобладава безделието. Затова всяко увеличение или намаление на капитала естествено се стреми да увеличи, или съкрати действителното количество на труда, или с други думи — числото на ръцете, заети с производителен труд, а следователно и разменната стойност на годишния продукт на земята и труда в страната, действителното богатство и доходът на всички нейни жители.

Капиталите се умножават от спестяването и се намаляват вследствие разточителността и лошото водене на работите. Всичко което човек спестява от дохода си, той го прибавя към капитала си или сам употребява това спестяване, за да издържа повече производителни ръце, или дава другиму възможност да прави това, като му дава в заем капитала си срещу известен процент, т. е. срещу известна част от бъдещата му печалба. Както капиталът на отделно лице може да се умножава само на такава

сума, каквато той е спестил от годишния си доход или от годишните си печалби, също така само по тоя начин може да се умножава и капиталът на цялото общество, представляващо от себе си съвкупност от отделните капитали на частните лица.

Непосредствена причина за умножаването на капиталите е спестяването, а не трудът. Наистина трудът дава материал за спестяването, но колкото и много да печели трудът, без икономия, която да пести и натрупва, капиталът никога не би се увеличавал. Пестеливостта, умножавайки запасите, предназначени за издръжката на производителните работници, се стреми да увеличи числото на последните, а техният труд увеличава стойността на предмета, към който той се прилага. Следователно пестеливостта се стреми да увеличи разменната стойност на годишния продукт на земята и труда и привежда в движение ново количество труд, който, на свой ред, увеличава стойността на добитите през годината продукти.

Каквото се пести всяка година, то също така редовно се и консумира, както и онова, което ежегодно се изразходва — и почти в същото време; само че то се консумира от друга класа на обществото. Онази част от продукта, която богатият всяка година изразходва, най-често се консумира от безделни гости и от прислугата, които не оставят да се върне нищо от онова, което те са консумирали. Друга част от дохода на богатя, която той е спестил през годината и превърнал в капитал, за да получи от него някаква печалба, се консумира също и почти в същото време, както и първата част, само че от съвсем друга категория хора: от работници, земеделци, занаятчии, които после с излишък възпроизвеждат стойността на годишната си консумация. Да предположим, че доходът на тоя богатя му се

плаща в пари. Ако той изразходва всичките, то средствата за препитание, облекло, жилище, всичко, което може да се купи с тия пари, ще се разпреди между хората от първата, от тия две класи. Но ако богаташът спести частта от своя доход, която бъде превърната, било от него, било от някой друг, в капитал, тогава от всичко, което ще бъде купено с тия пари, продоволствие, облекло, жилище, ще се възползува другата класа. Консумацията ще си остане същата, но консуматорите ще бъдат други.

Пестеливият човек със своите ежегодни спестявания не само доставя издръжка за допълнително число производителни работници за същата или за следната година, но подобно на основателя на някоя обществена работилница, той един вид туря основите на специален фонд за издръжка на вечни времена еднакъв брой производителни работници. Действително предназначението и употребата на този фонд не е осигурено завинаги с точен закон, завещание или затвърден акт. При все това, полезната употреба на този фонд се гарантира от един могъщ принцип: непосредствения и очевиден интерес на всяко отделно лице, комуто впоследствие може да принадлежи някаква част от този фонд. Никаква част от него в бъдеще не може да бъде употребена за нещо друго, освен за издръжка на производителни работници, без очевидна загуба за оновова, който би си позволил да измени това предназначение на фонда.

А един разточител постъпва така. Не съизмервайки своите разходи с доходите, той изразходва капитала си. Както човек, който разхищава за недостойни работи доходите на някое благотворително учреждение, той изплаща паразитството за сметка на фонда, който от въздържаността на неговите

прадеди е бил, така да се каже, посветен на издръжката на труда. Намалявайки количеството запаси, предназначени за издръжката на производителния труд, той непременно намалява, доколкото това зависи от него, сумата на труда, увеличаващ стойността на предмета, към който той се прилага, а следователно намалява и стойността на годишния продукт на земята и труда на цялата страна, богатството и действителния доход на всичките ѝ жители. Ако разточителността на едни не се компенсираше с пестеливостта на други, то всеки прахосник, изхранвайки ленивците с хляба на трудолюбивите, със своето поведение би разорил не само себе си, но и страната.

Даже ако целият разход на такъв разточител се заключаваше върху консумацията на предмети, приготвени вътре в страната, а не на чуждестранни стоки, влиянието на неговата разточителност върху производителните запаси на обществото би си оставало същото. Известно количество хранителни продукти, дрехи, с което би могло да се издържат производителни работници, ежегодно би отивало за изхранване и обличане на непроизводителни хора. А следователно ежегодно би имало известно намаляване на стойността на годишния продукт на земята и труда. Могат да ни кажат, че щом тия разходи не са се състояли от чуждестранни стоки и не са изискали никакъв износ на злато и сребро, то в страната е останало същото количество металически монети, както и преди; но все пак, ако това количество хранителни продукти и дрехи, консумирано от непроизводителни хора, се разпределеше между производителните работници, то те с излишък биха възстановили всичко, което са консумирали. И в такъв случай в страната би се оставило същото количество пари, но освен това, би била възпроизведена

нова стойност, равна на стойността на консумираните предмети; тогава би имало две такива стойности вместо една.

Последиците на лошото водене на работите често пъти са същите, както и последиците на разточителността. Всяко неразумно и безуспешно предприятие в областта на земеделието, минното дело, риболовството, търговията или манифактурата точно по същия начин се стреми да намали запасите, предназначени за издръжката на производителния труд. Макар и в такъв род предприятия капиталът да е консумиран от производителни работници, но благодарение неправилното използване на труда им, те не възпроизвеждат пълната стойност на своята консумация, и вследствие на това трябва да се появи известно съкращение на онова, което при други условия би постъпило в състава на производителните запаси на обществото.

Обаче в действителност рядко може да се случи, положението на една голяма нация, значително да се влоши благодарение разточителността на отделни лица или лошото водене на работите също от отделни лица — защото разточителността, или неблагоразумието на едни винаги се уравновесяват от пестеливостта на други и от тяхното умение във водене на работите. Големите народи никога не обедняват от разточителността на своите правителства.

В повечето държави целият или почти целият обществен доход отива за издръжка на непроизводителни хора. Такива са всички, които съставляват многобройния и блестящ двор, духовенството, обширната флота и големите армии, които в мирно време не произвеждат нищо, а във време на война не получават нищо, което да върнат в замяна на разходите направени за издръжката им даже за

времето на войната. Всички тези хора сами не произвеждат нищо и се издържат напълно от труда на другите. Затова, ако те се размножават повече, отколкото трябва то те могат за една година да консумират такава голяма част от годишния продукт на страната, че той няма да стигне за издръжката на производителните работници, които биха могли да го възпроизведат на следната година. Производството на следната година ще бъде по-малко от производството на предшествуващата; ако това безредие продължи по-нататък, то на третата година производството ще бъде по-малко от това на втората година и т. н. Тази непроизводителната класа, която би трябвало да се издържа само от по-малка част на спестяванията на обществото може по такъв начин да консумира по-голямата част от народния доход и с това да накара да бъдат засегнати капиталите-запаси на толкова много хора, запаси предназначени за издръжка на производителния труд, че не само и най-благоразумната пестеливост, но дори и скъперничеството на частните лица ще бъде недостатъчна, за да се възстановят щетите и загубите, нанесени на производството от такова принудително разхищаване на капиталите.

Впрочем опитът ни доказва, че в повечето случаи частната пестеливост и благоразумие са достатъчни, за да се възстанови онова, което е прарехосано не само от прарехосничеството и неразумността на отделни лица, но и от разточителността на правителствата. Постоянният, никога не преставащ стремеж на всеки човек към подобрене на своето положение, това е първоначалният извор както на общодържавното и народното, така и на частното благосъстояние; често пъти той е толкова силен, че въпреки разточителността на правителството и всички грешки на администрацията, насочва естественото

течение на живота към подобрение и развитие. Подобно на незнайното още начало на живота в животинските организми, той стремеж понякога възстановява здравето и силата въпреки не само болестта, но и дори нелепите предписания на лекарите.

*4. Различните вложения на капиталите*¹

При все че всички капитали са предназначени само за издръжка на производителния труд, но количеството на този труд, употребяван в работа при еднакви размери на капитала, крайно се изменя, според различното вложение на последните, а заедно с това се изменя и стойността, която при това се прибавя към ежегодния продукт на земята и труда в страната.

Съществуват четири различни начина за вложение на капитала: 1) доставяне на обществото суровите продукти, които са му необходими за ежегодно ползуване и консумация; 2) манифактурното производство, т. е. обработването на тия сурови продукти за непосредствено ползуване или консумация; 3) пренасяне както на суровите, така и на обработените произведения от едно място, където те са много, на друго, където се чувствува липса от такива и най-сетне, 4) разпределение на едните и другите на малки части според всекидневните нужди на консуматорите.

По първия начин са вложени капиталите на всички, които предприемат обработване, подобрение и експлоатация на земите, рудниците и местата за риболов; по втория начин — на всички манифактуристи и занаятчии; по третия — на търговците на едро, а по четвъртия — на дребните търговци.

¹ Кн. II, гл. V.

Трудно е да си представим някакво влагане на капитала, което да не спада към някой от тия четири вида.

Всеки един от тия четири начина на употреба на капитала е съществено необходим както за съществуването и развитието на другите три, но и за удобството на цялото общество.

Ако нямаше капитал който да може да доставя в достатъчно количество сурови продукти, то не би могло да съществува никаква промишленост и никаква търговия.

Ако нямаше капитал за преработване на онази част на суровия продукт, която изисква голяма подготовка преди да постъпи в ползуване и консумация, то тая част на продукта съвсем не би се произвеждала, защото за нея не би имало никакво търсене. А даже и да беше произведена, така да се каже, самопроизволно, то все пак тя не би имала никаква разменна стойност и не би прибавила нищо към богатството на страната.

Ако нямаше капитал за пренасяне на суровите продукти или обработените изделия от мястото, където ги има много в места където се чувствува липса от тях, то не биха произвеждали нито едните, нито другите повече от онова количество, което е нужно за местна употреба. Разменяйки излишъка от произведенията на една местност, за излишъка на произведенията на друга, капиталът на търговеца поощрява промишлеността и умножава средствата за консумация на двете страни.

Хората, които употребяват капиталите си по един или друг от тия четири начина, принадлежат към класата на производителните работници. Техният труд, стига само той да е насочен правилно, се осъществява в някой предмет или вещь, които могат да бъдат продадени, и той прибавя към цената

на предмета най-малкото онова, което е струвало тяхното собствено продоволствие и консумация. Печалбите на фермата, манифактуриста, търговеца, на дребно се извличат от цената на стоките, произведени от първите двама и продавани от последните двама. Но еднаквите капитали според това, по кой от тия четири начини те са употребени в работа, дават работа на съвсем различни количества производителен труд, и следователно в съвсем различна степен увеличават стойността на годишния продукт на земята и на труда на неговото общество, комуто принадлежи капиталът.

Капиталът на търговеца на дребно възстановява с печалба капитала на търговеца на едро, от който той закупува стоките си и с това му дава възможност да продължава търговията си. С този капитал не се издържат никакви производителни работници, освен самият господар — дребен търговец. В печалбата на последния се съдържа всичката стойност, която така вложеният капитал прибавя към годишния продукт на земята и труда в страната. Капиталът на търговеца на едро възстановява с печалба капиталите на фермерите и манифактуристите, от които той купува сурови продукти и обработени изделия, за своята търговия и с това дава възможност на фермерите и фабрикантите да продължават работата си. С тая си услуга той косвено съдействува главно за поддържане производителния труд в обществото и за увеличение стойността на годишния продукт на този труд. Капиталът на търговеца на едро дава също на колари и корабовладелци, които пренасят стоките му от едно място на друго и увеличават цената на тия стоки с цялата сума на стойността, както на работната заплата на тия работници, така и на собствената си печалба. Именно в това се състои целият производителен труд, който този капи-

тал непосредствено употребява в работа, и цялата стойност, която той непосредствено прибавя към годишния продукт на страната. В тия две отношения оборотите на капитала на търговията на едро е много по-важна от оборотите на търговеца на дребно.

Една част от капитала на манифактуриста във вид на постоянен капитал се влага в средствата за производство, и по такъв начин възстановява с печалба капитала на някой майстор, от който той ги купува. Една част от оборотния му капитал се употребява за покупка на материали и възстановява също с печалба, капиталите на фермерите и минопритежателите, които му продават тия материали. Но по-голямата част от този материал се разпределя в течение на една година или в по-къс срок, между различните работници, които той наема. Този капитал прибавя към стойността на материалите цялата работна заплата, както и печалбата на господаря за общата сума, както на работната заплата, така и на материалите и на средствата за производство, употребявани в предприятията. По този начин той дава работа на много по-голямо количество производителен труд и прибавя много по-голяма стойност към годишния продукт на земята и труда на страната, отколкото капиталът на търговеца на едро.

Но никой друг капитал, при еднакъв размер, не привежда в движение толкова голямо количество производителен труд, както капиталът на фермера: не само неговите работници, но и работният добитък представляват от себе си производителна работна сила. Освен това в земеделието природата работи заедно с човека и макар че той получава нейния труд даром, но онова, което тя произвежда, има също такава стойност, както и онова, което произвеждат най-скъпите работници. Най-важните земеделски работи имат за цел не толкова да усилят

плодородността на земята (макар че те постигат и тая цел), колкото да я насочат към производството на най-полезни за човека растения. Поле, обраснало с храсталак и трънаци често пъти произвежда също такава голямо количество растения, както и най-добре отгледаното лозе или нива. Засявайки или засаждайки нивата си, земеделецът често пъти възбужда дейна плодородност на природата, колкото я насочва към определена цел и, след като свърши всичките си работи, той оставя природата сама да довърши най-голямата част от работата. Ето защо работниците и работният добитък, употребявани в земеделието, не само съдействуват, подобно на фабричните работници, за възпроизвеждане на стойност, равна на тяхната консумация или на капитала, изразходван за тях, като се прибави и печалбата на капиталиста, но произвеждат и много по-голяма стойност. Освен капитала на фермера и всички печалби от този капитал, те съдействуват още и за правилното възпроизвеждане на рентата на земеделеца, която може да се смята като продукт на действието на силите на природата, които земевладелецът дава на ползуване на фермера. Рентата може да бъде по-голяма или по-малка, в зависимост от предполагаемите размери на тия сили на природата, или с други думи — в зависимост от по-голямата или по-малка естествена или изкуствена плодородност на земята. Тя е продукта на природата, който остава след като се извади всичко, което може да се смята плод на човешката ръка, тя рядко съставлява по-малко от една четвъртина, а най-често повече от една трета част от своя продукт. Никое количество производителен труд, заето в фабриката, не дава такъв богат резултат. В фабриката природата не прави нищо, там всичко се прави с ръцете на човека, а възпроизвеждането трябва непре-

менно да се намира в съответствие с могъществото на действащите сили в дадената работа. Вложеният в земеделието капитал не само привежда в движение по-голямо количество производителен труд, в сравнение със същия капитал в фабриката, но и прибавя, в сравнение с количеството на заетия в него производителен труд, много по-голяма стойност към годишния продукт на земята и труда в страната, а следователно към действителното богатство и действителния доход на нейните жители. От всички начини на влагане на капиталите, несъмнено, това е най-изгодният за обществото.

Ако капиталът на страната не стига за изпълнение на тия три функции, то колкото по-голяма част от него бъде употребена за земеделие и колкото сравнително повече производителен труд тя предизвика в страната, толкова разбира се, по-голяма стойност ще прибави такъв капитал към годишния продукт на земята и труда в обществото. След земеделието следва фабричното дело, защото употребеният за него капитал заема по-голямо количество производителен труд и прибавя по-голяма стойност към годишния продукт на страната. Но от всичките три вида капитал на страната, най-малко значение има капиталът, изразходван за експортна търговия.

5. Равенство на изгодите и неизгодите при различните приложения на труда и капитала¹.

Колкото и различни да са приложенията на труда и капитала в дадена местност, съвокупността от изгодите и неизгодите трябва да бъде еднаква или да се стреми към равенство във всички тия приложения. Така например ако в някоя област едно влагане на труда и капитала е явно по-изгодно или явно по-малко изгодно, от всички други,

¹ Кн. I, гл. X

то в първия случай към него ще нахлуе, а в другият случай от него ще се отдръпне толкова народ, че облагите от това влагане скоро ще се уравният с облагите на всички други приложения. Най-малкото това би било така в общество, където би господствувал естественият ред на нещата, където всички биха се ползували с пълна свобода на действие и където всеки би могъл да си избира работа, която му е повече присърце, и да я променя с друга толкова често, колкото си иска. Личната облага в такъв случай, би подтиквавала всекиго да си търси изгодни занятия и да се отказва от неизгодните.

В действителност паричната работна заплата и паричната печалба във всички европейски държави са съвсем различни в зависимост от разликата във вложенията на труда и капитала. Но това различие зависи донякъде от някои свързани със самите тия вложения обстоятелства, които в действителност или само във въображението на хората, запълват липсата на достатъчно парична облага в едни и уравнивяват твърде голямото възнаграждение в други, а донякъде и от намаясата на правителствата, които никъде в Европа не допускат напълно свободно движение на живота.

За спазване на равновесие в общата сума от облагите и не изгодите които представляват различните вложения на труда и капитала да е добре известно, са необходими, дори и при най-пълна свобода на действия, следните три условия: първо, даденото приложение на труда и капитала да е добре известно на всички и отдавна разпространено в някоя местност; второ, то да се намира в своето обикновено, така да се каже, естествено състояние и трето, то да е единствено и главно занятие на ония, които се посветяват на него.

I. Това равенство може да съществува само в онези отрасли на търговията и промишлеността, които са се установили отдавна и са добре известни в дадената местност. При други равни условия работната заплата обикновено е по-висока в новите, отколкото в старите отрасли: ако предприемачът се опитва да създаде нов вид производство, той трябва преди всичко чрез повишение на работната заплата да отвлече работниците от други, стари отрасли на промишлеността — и трябва да мине доста време, докато той ще може да се реши да намали работната заплата до нормалното ѝ равнище. В частност, производствата в които търсенето зависи главно от модата и фантазията на консуматорите, постоянно се менят и много рядко съществуват толкова дълго, че да могат да бъдат отнесени към категорията на старите, установили се производства. Напротив, онези производства, в които търсенето възниква главно от общата ползност и от необходимостта на техните произведения, са по-малко подложени на изменения, и едни и същи видове производства могат да се държат в течение на цели столетия. Ясно е, че при такива условия работната заплата ще клони към по-високо равнище в производствата от първата категория, отколкото от втората. От друга страна, създаването на някое ново производство или нов клон на търговията, или въвеждането на нови методи в земеделието винаги се явява спекула, от която инициаторите ѝ очакват да получат извънредна печалба; действително понякога последната е много висока, а понякога, обратно, и това може да е по-често — много ниска, но, всеки случай тя не стои в каквото и да е определено отношение към печалбите в старите производства, съществуващи в дадена местност. Ако замисълът успее, тя в началото е много висока, но,

когато дадено производство или метод в селскостопанската култура става общоизвестен, конкуренцията я смъква до обикновеното равнище.

II. Такова равенство може да съществува само при обикновеното или естествено състояние на съответните отрасли на промишлеността и търговията.

Търсенето на всички видове труд понякога е по-високо, понякога по-ниско от обикновеното; в първия случай облагите от даденото занятие се увеличават, във вторият падат по-горе или по-долу от обикновеното равнище. Така например търсенето на селскостопански работници е много голямо през време на сенокос и жътва; във време на война, когато до 40—50 хиляди матроси се отвлечат от частна служба на кралска, търсенето на моряци за търговските параходи, естествено расте заедно с намалението на предлагането, и месечната им заплата обикновено се увеличава от една гиней, или 27 шилинга, до четиридесет шилинга и дори до три фунта месечно.

Напротив, в едно загиващо производство мнозина работници, не желаейки да се разделят с оня род занятие, към което са привикнали, се задоволяват с далеч по-малка заплата, от оная която при други условия би съответствувала на характера на техния труд.

Печалбата за капитала се колебае в зависимост от цените на съответните стоки. При това, цените на всички стоки са подложени на колебания, но цените на някой от тях — в много по-голяма степен, отколкото цените на другите. Така например количеството на ежегодно изразходвания за производството на продуктите на обработващата индустрия труд, се регулира от годишното търсене, така че средният годишен размер на производството обикновено е много близък до средния годишен размер

на консумацията; ето защо колебанията на пазарната цена на такъв род стоки могат да се породят само от известни случайни колебания на търсенето; например цените на черното сукно могат рязко да се покачат вследствие обществения траур — докато търсенето на повечето от другите сортове сукнени и ленени тъкани е доста неподвижен, а затова и цените не са подложени на колебания. Напротив, в другите отрасли на промишлеността дадено количество труд далеч не винаги създава даденото количество продукт — така, еднакво количество труд дава в различни години, доста различно количество жито, вино, хмел, захар, тютюн и т. н. Затова цените на продуктите от тая категория се колебаят в зависимост не толкова от търсенето, но също така и от много по-честите широки колебания в размерите на производството, а затова и те са извънредно изменчиви. Заедно с това извънредно са изменчиви печалбите на търговците, търгуващи с продуктите от тая категория, — поради което тия продукти са предимно и обект на спекулативната търговия: спекулантът се стреми да закупи тия стоки, когато предвиди повишение, и да ги продава, когато предвиди спадане на цените.

III. Такова равенство може да съществува само в ония отрасли на промишлеността и търговията, които са единствено и главно занятие на съответните лица.

Когато някой спечели необходимите средства за съществуване от някое занятие, което не отнема всичкото му време, то в свободните промеждутъци от време той често пъти се съгласява да работи за друго за по-малка заплата от оная, която при други условия би съответствувала на характера на даденото занятие, — а затова и такъв род продукти често пъти постъпват на пазара на много по-ниски

цени, отколкото иначе би съответствувало това на техните свойства. Така в много местности на Шотландия чорапите се плетат много по-евтино, отколкото на други места ги изработват на машина: тук с това се занимават прислугата и работникът, които изкарват главната част от необходимите си средства за съществуване от друг занаят. Благодарение на това, например в гр. Лейт ежегодно се внасят до 1,000 чифта чорапи от Шотландските острови, по 5 до 7 пенса чифта.

В богатите страни пазарът обикновено е толкова широк, че всяка професия сама е в състояние да заеме целият труд и целият капитал на хората, които нямат отношение към нея, затова примери на такива хора, съществуващи за сметка на един занаят и в същото време извличащи неголям доход от друг, се срещат най-често в бедните страни.

ОТДЕЛ III

ДАВИД РИКАРДО

„НАЧАЛАТА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ И
ДАНЪЧНОТО ОБЛАГАНЕ“

(„The Principles of political Economy and Taxation“)

СТОЙНОСТ. ЦЕНА

1. Стойност ¹

Отдел I

Стойността на една стока или количеството на всяка друга стока, за което се разменя тя, зависи от относителното количество труд, което е необходимо за нейното производство, а не от по-голямото или по-малко възнаграждение, което се плаща за тоя шруд.

„Думата стойност — бележи Адам Смит — има две различни значения: понякога тя означава полезността на даден отделен предмет, а понякога покупателната сила която дава притежанието му по отношение други блага. Първата може да се нарече *потребителна стойност*, а втората — *разменна*.

Неща, които имат най-голяма потребителна стойност — продължава той, често пъти имат малка или съвсем нямат разменна стойност, и, обратно, неща, които имат най-голяма разменна стойност, имат малка потребителна стойност или съвсем нямат такава“. Водата и въздухът са извънредно полезни, те са непосредствено необходими за съществуването обаче при обикновени условия за тях не може да се получи нищо в замяна.

¹ Гл. I.

Напротив, златото, макар и неговата полезност в сравнение с въздуха или водата да е много малка, се разменя за по-голямо количество други стоки.

Така че полезността не може да бъде мерило на разменната стойност, макар и тя да е абсолютно необходима за нея. Ако един предмет не е годен за нищо, с други думи, ако той с нищо не може да служи за нашите нужди, той няма да има разменна стойност, въпреки редкостта му или количеството труд, което е било нужно за неговото производство.

Щом като дадени стоки притежават полезност, то те черпят разменната си стойност от два източника: от редкостта си и от количеството труд, необходим за тяхното добиване.

Съществуват някои стоки, чиято стойност се определя изключително от тяхната рядкост. Тяхното количество не може да се увеличи с никакъв труд и затова стойността им не може да се намали вследствие увеличение на предлагането. Към такъв род стоки принадлежат някои редки статии и картини, редки книги и монети, специални вина, приготвявани само от грозде, което расте на почва, която се среща рядко и притежава специфични свойства. Тяхната стойност съвсем не зависи от количеството, първоначално изразходван за тяхното производство труд, и се изменя в зависимост от богатството и вкусовете на лицата, които желаят да ги придобият.

Но сред количеството стоки, които ежедневно са в обращение на пазара, тия стоки съставляват само незначителна част. Огромното мнозинство на всички блага, които са предмет на желание, се доставят от труда. Тяхното количество може да се увеличава до безкрайност не само в една страна, но и в много страни заедно, стига ние да сме разположени да изразходваме необходимия за това труд.

Ето защо, когато говорим за стоките, тяхната разменна стойност и законите, които ги управляват с относителни цени, ние винаги имаме предвид само такива стоки, чието количество може да бъде увеличено с човешки труд и в производството на които съперничеството не е подложено на никакви ограничения.

На ранните стадии на общественото развитие разменната стойност на тия стоки или правилото, определящо, какво количество от една стока трябва да се разменя за друга, почти изключително зависи от сравнителното количество труд, изразходван за тяхното производство.

„Действителна цена на всеки предмет — казва Адам Смит — е онова, което всеки предмет струва в действителност или в очите на оногова, който иска да го получи, е трудът и усилието, които той трябва да употреби, за да добие този предмет. Действителна стойност на всеки предмет за онзи, който го е придобил и иска или сам да се ползува от него, или да го замени с някой друг предмет — това е трудът и усилията, които той може да си спести, притежавайки тоя предмет, или които той може да възложи на други“.

„Трудът е първата цена, първоначалните пари, с които плащаха за всички предмети“. И по-нататък: „при първобитното, некултурно състояние на обществото, което предшества натрупването на капитала и превръщането на земята в частна собственост, съотношението между количеството труд, необходим за да се получат различни предмети, бе, изглежда, единствената основа, която можеше да служи като ръководство при размяна на едни стоки с други. Например ако на ловеца на зверове убиването на един бобър е струвало два пъти повече труд, отколкото това на една дива коза, то естест-

вено, един бобър можеше да се разменя за две кози или можеше да струва толкова, колкото са стрували две кози. Съвсем ясно е, че всяко произведение, което струва обикновено двудневен или двучасов труд, се ценеше два пъти по-скъпо от онова, за което е било нужно обикновено един ден, или един час труд¹.

Тая теория, според която основата на разменната стойност на всички стоки, освен онези, чието количество не може да бъде увеличено от човешката промишленост, е трудът, има за политическата икономия извънредно важно значение; нищо не е пораждало толкова много грешки и разногласиятв тая наука, както именно неопределеността на понятията, които се свързваха с думата стойност.

Щом като разменната стойност на стоките се определя от вещественото в тях количество труд, то всяко увеличение на това количество трябва да увеличава стойността на съответната стока, а всяко намаление — да я намалява.

Но Адам Смит, който така правилно определи основният източник на разменната стойност, се ока- за непоследователен. Вместо строго да се придържа о принципа, по силата на който стойностите на пред- метите се увеличават или намаляват в зависимост от увеличението, или намалението на изразходвания за тях труд, той издигна и друго мерило на стой- ността и казваше, че предметите струват повече, или по-малко, според това, за по-голямо, или по-малко количество на това мерило те се разменят. Поня- кога той взема като такова мерило житото, поня- кога трудът: — не количеството изразходван за производството на един или друг предмет труд, но онова количество на последния, което може да се

¹ „Богатството на народите“, кн. I. гл. V,

купи за тоя предмет на пазара — като че това е едно и също, като че работникът непременно ще получи за труда си два пъти повече от онова което е получавал по-рано, щом като трудът му е станал два пъти по-успешен и за това той може да произвежда два пъти повече стока.

Ако действително това е вярно, ако възнаграждението на работника винаги е пропорционално на онова, колкото той е произвел, количеството труд, изразходван за стоката и количеството труд, което може да се купи за тази стока, биха били равни, и с всеки един от тях можеха да се измерват измененията в стойността на другите предмети. Но те са равни: първото при много обстоятелства е постоянно мерило, което показва точно измененията в стойността на другите предмети, а последното е подложено на също такива колебания, както и стойността на сравняваните с тях стоки. Адам Смит, след като много умело показва недостатъчната пригодност на такова изменчиво мерило, каквото е златото и среброто, самият той избра за определяне измененията на стойността на други предмети не помалко изменчиво мерило, като се спря на житото или труда.

Несъмнено стойността на златото или среброто е подложена на колебания, вследствие откриването на нови, по-богати рудници; но такива открития са редки, и действието им, макар и силно, е ограничено със сравнително кратки периоди. Тя е подложена на колебания също и вследствие усъвършенствованията в минното дело и машините, с помощта на които се разработват рудниците; благодарение на тия усъвършенствования, със същото количество труд се добива повече злато и сребро. Понататък, стойността им е подложена на колебания и вследствие изтощаването на рудниците, които

снабдяват света с такива в течение на векове. Но нима стойността на житото не е изложено на действието на някоя от тия причини?

Нима тя не се изменя вследствие усъвършенствованията в обработването на земята, на машините и оръдията, които се прилагат в селското стопанство, както и вследствие откриването на нови участъци плодородна земя в други страни, които могат да бъдат измолзувани за обработване и да окажат по такъв начин влияние върху стойността на житото на всички пазари, където вносът му е свободен? От друга страна, нима стойността му не се увеличава вследствие забраната на вноса, увеличението на населението и богатството, както и вследствие растящата трудност да се увеличи предлагането, тъй като обработването на по-лошите земи изисква допълнителен труд? И нима не е изменчива и стойността на труда, на която както и на всички други неща, влияе не само отношението между търсенето и предлагането — отношение непременно изменящо се при всяка промяна в състоянието на обществото — но и непостоянството на цената на храната и другите предмети от първа необходимост, за които се разходва работната заплата?

В една и съща страна производството на дадено количество жито в една епоха може да изисква два пъти повече труд, отколкото в друга, подалечна, а възнаграждението на работника при това може да се намалява съвсем малко. Ако в по-раншият период работната заплата на работника е съставлявала определено количество храна и предмети от първа необходимост, то той вероятно не би могъл да съществува, ако това количество се е намалило. В този пример стойността на предметите за храна и такива от първа необходимост се е повишила 100%, като се сметне по количеството на не-

обходимия за тяхното производство труд; същевременно, ако се измерва стойността им с количеството труд, за което те се разменят, то тя едва ли се е изменила.

И същото това явление ние ще видим, ако вземем две или няколко страни. В Америка и Полша на земя която е постъпила в обработка по-късно от другите, годишният труд на дадено число хора ще произведе повече жито, отколкото на също такава земя в Англия. Ако се предположи, че всички други предмети от първа необходимост са еднакво евтини в тия три страни, няма ли да бъде голяма грешка да се смята, че количеството жито, което работникът ще получи ще бъде във всяка от тях, пропорционално на леснината на неговото производство?

Ако благодарение усъвършенствуването на машините, за производството на обувки и облекло на работника би отивало четири пъти по-малко труд, отколкото днес, то вероятно стойността им би спаднала с 85%, но от това още никак не следва, че работникът благодарение на това би получил възможността да консумира четири сюртука или четири чифта обувки вместо един. По-вероятно е, че в късо време неговата работна заплата, под влияние на съперничеството и растежа на населението, би била доведена в съответствие с новата стойност на предметите от първа необходимост, за който тя се изразходва. Ако тия усъвършенствувания се разпрострат върху всички предмети на консумацията на работника, то ние вероятно бихме открили, че ако след няколко години количеството на получаваните от него предмети за консумация и да се е увеличило, то е в съвсем незначителна степен, и то въпреки това, че разменната стойност на посочените стоки в сравнение със стойността на други, в производството на които не са били направени никакви усъ-

вършенствувания, значително е намалела, тъй като сега те представляват продукт на много по-малко количество труд.

И тъй, неправилно е да се говори заедно с Адам Смит, че „ако трудът може да купи понякога повече, а понякога по-малко различни предмети, то тук се изменя само стойността на последните, а не стойността на труда, за който те се купуват“, и че следователно „един труд, който никога не се изменя в своята вътрешна стойност, представлява от себе си единственото действително и последно мерило, с което във всички времена и в всички места се определя стойността и на всички стоки“. — Затова съвършено вярно е, че, както казваше Адам Смит по-рано, „съотношението между необходимото за придобиване на различни предмети количество труд, изглежда е единствената основа, която е могла да служи като ръководство при размяната на едни стоки с други“, или с други думи, че сегашната или минала сравнителна стойност на стоките определя сравнителното количество стоки, което трудът произвежда, а не сравнителните количества стоки, които се дават на работника в замяна за труда му.

Относителната стойност на две стоки се изменя; как да се узнае, в коя от тях действително е станало изменение? Като се сравни сегашната стойност на едната със стойността на обувките, чорапите, шапките, желязото, захарта и всички други стоки, ние намираме, че тя се разменя за същото количество от тия неща, както и преди. Като сравним със същите стоки другата, ние намираме, че тя се е изменила по отношение на всички тях, в такъв случай ние можем с по-голяма вероятност да заключим, че изменението е станало в тази стока, а не в стоките, с които я сравнявахме. Ако след като

изследваме по-подробно всички обстоятелства, свързани с производството на тия различни стоки, ние намерим, че за производството на обувки, чорапи, шапки, желязо, захар и др. се изразходва същото количество труд и капитал, както и по-рано, а за производството на онази единствена стока, чиято относителна стойност се е изменила, друго, то вероятността ще се превърне в достоверност, и ние ще се убедим, че изменението е станало единствено в тая стока: по такъв начин ние откриваме причината за нейното изменение.

Ако аз намеря, че една унция злато се разменя за по-малко (в сравнение с предишното) количество от изброените по-горе стоки и много други, ако, освен това, аз откроя, че даденото количество злато, благодарение откриването на нови и по-богати рудници или изгодно приложение на машини, може да се получи с по-малко количество труд, то аз ще бъда в правото си да кажа, че причината за изменението на стойността на златото по отношение другите стоки е по-голямата леснина на нейното производство, или намалението количеството труд, необходим за нейното добиване. Също така, ако стойността на труда се е значително намалила в сравнение със стойността на всички други стоки, ако аз намеря, че това спадане е било следствие от изобилното снабдяване на работническия пазар, поощряван от по-голямата лекота на производството на жито и други предмети от първа необходимост за работника, то според мен, аз бих имал право да заключа, че стойността на житото и другите предмети от първа необходимост е намаляла вследствие намаление необходимото за тяхното производство количество труд, и че вследствие по-голямата леснина за изхранването на работника, намалила се е също и стойността на труда.

Не — възразяват Адам Смит и Малтус — примера с златото вие бяхте прави, наричайки изменението на относителната му стойност падане на стойността му, тъй като стойността на житото и труда в тоя случай не се е изменила. А понеже за златото сега би могло да се получи само по-малко количество от тях, както и от всички други предмети, то свършено правилно е да се заключи, че се е изменила не стойността на златото. Но ако се измени относителната стойност на труда и житото, предметите, избрани от нас като мерило на стойността, то, въпреки всички изменения, на които тя е подложена и по наше признание, би било във висша степен погрешно да се направи същият извод. Ако искаме да се изразяваме точно, то ние трябва да кажем, че стойността на труда и житото не се е изменяла, и че, напротив, увеличила се е стойността на всички останали предмети.

Но именно срещу такъв начин на изразяване аз протестирам. Аз намирам, че също така, както и в примера с златото, като причина за изменението стойността на житото относително други предмети служи намалението необходимото за производството ѝ количество труд. Ето защо разсъждавайки последователно, аз трябва да нарека изменението в стойността на житото и труда падане на тяхната стойност, а не повишение стойността на нещата, с които те се сравняват. Ако аз имам нужда да наема един работник за една седмица и аз му плащам вместо десет шилинга осем, като при това в стойността на парите не е станало никакво изменение, то работникът, вероятно може да получи повече храна и предмети от първа необходимост за осем шилинга, отколкото по-рано е получавал за десет. Но това ще стане не вследствие повишение действителната стойност на работната му заплата, както това твърдеше

Адам Смит и неодавна Малтус, а вследствие спадането на стойността на предметите, за които работникът изразходва работната си заплата. В този случай ние имаме работа със съвършено друго явление. И когато аз обаче наричам това падане на действителната стойност на работната заплата, мене ми казват, че аз употребявам нова и необикновена терминология, не съгласна с истинските принципи на науката. А мене ми се струва, че напротив, именно моите противници употребяват и несъстоятелна и необикновена терминология.

Да допустнем, че на един работник плащат един бушел жито за едноседмичен труд, когато цената на житото съставлява 80 шилинга за един квартал, и един бушел и четвърт, когато цената му пада до 40 шилинга. Да допустнем по-нататък, че работникът със семейството си консумира половин бушел жито седмично, а останалото жито той разменя за топливо, сапун, свещи, чай, захар, сол и пр. и пр. Ако трите четвърти бушела, които останат при него в единия случай, не му доставят също толкова от поменатите стоки, колкото половин бушел в другия, то стойността на труда се увеличава или намалява. Увеличава се, трябва да каже Адам Смит, затова, защото у него като мерило служи житото, а работникът получава за една седмица труд повече жито. Намалява се, трябва да каже същият Адам Смит, „Защото стойността на една вещ зависи от покупателната сила, която дава притежаването ѝ по отношение други неща“, а покупателната сила на труда по отношение посочените предмети се е намалила.

ОТДЕЛ II

Различно качество труд се възнаграждава различно, но това обстоятелство не служи като причина за изменение относителната стойност на стоките

Но ако аз и да смятам труда като източник на всяка стойност и негово относително количество — мерило, което почти изключително определя стойността на стоките, то от това още не следва, че аз изпускам из предвид качествените различия на труда и трудността на сравнението между един час или един ден труд в един клон на промишлеността с еднакво продължителен труд в друг. Оценката на труда, различен по качество, скоро се установява на пазара с достатъчна за всички практически цели точност и в голяма степен зависи от сравнителното изкуство на работника и напрежението на труда, който той изпълнява. Веднъж установената таблица се подлага на незначителни изменения. Ако едnodневният труд на един работник златар струва повече, отколкото един ден труд на един прост работник, то това отношение е вече отдавна установено и е заело нужното място в иерархията на стойностите.

Така че при сравнението на стойността на една и съща стока в различни епохи едва ли трябва да се взема под внимание сравнителната ловкост и напрегнатост на труда, прилагани при производството на тази стока, тъй като това обстоятелство еднакво действа и в една, и в друга епоха. Сравнява се

трудът изразходван в различно време за една и съща работа; ако се е прибавила или намалила една десета, една пета, или една четвърт от труда, то това несъмнено ще окаже съответно въздействие върху относителната стойност на стоката.

Ако сега едно парче сукно струва две парчета платно, а след десет години обикновената стойност на едно парче сукно ще бъде равна на четири парчета платно, то ние с увереност можем да заключим, че или повече труд отива за приготвяне на сукното, или по-малко за изработването на платното, или че са действували и двете причини.

Понеже анализът, на който аз искам да обърна вниманието на читателите, си поставя за цел да изследва влиянието на измененията не на абсолютната, но на относителната стойност на стоките, то за нас съвсем не е важно да разглеждаме сравнителната оценка на различните видове човешки труд. Ний сме в правото си да заключим, че неравенството, което първоначално е съществувало между тях вследствие това, че за усвояването на един занаят се изисква повече изкуство, съобразителност или навик, отколкото за усвояването на друг, продължава да съществува почти без промени от поколение на поколение или, най-малкото, че ежегодното изменение е съвсем незначително, затова ако се вземат кратки периоди, то малко влияе на относителната стойност на стоките.

„Богатството или бедността, прогресът, застоят или упадъкът на обществото, както вече видяхме, оказват само слабо въздействие на отношението между различните равнища на работната заплата и печалбата в различните отрасли на приложението на труда и капитала. Такива преврати в общественото благосъстояние, макар и да се отразяват и на работната заплата, и на печалбата, трябва, в края на

крайщата, да се отразят върху тях еднакво във всички различни отрасли. Затова отношението между тях трябва да си остава предишното и не може да се измени по силата на който и да е от тях преврати — поне за по-продължително време“.¹

¹ „Богатството на народите“, кн. I, гл. X.

ОТДЕЛ III

Върху стойността на стоките влияе не само изразходваният за тяхното непосредствено производство труд, но и трудът, изразходван за оръдията, инструментите и зданията, участващи в процеса на производството

Дори и в онова първобитно състояние на обществото, на което, посочва Адам Смит, ловецът за своя занаят има нужда от известен капитал, макар и създаден и натрупан от самия него. Без някакво оръжие не може да се убие нито бобър, нито елен, и затова тяхната стойност се регулира не само от времето и труда, но и от необходимия за снабдяването на ловеца капитал от оръжието, което служи за техния лов.

Да предположим, че изработването на необходимото за лова на бобъра оръжие изисква два пъти повече изразходване на труд, отколкото оръжието, необходимо за лова на елена, защото да се приближи човек до първото животно е по-трудно и затова оръжието трябва да стреля по-точно; естествено, един бобър ще струва повече от два елена и именно на това основание, че общо взето се изисква повече труд, отколкото да се убие той. Или да предположим, че за изработването на едно или друго оръжие отива еднакво количество труд, но трайността им съвсем не е еднаква; от стойността на оръжието, което служи дълго, в стоката ще се пре-

несе само малка част, а от стойността на нетрайното оръжие в стоката, за чието добиване то е служило, ще се реализира много по-голяма част.

Всички оръдия, необходими за лова на бобъра и елена, могат да принадлежат на една класа, а трудът, който се прилага при лова, да се доставя от друга класа; и все пак сравнителните цени на дивеча ще бъдат съразмерни с действително изразходвания труд, както за образуването на капитала, така и за лова. В зависимост от изобилието или оскъдността на храната и други предмети, необходими за издръжката на работниците, онези, които са вложили капитал с еднаква стойност в един или друг занаят, ще получават половината, една четвърт, или една осма от добития продукт, а останалото ще се плаща във вид на работна заплата на онези, които са дали труд. Но това разделение няма да се отрази на относителната стойност на тия стоки, защото ще бъде ли печалбата от капитала по-голяма или по-малка, ще състави ли тя 50, 20 или 10 процента, ще бъде ли работната заплата на труда висока или ниска, всичко това ще окаже еднакво влияние на двата занаята.

Ако ние предположим, че количеството отделни занаятия в обществото се е увеличило, че едни доставят лодките и принадлежностите, необходими за риболова, други — семената и грубите сечива, които се прилагат в първобитното земеделие, то и в тоя случай разменната стойност на произведените стоки е пропорционална на изразходвания за тяхното производство труд и не само за непосредственото производство, но и за онези оръдия и машини, които са нужни за всеки занаят.

Ако ние си представим по-прогресивно състояние на обществото, когато промишлеността и търговията процъфтяват, то както и по-рано ние ще

намерим, че стойността на стоките се регулира от същия принцип. Например определяйки разменната стойност на чорапите, ние ще видим, че тяхната стойност в сравнение с други неща зависи от цялото количество труд, което е необходимо за изработването и доставянето им на пазара. Тук ще влезе, първо, трудът по обработването на земята, върху която се отглежда памука; второ, трудът по доставянето на памука в онази страна, дето от него ще се изработят чорапите — тук се включва също и една част от труда, изразходван за постройката на кораба, с който се пренася той и който се плаща в разходите по превоза на стоките; трето, трудът на предача и тъкача; четвърто, част от труда на машиностроителя, ковача и дърводелеца, които са строили зданието и машините, с помощта на които се приготвяват чорапите; пето, трудът на търговеца на дребно и много други лица, които ние няма да изброяваме. Общата сума на тия различни видове труд определя за какво количество други предмети ще бъдат разменени чорапите, а за да се определи какво количество от всеки един от тия предмети ще се даде в замяна на чорапите, пак трябва да се пресметне общата сума на различните видове труд, изразходван за тях.

За да се убедим, че именно това е действителната основа на размяната стойност, нека предположим, че е направено някое усъвършенствуване спестяващо труда в някой от различните процеси, през които трябва да мине суровият памук, преди да бъдат готови чорапите и постъпат на пазара, и нека видим какви ще бъдат последствията от това. Ако за отглеждането на памука са били нужни по-малко работници или по-малко моряци са били заети с пренасянето му, или по-малко корабостроители са работили при съоръжаването на кораба, на който

той е бил доставен при нас, ако по-малко ръце са работили над постройката на зданията и машините или последните са станали по-производителни — те стойността на чорапите неизбежно ще се намали, а затова в замяна на тях ще бъдат получени по-малко други предмети. Стойността им е намаляла, защото количеството труд, необходим за тяхното производство, се е намалило. Вследствие на това те ще се разменят за по-малко количество предмети, за производството на които се изисква същото количество труд.

Икономията на труда винаги ще намали относителната стойност на стоката, безразлично относно ли се тя до труда, необходим за изработването на самата стока или до необходимия труд за образуването на капитала, с помощта на който се произвежда стоката. Цената на чорапите ще падне във всички случаи, когато бъде по-малък броят на заетите чистачи, предачи и тъкачи — на лицата, заети непосредствено с тяхното изработване, или пък на моряци, преносвачи, машиностроители и ковачи — лица по-косвено заети в това производство. В първия случай цялото спестяване на труд се пада на чорапите, защото тази част от труда е отивала за производството на чорапите; във втория — само част от него ще се падне на чорапите, а другата част на всички други стоки, за чието производство са служили постройките, машините и средствата за превоз.

Да предположим, че през ранните стадии на общественото развитие както лъковете и стрелите на ловеца, така и лодката и оръдията на рибаря имат еднаква стойност и трайност, тъй като и едните и другите са продукти на еднакво количество труд. При тия условия стойността на един елен — продукт на енодневния труд на ловеца — ще бъде

точно равна на стойността на рибата — продуктът на едnodневния труд на рибаря.

Сравнителната стойност на рибата и дивеча ще се регулира напълно от количеството на обществения труд в едната и другата, безразлично какво е количеството на продуктите или колкото висока, или ниска да е обикновената работна заплата или печалба. Например ако лодките и оръдията на рибаря са стрували 100 ф. ст. и могат да служат десет години, ако той наеме 10 работници, на които да плаща 100 ф. ст. годишно, и които да му донасят двадесет съомги на ден, ако оръдията, които употребява ловецът, също струват 100 ф. ст. и могат да служат десет години, и ако ловецът също държи десет работници, на които той плаща 100 ф. ст. годишно, и които да му добиват ежедневно 10 елена, то, колкото голяма или малка да е частта от целия продукт, който се пада на работниците, естествената цена на един елен ще бъде равна на две съомги. Каква част от продукта се плаща в формата на работна заплата, — това е във висша степен важен въпрос при изучаването на законите на печалбата. Защото ясно е, че последната ще бъде толкова висока или ниска, колкото е ниска или висока работната заплата. Но това обстоятелство ни най-малко не влияе на относителната стойност на рибата и дивеча, защото работната заплата както в единия, така и в другия клон на промишлеността ще бъде еднаква. Ако ловецът иска от рибаря повече риба в замяна на своя дивеч на това основание, че той е платил на работниците си по-голяма част от дивеча или неговата стойност в формата на работна заплата, то последният би му отговорил, че и самият той се намира в същото положение. Ето защо, до като едnodневният труд дава същите съответни количества риба или дивеч, естествената норма на размяната

ще си остане без изменение две съомги за един елен, колкото при това и да се изменя работната заплата и печалбата и каквото и въздействие да оказва на трупването на капитала.

Ако същото количество труд даде по-малко количество риба или по-голямо количество дивеч, то стойността на рибата ще се повиши в сравнение със стойността на дивеча. Напротив, ако същото количество труд дава по-малко количество дивеч или по-голямо количество риба, то стойността на дивеча в сравнение със стойността на рибата ще се повиши.

Ако съществуваше някоя друга стока, чиято стойност не би се изменяла, то като сравним стойността на рибата и дивеча със стойността на тая стока, ние бихме могли да определим, в каква степен трябва да се припише това изменение на причината, която е повлияла на стойността на рибата, и в каква степен на причината, която е повлияла на стойността на дивеча.

Да предположим, че такава стока са парите. Ако една съомга струва 1 ф. ст., а един елен — 2 ф. ст., то един елен струва толкова, колкото струват две съомги. Но един елен може да струва толкова, колкото струват три съомги, ако е нужен повече труд за убиването на един елен или по-малко, за да се уловят съомги. Тия две причини могат да действуват също едновременно. И ако ние имаме на наше разположение такова неизменяемо мерило, ние лесно бихме могли да определим, в каква степен е повлияла всяка една от тия причини. Ако съомгата се продава както по-рано за един ф. ст., а един елен сега се продава за 3 ф. ст., то ние можем да заключим, че сега за убиването на един елен е нужен повече труд. Обратно, ако еленът се продава по предишната цена, за 2 ф. ст., а съомгата — за 13 шил. и 4 пенса, то ние бихме могли с увереност

да кажем, че за улавянето на съомгата е нужен по-малко труд. А ако цената на един елен се е увеличила до 2 ф. и 10 шилинга, а цената на съомгата е спаднала до 16 шил. и 8 пенса, то ние бихме били убедени, че изменението на относителната стойност на тия стоки е предизвикано от действието и на двете причини.

Никакво изменение в работната заплата не би предизвикало изменение в относителната стойност на тия стоки. И ето защо: дори и да предположим, че работната заплата се е повишила, то все пак нито в един от тия занаяти няма да се увеличи количеството на необходимия труд, а ще се увеличи само цената за тоя труд. Същите основания, които ще накарат ловеца и рибаря да се стараят да увеличат стойността на своя дивеч и риба, ще накарат и минопритежателя да увеличи стойността на златото си. Тъй като тая подбуда действува с еднаква сила над всичките тия три занаятия, и тъй като относителното положение на занимаващите се с тях както преди, така и след повишението на работната заплата е еднакво, то относителната стойност на дивеча, рибата и златото ще си остане непроменена. Работната заплата може да се увеличи с 20%, и вследствие на това печалбата може да спадне в по-голяма или по-малка пропорция без да предизвика ни най-малко изменение в относителната стойност на тия стоки.

Да предположим сега, че със същият труд и основен капитал може да се добие повече риба, но не повече злато или дивеч; тогава относителната стойност на рибата в сравнение със стойността на златото и дивеча, ще се намали. Ако вместо двадесет съомги продукт на еднодневния труд са двадесет и пет, то цената на съомгата ще бъде 16 шилинга вместо 1 фунт ст., и един елен ще се разме-

ня за две съомги и половина вместо за две, но цената на елена ще си остава както по-рано 2 ф. ст. Също така, ако със същият капитал и труд се получи по-малко риба, то сравнителната стойност на рибата ще се увеличи. По такъв начин разменната стойност на рибата би се повишавала или намалявала само затова, защото за получаването на даденото количество би бил нужен повече, или по-малко труд. Но това увеличение или намаление винаги е пропорционално на увеличението, или намалението на количеството на необходимия труд.

И така ако ние имахме едно неизменяемо мерило, с което да можехме да измерваме измененията в стойността на другите стоки, то ние ще намерим, че крайният предел на постоянното покачване на стойността на стоките, ако те се произвеждат при предполагаемите от нас условия, е пропорционален на принадлежното количество труд, нужно за тяхното производство; и че ако за тяхното производство не е нужен повече труд, то тяхната стойност съвсем не би могла да се повиши. Увеличението на работната заплата не би увеличило тяхната стойност нито по отношение парите, нито по отношение всички други стоки, при производството на които не е бил нужен добавъчен труд. Запазило би се същото отношение между основния и оборотния капитал при което този основен капитал би бил също толкова траен. Ако в производството на някоя друга стока би се изисквал повече или по-малко труд, то, както вече посочихме, това непосредствено би предизвикало изменение в нейната относителна стойност, но това изменение би станало вследствие изменение количеството на необходимия труд, а не от увеличението на работната заплата.

ОТДЕЛ IV

Производството на стоки, регулирайки тяхната относителна стойност, до голяма степен се изменява вследствие употребата на машини и друг основен и дълготраен капитал

В предидущата част ние предполагахме, че принадлежностите и оръжието, необходими за лова на елени и за лова на съомги, са еднакво дълготрайни и са плод на еднакво количество труд. Ние видяхме, че измененията в относителната стойност на елена и съомгата зависеха изключително от измененията в необходимите за тяхното получаване количества труд; но във всяко състояние на обществото инструментите, оръдията, зданията и машините, употребявани в различните занаяти, могат да имат различни трайност и да изискват различни количества труд за своето производство. Освен това, пропорциите между капиталът, предназначен, за заплащане на труда, и капиталът, вложен в инструменти, машини и здания, могат да бѣдат твърде разнообразни. Това различие в степента на трайността на основния капитал и разнообразието на пропорциите, в които могат да се съединяват тия две форми на капитала, внасят друг фактор, който може да стане причина за изменения в относителната стойност на стоките независимо от по-голямото или по-малко количество труд, необходимо за тяхното произвеждане. Тоя нов фактор е увеличението или намалението на стойността на труда.

Храната и облеклото, употребявани от работника, зданието в което той работи, оръдията, които му помагат в работата, имат преходен характер. Но съществува грамадна разлика във времето, в течение на което тия различни капитали могат да служат в производството: парната машина служи по-дълго от хората, корабът — по-дълго от дрехите на работника, и дрехите на работника — по-дълго от храната, която той употребява.

В зависимост от това, бързо ли се изхабява капиталът и често ли изисква възпроизводство, или пък се изхабява бавно, той се отнася или към оборотния, или към основния капитал.¹ За пивоварят, който се ползува от ценни и дълготрайни здания и апарати се казва, че той употребява голяма част от капитала си в формата на оборотен капитал.

Трябва да отбележим също, че оборотният капитал може да се обръща или възвръща към своя стопанин в твърде нееднакви промеждутъци от време. Пшеницата, купена от фермера за посев, в сравнение с пшеницата, купена от хлебаря за да приготвят от нея хляб, е основен капитал. Единият я оставя в земята и не може да я получи обратно преди да се мине една година, другият може да я смеле на брашно, да я продаде във вид на хляб на купувачите си и след една неделя неговият капитал ще се освободи за възобновяване на същата работа или за започване на някоя нова. И тъй в две отрасли на промишлеността могат да се употребяват еднакви по-големина капитали, но тия капитали различно се подразделят на основна част и оборотна.

В един клон много малко капитал се употребява като оборотен капитал, т. е. за издръжка на труда: той е вложен главно в машини, оръдия, зда-

¹ Несъществено разграничение в което разграничителната линия не може да бъде прокарана точно.

ния и пр. В друг клон на промишлеността се употребява същото количество капитал, но главно, за издръжката на труда, и много малко от него е вложен в оръдия, машини и здания. Повишението на работната заплата не може да не се отрази различно на стоки, произведени при толкова различни условия.

По-нататък, два фабриканта могат да употребяват основен и оборотен капитал от една и съща големина, но дълготрайността на техните основни капитали е съвсем различна. Единият има парни машини на стойност 10,000 фунта стерлинги, а другият кораби на същата стойност.

Ако хората не прилагаха машини в производството, а само труд и ако за доставяне от тях на техните стоки на пазара се изискваха еднакви промежутъци от време, то разменната стойност на стоките им ще бъде точно пропорционална на количеството на употребения труд.

Ако те употребяваха основен капитал с една и съща стойност и трайност, то стойността на произведените стоки би била и тогава еднаква, и тя би се изменяла в зависимост от по-голямото или по-малко количество труд, употребен за тяхното производство.

При все че относителната стойност на стоките, произведени в еднакви условия, ще се изменя само вследствие увеличението или намалението на количеството труд, необходимо за производството на една или друг от тях, но затова в сравнение с други, произведени при друго съотношение на основния капитал, тяхната стойност ще се изменя още и от друга причина, спомената от мене по-горе, а именно, от повишението на стойността на труда, макар и за производството на тия стоки да се изразходва също такава количество труд. Ечемикът и овесът

при всяко изменение на работната заплата ще се намерат в едно и също отношение помежду си. Същото нещо би станало с басмата или със сукното, ако те бяха произведени при съвсем сходни условия. И все пак при повишение или намаление на работната заплата, стойността на ечемика може в по-голяма или по-малка степен да се измени в сравнение със стойността на басмата, а стойността на овеса — в сравнение със стойността на сукното.

Да предположим, че две лица употребяват по сто работници в продължение на една година, за да построят две машини, а трето лице — същото количество за производство на жито; всяка машина в края на годината ще има еднаква стойност с житото, защото е произведена от еднакво количество труд. Да предположим, че владелецът на едната машина я употреби на другата година за изработване на сукно при сто работника, а владелецът на другата машина — за изработване на басма, също при сто работника, а фермерът ще държи както и по-рано сто работника за производството на жито. На втората година всички те ще употребят еднакво количество труд, но стоките и машините както на фабриканта на сукна, така и на фабриканта на басми ще бъдат плод на труда на двеста работници, заети в течение на една година или по-скоро, на труда на сто работници, работили две години; следователно ако стойността на житото се равнява на 500 ф. стер., то сукното и машината на фабриканта на сукна трябва да представляват една стойност от 1000 ф. стер., а стойността на машините на басмите на фабриканта на памучни изделия трябва да бъде също два пъти по-голяма от стойността на житото. Но тя не надминава стойността на житото повече от два пъти, защото печалбата от капитала на фабриканта на сукна и басми през първата го-

дина е била прибавена към капиталите им, докато фермерът е изразходвал печалбата за лични нужди. Следователно предвид различната трайност на техните капитали или, което е едно и също, поради разликата в промеждутъците от време, през които готовите стоки постъпват на пазара, тяхната стойност няма да бъде точно пропорционална на изразходвания за тях труд. Отношението на техните стойности ще бъде вече не 2 : 1, а малко повече, за да се възнагради труда за по-големия промеждутък от време, който трябва да мине, преди по-скъпата стока да постъпи на пазара.

Да предположим, че всеки работник ще получава за труда 50 ф. стер. на годината или че е употребил капитал от 5,000 ф. стер., и че печалбата е равна на 10%. Тогава стойността на всяка машина, също както и на житото, в края на първата година ще бъде 5,500 фунта стер. На втората година фабрикантите и фермерът ще употребят пак по 5,000 ф. стр. за издръжката на труда и затова пак ще продадат стоките си за 5,500 ф. стер. Но лицата, ползващи се от машини, за да бъдат при равни условия с фермера, трябва да получат не само 5,500 ф. стер. За равни капитали от 5,000 ф. стер. употребени за труд, но и допълнителната сума от 550 ф. стер., като печалба за 5,500 ф. стер., които те са вложили в машини. Следователно техните стоки трябва да бъдат продадени за 6,050 ф. стер. Тук, значи, ние имаме пред себе си капиталисти, които употребяват ежегодно съвършено еднакво количество труд в производството на своите стоки, обаче стойността на произведените от тях стоки ще бъде нееднаква, предвид на това, че различни са количествата основен капитал или натрупан труд, употребявани от всеки един от тях. Сукното и басмата имат еднаква стойност, защото те

са продукти на еднакви количества труд и еднакви количества основен капитал; но житото няма да има еднаква стойност с тия стоки, затова защото, доколкото работата се касае до основния капитал, той се произвежда при други условия.

Но как ще се отрази върху относителната им стойност повишението на стойността на труда? Ясно е, че относителната стойност на сукното и басмата няма да бъде подложена на никакви изменения, защото, при предположените от нас условия всичко, което действа на една от тия стоки, действа точно така и на другата стока.

Относителните стойности на пшеницата и ечемика също не изпитват никаква промяна, защото, доколкото работата се касае до основния и оборотния капитали, те се произвеждат при еднакви условия, но стойността на житото по отношение сукното или памучните стоки трябва да се измени вследствие повишението стойността на труда. Повишението на стойността на труда е невъзможно без съответно падане на печалбата. Ако житото се дели между капиталиста-фермер и работника, то колкото по-голяма е частта на последния, толкова по-малко остава за първия. Също така, ако сукното или памучните стоки се делят между работниците и техните господари, то колкото по-голяма е частта, която се дава на първите, толкова по-малко остава на последните. Да предположим, че благодарение повишението на работната заплата печалбата се намали от 10 на 9%; тогава вместо добавъка от 550 ф. стер. към общата цена на техните стоки (5,500 ф. стер.), като печалба от основния им капитал, фабрикантите ще прибавят само 9% от тая сума или 495 ф. стер. и следователно цената ще бъде 5,995 ф. стер. вместо 6,050. Понеже житото ще се продава както по-рано за 5,500 ф. стер., то стойността на

манифактурните стоки, за които ⁷е употребен повече основен капитал, ще се намали в ⁷сравнение със стойността на житото или на някои други стоки, в чието производство влиза по-малка част от основния капитал. Степента на изменението на относителната стойност на стоките, вследствие повишението или падането на стойността на стоките, ще зависи от това, каква част от всички зает капитал ще съставлява основният капитал. Ще се намали относителната стойност на всички стоки, за производството на които се употребяват много скъпи машини или много скъпи здания, или които изискват по-голям промеждутък от време, преди те да могат да постъпят на пазара, тогава когато относителната стойност на онези стоки, които се произвеждат главно с труд или които бързо постъпват на пазара, ще се повиши.

Читателят трябва да забележи обаче, че тази причина за изменението на стойността на стоките действува сравнително слабо. При такова повишение на работната заплата, което ще предизвика спадане на печалбата с 1%, относителната стойност на стоките, произведени при предположените от мене условия, би се намалила само с 1%; при такова падане на печалбата стойността им ще се намали от 6,050 ф. стер. до 5,995. Най-голямото въздействие, което би могло да окаже върху относителните цени на тия стоки повишението на работната заплата, не би надминавало 6—7%, защото печалбата, при каквито и да са условия, вероятно, не би издържала по-голямо, общо и постоянно намаление.

Иначе стои въпросът с другата голяма причина за измененията на стойността на стоките, а именно — с увеличението или намалението на необходимото за тяхното производство количество труд. Ако за производството на житото са нужни осемдесет души вместо сто, то стойността на житото ще

спадне с 20%, или от 5,500 фунта на 4,400. Ако за производството на сукно е достатъчен трудът на осемдесет работника вместо сто, то стойността на сукното ще спадне от 6,050 ф. стер. до 4,950. Сравнително по-значителното изменение в постоянното равнище на печалбата е следствие на причини, действащи в течение на редица години, докато измененията в необходимото за производството на стоките количество труд се случват всеки ден. Всяко усъвършенствуване в машините, в инструменти, в здания, в добиването на суровия материал спестява труд и в значителна степен улеснява производството на съответната стока, а вследствие на това стойността ѝ се мени. И така, макар при изследването причините за измененията на стойността на стоките и да е неправилно да не се взема под внимание действието на повишението или намалението на стойността на труда, но също така неправилно би било да му се приписва много голямо значение. Затова, макар че в следващите части на това съчинение аз ще трябва да се позовавам на тая причина за измененията, аз все пак ще разглеждам всички големи изменения, които стават в относителната стойност на стоките, като такива, които са предизвикани от увеличението или намалението на необходимото за тяхното производство количество труд.

Едва ли е нужно да се казва, че стойността на стоките, за чието производство е отишло еднакво количество труд, ще бъде различна, ако те не могат да бъдат доставени на пазара в еднакви промеждутъци от време.

Да предположим, че аз наемам за производството на стоката двадесет работници с разход от 1,000 ф. стер. на годината и след като се измине една година наемам пак двадесет души с нов разход от 1,000 ф. стер. за довършване или оқонча-

телна обработка на същата стока, и че аз я доставям на пазара след две години; тогава при норма на печалбата 10% моята стока трябва да бъде продадена за 2,310 ф. стер., защото аз съм употребил едната година 1,000 ф. стер. капитал и другата година 2,100 ф. стер. капитал. Друго лице употребява същото количество труд, но го употребява всичкото в течение на първата година, наемайки четиридесет работника с разход от 2,000 ф. стер. и в края на първата година продавайки стоката с печалба 10%, или за 2,200 ф. стер. И така, две стоки, за производството на които е отишло съвършено еднакво количество труд, се продават едната за 2,310 ф. стер., другата — за 2,200.

Тоя случай, на пръв поглед се отличава от предишния, но в действителност е еднакъв с него. В двата случая увеличението цената на стоката е предизвикано от по-голямата продължителност на времето, което трябва да измине, преди тя да постъпи на пазара. В първия случай машините и сукното са стрували двойно повече от житото, макар, че за тях е отишло само два пъти повече труд. Във вторият случай едната стока има по-голяма стойност, отколкото другата, макар че за нейното производство не е отишло повече труд.

Разликата в стойността в двата случая произтича от това, че печалбата се натрупва, като капитал, и е само справедливо възнаграждение за времето, когато печалбата не е могла да бъде използвана.

И тъй оказва се, че разделението на капитала на основен и оборотен в различни пропорции в различни отрасли на производството внася значително изменение в правилото, което има всеобщо приложение, когато в производството се прилага почти изключително само труд. Това правило гласи, че

стойността на стоките не се изменя, ако за тяхното производство не се изразходва повече или по-малко труд. А в тоя отдел ние показахме, че даже при липсата на каквито и да са изменения в количеството труд само повишението на неговата стойност ще предизвика падане на разменната стойност на онези стоки, в чието производство се употребява основен капитал, и колкото по-голяма част съставлява основният капитал, толкова по-голямо ще бъде това спадане.

ОТДЕЛ V

Действието на закона, според който стойността не се изменя вследствие повишението или намалението на работната заплата, се ограничава още и вследствие нееднаквата трайност на капитала и нееднаквата скорост, с която той се връща към своя собственик.

В последния отдел ние предположихме, че в два равни капитала в два различни клона на промишлеността частта на основния и частта на оборотния капитал не са равни; сега нека допуснем, че те са еднакви, но трайността им е различна. Колкото по-малкотраен е основният капитал, толкова повече той се приближава по своя характер към оборотния капитал. Той ще се употребява и стойността му ще се възпроизвежда в по-кратък срок, за да се запазва капитала на фабриканта. Ние токущо видяхме, че при увеличение на работната заплата стойността на стоките, произведени в манифактура, където преобладава основният капитал, се намалява в сравнение със стойността на стоки, произведени в манифактура, където преобладава оборотния капитал. Също такъв резултат и от действието на същата причина ще се разкрива в зависимост от това, колкото по-малко траен става основният капитал и по своя характер се приближава към оборотния.

Ако основният капитал се изхабява бързо, то ежегодно се изисква голямо количество труд, за да се запази той в първоначалното си състояние; но така изразходваният труд може да се смята действително изразходван за готовата стока, на която за това трябва да преминава съразмерна с него стойност.

Ако аз имам една машина на стойност 20,000 ф. стер., при която за да се произведат стоки е нужно съвсем малко количество труд, ако изхабяването на тая машина е нищожно, и общото равнище на печалбата се равнява на 10%, то към цената на моите стоки аз трябва да прибавя много малко повече от 2,000 за употреблението на машината ми. Но ако изхабяването на машината е голямо, ако за да може тя да запази своята работоспособност, годишно е необходим труда на педесет души, то аз трябва да искам добавъчна цена за стоките си, равна на оная, каквато би получавал всеки друг фабрикант, който би наел петдесет души за производството на други стоки и съвсем не би прилагал машини.

Но повишението на работната заплата няма да се отрази еднакво на стоки, произвеждани с помощта на бързо изхабяващи се машини, и на стоки, произвеждани с помощта на бавно изхабяващи се машини. В производството на първите върху произвежданата стока постоянно се пренася голямо количество труд, в производството на другите — съвсем малко количество. За това всяко повишение на работната заплата — или, което е едно и също, всеко падане на печалбата — намалява относителната стойност на стоките, които се произвеждат с помощта на по-бързо изхабяващ се капитал. Падането на работната заплата ще има диаметрално противоположно действие.

Аз казах вече, че основният капитал има различна трайност. Да предположим сега, че пред нас е една машина, която може да се прилага в известен клон на промишлеността и да върши работата на сто души на годината и че тя може да издържи само една година. Да предположим още, че тази машина струва 5,000 ф. стер. и че работната заплата на сто работника съставлява годишно 5,000 ф. стерлинги. Ясно е, че за фабриканта е все едно, да купи ли машина или да наеме работници. Но нека стойността на труда се увеличи: тогава годишната работна заплата на сто души ще състави 5,500 ф. стер. Ясно е, че сега фабрикантът няма защо да се колебае, в негов интерес е да купи машината, която ще му свърши същата работа за 5,000 ф. стер. Но няма ли да се покачи също и цената на машината, няма ли и тя да струва също 5,500 ф. стерлинги вследствие повишението стойността на труда? Нейната цена би се покачила, ако при построяването ѝ не се прилагаше никакъв капитал и ако машиностроителят не получаваше никаква печалба. Например ако машината беше продукт на труда на сто души работещи една година и получаващи всеки един от тях работна заплата 50 фунта стер. и цената беше следователно 5,000 ф. стер., то в случай на повишение на работната заплата до 55 ф. стер. нейната цена би била 5,500 ф. стер. Но това е невъзможно: или са заети по-малко от сто работници, или машината не може да бъде продадена за 5,000 фунта, защото от тая сума трябва да се заплати печалбата за капитала, изразходван за работници. И тъй, да предположим, че са били заети само 85 души с разход от 50 ф. стер. за всеки, или 4,250 ф. стер. на годината, и че 750 ф. стер., които се изкарват от продажбата на машината извън работната заплата, платена на работниците, са съставлявали печалбата за капитала на

машиностроителя. При повишение на работната заплата с 10⁰/₀ той ще бъде принуден да употреби добавъчен капитал от 425 ф. стер. и за това ще употребява 4,675 ф. стер., вместо 4,250 ф. стер. — капитал, за който той ще получи само 325 ф. ст. печалба, ако продаде машината както преди за 5,000 ф. стер. Но точно в същото положение се намират всички фабриканти и капиталисти: повишението на работната заплата се отразява на всички тях еднакво. Ето защо, ако машиностроителят е покачил цената на машината вследствие увеличението на работната заплата, то капиталът ще започне да се стича в машиностроителната индустрия в такива размери, че цените на машините скоро ще върнат печалбата към обикновеното ѝ равнище¹. Следователно ние виждаме, че цените на машините няма да се покачат вследствие повишението на работната заплата.

Обаче фабрикантът, който, при общото повишение на работната заплата, разполага с машина, която няма да увеличи разходите за производството на неговата стока, ще има особена облага, ако може да вземе предишната цена за своите стоки; но той ще бъде принуден да намали цената на стиките си; в противен случай в неговата индустрия ще приижда капитал дотогава, докогато неговата пе-

¹ Ние виждаме сега, защо старите страни постоянно се подбуждат да употребяват машини, а новите — труд. С всяко затруднение в получаването на предмети, служещи за изхранване на работниците, по необходимост се повишава стойността на труда, а с всяко увеличение на стойността на труда появява се и нов потик към прилагането на машини. Тая трудност за издръжката на работниците постоянно расте в старите страни, а в новите може да става много голямо увеличение на населението без ни най-малко увеличение на работната заплата. Там е лесно също да се снабди с храна 7-ят, 8-ят и 9-ят милион, както и 2-я, 3-я, и 4-я.

чалба спадне до общото равнище. Така че от машините печели публиката: тия неми агенти са винаги продукт на много по-малък труд, от оня който те изместват, макар и те да имат същата парична стойност. Благодарение на тяхното влияние увеличението в цената на средствата за препитание, което повишава работната заплата, се отразява на по-малко число лица. В гореприведния пример то ще засегне 85 души вместо 100, и спестяването като резултат от това ще се изрази в намалената цена на изработените стоки: действителната стойност на машините и изработените с тяхна помощ стоки не само няма да се повиши, но напротив, стойността на стоките, изработени с помощта на машините, ще се намали и при това пропорционално на трайността на машините.

Ние виждаме по такъв начин, че на ранните стъпала на общественото развитие, преди прилагането в големи размери на машини и дълготраен капитал, стоките, произведени от еднакви капитали ще имат приблизително еднаква относителна стойност, която се повишава или пада само по силата на това, че за производството им е станало необходимо повече или по-малко труд. А след въвеждането на тия скъпи и дълготрайни оръдия стоките, произведени с приложение на еднакви капитали, ще имат свършено различна стойност. При все че относителната им стойност винаги ще се повишава или намалява в зависимост от увеличението или намалението количеството на необходимия за тяхното производство труд, тя освен това ще бъде подложена и на други, макар и по-малки, изменения, вследствие повишението или намалението на работната заплата. А тъй като стоките, които се продават за 5,000 ф. ст., могат да бъдат продукт на еднакъв по големина капитал с онзи, с който са произведени другите сто-

ки, които се продават за 10,000 ф. ст., то производството им трябва да дава и еднаква печалба; но печелбите няма да бъдат еднакви, ако цените на стоките не се изменяха заедно с повишението или намалението на нормата на печалбата.

По такъв начин, оказва се, че съразмерно с дълготрайността на заетия в някой клон на производството капитал, относителните цени на стоките, за чието производство се употребява такъв дълготраен капитал, ще се изменят в обратно отношение към работната заплата; те ще падат с повишаването на работната заплата, а с падането ѝ ще се покачват; напротив, стоките, които се произвеждат главно с труд, с участието на по-малък основен капитал или с по-малко траен, отколкото при производството на мерилото, с което се измерва цената, ще се повишават с покачването на работната заплата, а с нейното намаление ще падат.

ОТДЕЛ VI

Постоянно мерило на стойността

Понеже относителната стойност на стоките постоянно се мени, то желателно би било да съществува някакъв начин за определяне стойността на кои стоки действително се е покачила и на кои тя е спаднала. Това може да става само чрез последователното им сравняване с някое неизменно постоянно мерило на стойността, което само да не се подлага на ония колебания, които изпитват другите стоки. Наличността на такова мерило е невъзможна, защото не съществува такава стока, чиято стойност да не е подложена на същите изменения, както и стойността на другите предмети, които ние искаме да измерим. С други думи, няма такава стока, чието производство да не изисква ту повече, ту по-малко труд. Но дори и тая причина за колебанията на стойността за мерилото, което сме избрали, да можеше да бъде премахната, ако за производство на нашите пари в различни епохи се изискваше едно и също количество труд, все пак те не биха били безупречен мащаб или постоянно мерило на стойността. Както аз вече по-рано се постарях да покажа, тяхната относителна стойност би била подложена на изменения вследствие повишението или спадането на работната заплата, ако не са еднакви частите на основния капитал, участващ в производството на парите и на другите стоки, чието изменение на стойността ние искаме да определим. Тя би се изменила освен това

и поради факта, че дълготрайността на основния капитал, употребяван за производството на парите и другите стоки, подлежащи на сравняване с тях, е твърде различна, или защото времето, което е необходимо за доставянето им на пазара, може да бъде по-дълго или по-късо от времето, което е необходимо за доставянето на сравняваните с тях стоки. Всички тия обстоятелства пречат щото дадена стока да стане свършено точно мерило на стойността.

Да предположим, че като мерило на стойността ние избираме златото. Ясно е, че то е също такава стока, както и другите предмети, добивани при същите условия и за производството на които е нужен труд и основен капитал. Както и при производството на други стоки, възможни са усъвършенствувания, които да съкратяват труда за добиване на златото, а следователно и относителната му стойност може да се намали вследствие на полесното му добиване.

Ако дори предположим, че тая причина за измененията е премахната, че за получаването на едно и също количество злато винаги е нужно едно и също количество труд, то все пак златото няма да бъде свършено мерило на стойността, с помощта на което да могат точно да се установят измененията на стойността на всички други стоки. И то ето защо. Първо, отношението между основния и оборотен капитал в производството на златото и другите неща може да бъде свършено различно; второ, основният капитал може да има различна степен на трайност; трето, за доставката на златото на пазара може да е нужно по-друго количество време, отколкото за доставката на други стоки. То ще бъде свършено мерило на стойността за всички неща, произвеждани при точно същите условия, както и то, но само толкова. Ако например то е произ-

ведено при същите условия, които по нашето предположение, са необходими за производството на сукното и басмата, то би било съвършено мерило на стойността на тия неща. Но то не би било годно за житото, каменните въглища и други стоки, произвеждани с участието на по-голяма или по-малка част на основния капитал. Ние показваме вече, че всяко изменение в постоянното равнище на печалбата би имало известно влияние върху относителната стойност на всички тия стоки, независимо от каквото и да е изменение в количеството на употребеното за тяхното производство труд. Ако златото се произвеждаше при същите условия, както житото, то дори тия условия и да не се изменяха, поради посочените вече причини, то не би могло да служи като съвършено мерило на стойността на сукното и басмата за разните епохи. И тъй нито златото, нито която и да е друга стока не могат да служат всякога като съвършено мерило на стойността за всички неща; но аз отбелязах вече, че изменението в печалбата оказва сравнително слабо въздействие върху относителните цени на предметите, че много по-голямо въздействие оказва изменението на количеството труд, което е необходимо за производството. Затова предполагайки, че тая важна причина за изменението е премахната по отношение производството на златото, ние ще имаме в него най-голямата теоретически мислима близост до нормалното мерило на стойността. Не може ли да се гледа на златото като на стока, произвеждана при такова съотношение на двата вида капитал, което е най-близко до средното отношение, което се среща в производството на повечето стоки? Нима ние не можем да гледаме на това съотношение като на такова, което е еднакво далеч от двете крайности, когато в един случай се употребява малко

основен капитал или когато в друг се употребява малко труд, и не заема ли то средно място между тях?

По такъв начин, предполагайки, че аз притежавам мерило, което до такава степен да се приближава до постоянното, аз ще имам тая полза, че ще мога да говоря за измененията на стойността на други неща, без да имам грижата всеки път да се заемам с възможното изменение в стойността на единицата, в която се изчислява цената и стойността.

Ето защо, макар аз и да признавам напълно, че златните пари са подложени в по-голямата си част на такива изменения, на които се подлага и стойността на другите предмети, то все пак, за да улесня предмета на това изследване, аз ще ги смятам като постоянно мерило. По такъв начин всички изменения в цените на стоките аз ще ги разглеждам като следствия на изменението на стойността на стоката, за която ще става дума.

Преди да свърша с тая тема, уместно ще бъде да забележа, че Адам Смит и всички писатели след него, без изключение, твърдяха, че след повишението на цената на труда би последвало едновременно покачване на цената на всички стоки. Надявам се, аз съумях да покажа, че тоя възглед е свършено погрешен. Ще се покачат само цените на онези стоки, за които се употребява по-малко основен капитал, отколкото за мерилото, в което се изчислява цената, а цената на онези, за чието производство отива повече, в случай на повишение на работната заплата, ще спаднат. Обратно, ако работната заплата се намали, то в такъв случай ще спаднат цените само на онези стоки, производството на които става с по-малка част на основния капитал, отколкото производството на мерилото, в което се изчислява це-

ната, а цените на всички стоки, в производството на които участва по-голяма част от основния капитал, непременно ще се покачат.

Аз смятам за нужно да разясня при това едно недоразумение. Никога не съм казвал, че щом като за една стока е употребен труд за 1,000 ф. ст., а за друга за 2,000 ф. стерлинги, то затова стойността на първата ще бъде 1000 ф. стер., а стойността на втората — 2,000. Аз казах само, че техните стойности ще се отнасят като 1 към 2 и че те ще се разменят в такава пропорция. Моята теория си остава еднакво вярна, безразлично дали първата стока ще бъде продадена за 1,100 ф. стер., а втората — за 2,200, или първата за 1,500, а втората за 3,000. Сега аз дори не изследвам този въпрос, но само твърдя, че относителните им стойности се определят от изразходваните за тяхното производство относителни количества труд.¹

¹ По повод тая теория Малтус бележи: „Разбира се, ние можем произволно да наричаме труда, употребен за стоката, действителна стойност на последната, но правейки това, ние употребяваме думите не в оня смисъл, в който те обикновено се употребяват; ние забравяме при това твърде важната разлика между производствените разходи и стойността, а в такъв случай е почти невъзможно да се изясни точно главната подбуда за производството на богатството, което фактически зависи от тая разлика“.

Малтус, види се, мисли, че по моята теория производствените разходи и стойността са тъждествени; това е така, ако той под разходи разбира „стойността на производството“, включително и печалбата. В цитата, който привеждаме по-горе, той не мисли това, следователно той не ме е разбрал добре.

ОТДЕЛ VII

1. Различните последици от колебанията на стойността на парите, които служат като масштаб за измерване на цените или на стойността на стоките, които се купуват за пари.

Аз обясних вече по-горе, че за да си изясним по-добре причините за измененията в относителната стойност на другите стоки, аз ще смятам стойността на парите като постоянна. Но все пак аз смятам, че ще е полезно да посоча сега различните последици на изменението на цените на стоките, които произтичат от посочените причини, а именно: вследствие разликата в нужното за тяхното производство количество труд и вследствие колебанията на стойността на самите пари.

Понеже парите са променлива стока, то повишението на паричната работна заплата често пъти се предизвиква от падането на стойността на парите. Действително увеличението на работната заплата вследствие тая причина постоянно се придружава с увеличение на цената на стоките; но в такива случаи изменението става не в относителната стойност на труда и на другите стоки, а се изменя само стойността на парите.

Като стока, получавана от чужбина, парите служат като общо средство за размяна между всички цивилизовани страни и се разпределят между тях в количества, които се менят при всяко усъвършенствуване в търговията и машините, при всяко уве-

личение трудността за добиване на храна и други предмети от първа необходимост за увеличаващото се население. Поради всички тия причини те са подложени на постоянни колебания. Установявайки началата, които регулират разменната стойност и цената, ние трябва най-внимателно да различаваме измененията, чиито причини лежат в самата стока, от измененията, предизвиквани от промени в масщаба, в който се определя стойността или се изразява цената.

Повишението на работната заплата вследствие изменения в стойността на парите оказва общо въздействие върху всички цени и по тая причина не оказва никакво реално въздействие върху печалбата. Напротив, повишението на работната заплата по силата на това обстоятелство, че работникът получава по-щедро възнаграждение или вследствие затруднения в добиването на предмети от първа необходимост, за които се изразходва работната заплата, не влияе за повишението на цената, с изключение само на някой случай, но оказва голямо влияние за увеличението на печалбата. В единия случай за издръжката на работниците не се отделя по-голяма част от годишния труд на страната, във втория се отделя.

За увеличението или падането на рентата, печалбата и работната заплата може да се съди само според разделението на целия продукт на земята на дадено стопанство между трите класи — земеделци, капиталисти и работници, а не според стойността на тоя продукт, изразен в определена изменяема единица.

За равнището на печалбата, рентата и работната заплата може с точност да се съди не по абсолютното количество на получавания от дадена класа продукт, но по количеството труд, който е

нужен за получаването на тоя продукт. Благодарение усъвършенствуването на машините и прогреса в земеделието, целият продукт може да се удвои; но ако работната заплата, рентата и печалбата също се удвояват, то отношението между тях ще си остане без изменение и за нито една от тях няма да може да се каже, че тя относително се е увеличила. Но ако работната заплата не участва изцяло в това увеличение, ако тя вместо да се удвои, се е увеличила само с три четвърти, а останалото увеличение се прибави към печалбата, то, мене ми се струва, че аз ще бъда в правото си да кажа, че рентата и работната заплата са спаднали, а печалбата се е увеличила. Ако ние разполагахме с постоянен масщаб за измерване стойността на тоя продукт, то ние ще намерим, че класата на работниците и земевладелците са получили по-малка стойност, отколкото преди. Ние бихме могли например да намерим, че макар абсолютното количество на стоките и да се е удвоило, те все пак са продукт на също такова количество труд, както и преди. Ако от всеки сто произведени шапки, палта и квартера жито, работниците биха получавали

преди	25
земевладелците	25
а капиталистите	50
	<hr/>
	100

и ако след като количеството на тия стоки се е удвоило, от всеки сто от тях,

работниците биха получавали само . .	22
земевладелците	22
а капиталистите	56
	<hr/>
	100

то в такъв случай аз бих казал, че работната заплата и рентата са спаднали, а печалбата се е увеличила,

макар вследствие изобилието на стоки количеството на продуктите, плащани на работника и земевладе- леца, и да се е увеличило в пропорция 44:25. Ра- ботната заплата трябва да се измерва с нейната реална стойност, т. е. с количеството на необходи- мия за нейното производство труд и капитал, а не с номиналната ѝ стойност било в палта, било в шапки, пари или жито. При току-що предположе- ните от мене условия стойността на стоките ще се намали на половина, а ако стойността на парите не се е изменила, то и цената им също ще спадне на- половина. Ако се окаже обаче при условие на не- изменяемост или постоянство на това мерило, че работната заплата се е намалила, то това още не означава, че ще се намали и реалната работна за- плата, тъй като със сегашната си заплата работни- кът може да купи по-голямо количество евтини стоки, отколкото преди.

Колкото и да е голямо изменението в стой- ността на парите, то не влияе на *нормата* на печалбата. Да предположим, че цената на стоките на фабриканта се е покачила от 1,000 ф. стер. на 2,000 ф. стер., или $\epsilon 100\%$, но ако неговият капитал, на който също влияят измененията в стойността на па- рите, както и на стойността на продукта, ако цените на машините му, зданията и запасите също са се увеличили с 100% , то нормата на печалбата му няма да се измени и той ще разполага със същото коли- чество труд, както и преди.

Ако с помощта на капитала от дадената стой- ност той може, чрез икономия на труд, да увеличи двойно количеството на продуктите и да намали це- ните им наполовина, то отношението между стой- ността на капитала и произведения продукт ще си остане същото, а следователно и нормата на печал- бата също няма да се измени.

Ако в същото това време, когато той е удвоил количеството на продукта, употребявайки същия капитал, стойността на парите по една или друга причина се намали наполовина, то продуктът ще се продаде за два пъти по-голяма парична стойност, отколкото преди; но употребеният за неговото производство капитал също ще представлява два пъти по-голяма парична стойност в сравнение с предишната. Значи и в този случай стойността на продукта ще запази към стойността на капитала същото отношение, както и преди. Макар количеството на продукта и да се е удвоило, рентата, работната заплата и печалбата ще се изменят само дотолкова, доколкото се изменят пропорциите, в които тоя удвоен продукт се разделя между трите класи, между които той подлежи на делба.

2. Естествена и пазарна цена ¹

Но ако ние смятаме труда основната стойност на стоките, а сравнителното количество труд, необходим за тяхното производство — нормата, определяща относителните количества стоки, които трябва да се разменят помежду си, то от това още не следва, че ние отричаме случайните и временни отклонения на действителната или пазарна цена на стоките от тая тяхна първична и естествена цена.

При обикновени условия не съществува нито една стока, която в течение на що-годе по-продължително време постоянно да се доставя тъкмо в такова количество, каквото изискват нуждите и желанията на хората. А затова и не съществува нито една стока, чиято цена да не е подложена на случайни и временни изменения.

¹ Гл. IV.

Само посредством тия изменения се отделя точно толкова капитал, колкото е необходим, а не повече, за производството на различните стоки, за които има търсене. С увеличението или намалението на цените, печалбата се покачва или пада по-долу от общата норма, и капиталът ту приижда в даден клон на промишлеността в който е станало това изменение, ту се оттегля.

Когато всеки е свободен да употреби капитала си, както той намери за добре, естествено той ще търси да го вложи колкото е възможно най-доходно, той естествено няма да бъде доволен от печалба 10%, ако, влагайки капитала си в друга работа, той може да получи печалба 15%. Тоя безспирен стремеж на всички капиталисти да изоставят по малодоходното предприятие заради по-доходно такова има силната тенденция да докарва печалбата на всички към една норма или да установява такова, пропорция помежду им, която по сметките на заинтересованите страни уравновесява действителните, или привидни предимства на едните пред другите. Може би е много трудно да се проследят последователните фази на тоя процес. Затова, вероятно, съвсем не е нужно, предприемачът напълно да променя работата си. Достатъчно е само той да намали вложения в нея капитал. Във всички богати страни има известно число хора, които съставляват така наречената парична класа. Тия хора сами не се занимават с някой определен клон на промишлеността, а живеят от процентите на парите си, употребявайки ги срещу полици или кредитирайки по-промишлената част на обществото. Банкерите също употребяват голям капитал за подобен род работи. Сумите, употребявани по такъв начин, образуват грамаден, намиращ се в постоянно обращение капитал и от него се ползват, в по-голяма или по-малка част, всички

разнородни отрасли на промишлеността на дадена страна. Може би няма нито един фабрикант, който, колкото и богат да е той, да ограничи предприятието си с ония размери, които позволяват само неговите собствени средства. У него винаги се намира известна част от тоя текущ капитал, която расте или се намалява според силата с която се търсят неговите стоки.

Когато се увеличава търсенето на коприната и намалява търсенето на сукното, то фабрикантът на сукна няма да прехвърли капитала си в копринената индустрия, а ще уволни една част от работниците си и ще намали своето търсене на заеми от банкерите и паричните капиталисти. Тъкмо обратно стои въпросът с фабриканта на копринени изделия: той ще употребява повече работници и затова неговият стремеж към заеми се усилва; той взема на заем повече и по такъв начин капиталът преминава от едно занятие в друго, без да става нужда, фабрикантът да прекратява обикновеното си занятие. Ако погледнем пазарите на някой голям град и обърнем внимание на това, как те редовно се снабдяват с местни и чуждестранни стоки в необходимото количество при всички обстоятелства, въпреки измененията в търсенето, което зависи от прищевките или промените в големината на населението, колко рядко става препълване от много изобилно предлагане или възниква прекомерна скъпотия от несъответствието между търсенето и предлагането — ние ще трябва да признаем, че принципът, разпределящ капитала по всички отрасли на производството в необходимите размери, проявява своето действие много по-силно, отколкото обикновено се предполага.

Капиталистът, който търси доходно занятие за своите средства, естествено ще взема под внимание всички предимства на едно или друго занятие пред

другите. Затова той може да се откаже от една част от паричната си печалба заради правилното влагане чистотата, лекотата — или някоя друга действителна или въображаема облага, с които едно занятие се отличава от друго.

Ако, като се пресметнат всички тия условия, печалбата от капитала се установи така, че в един клон печалбата е 20, в друг — 25, в трети — 30% то те вероятно, дълго ще запазят тая относителна разлика. И тая разлика би се запазвала затова, защото ако поради някоя причина печалбата в една от тия отрасли се увеличи с 10%, то или това увеличение би било временно и тя скоро би се върнала към обикновената си норма, или пък печалбата в другите отрасли би се увеличила в същата пропорция.

Настоящото време е изглежда едно от изключенията по отношение правилността на това наблюдение. Свършването на войната дотолкова наруши съществуващото по-рано разделение на занятията в Европа, че не всеки капиталист си е издирил своето място при новото разделение, което днес е станало необходимо.

Да предположим, че всички стоки се продават по своята естествена цена и че следователно нормите на печалбата от капитала във всички занятия са еднакви или пък се различават само дотолкова, доколкото разликата, по мнението на заинтересованите страни, се компенсират с някоя действителна, или въображаема полза, която те получават или от която се отказват. Да предположим сега, че промяната на модата ще увеличи търсенето на копринените и ще намали търсенето на вълнените изделия; тяхната естествена цена, необходимото за тяхното производство количество труд, ще си остане непроменена, но пазарната цена на копринените изделия

ще се покачи, а на вълнените ще се намали. Вследствие на това, печалбата на фабриканта на коприна ще бъде по-висока, а на фабриканта на вълнени платове — по-ниска от обикновената и обща норма. Това ще се отрази не само на печалбата, но и на работната заплата на работниците в тия отрасли. Но увеличеното търсене на копринени изделия скоро ще бъде уравновесено от предлагането, благодарение преминаването на капитала и труда от вълненото производство в коприненото; тогава пазарните цени на копринените и вълнените изделия отново ще се приближат към техните естествени цени и фабрикантите на тия стоки ще получават всеки от тях своята обикновена печалба.

Така че стремежът на всички фабриканти да изтеглят своите фондове от по-малодоходната и да ги вложат в по-доходна работа не позволява пазарната цена на стоките да остават дълго време или много по-високо, или много по-ниско от естествената им цена. Съперничеството между тях установява разменната стойност на стоките по такъв начин, че при заплащане възнаграждението за труда, който е необходим за тяхното производство и след покриване на всички други разходи, нужни за да може прилаганият капитал да запазва състоянието на първоначалната си пригодност, остатъкът на стойността или нейният излишък във всеки клон ще бъде пропорционален на стойността на изразходвания капитал.

В седмата глава на „Богатството на народите“ тоя въпрос е прекрасно изследван. Ние признаваме напълно временното влияние, които случайните причини могат да оказват на цените на стоките, както и на работната заплата и печалбата от капитала в различните отрасли на промишлеността. Но тъй като това влияние не засяга средните цени на стоките,

естествените размери на работната заплата или печалбата и еднакво действува през всички стадии на общественото развитие, то ние никак няма да ги вземаме под внимание при изучаването на законите, които управляват естествените цени, естествената работна заплата и естествената печалба — явления, свършено независещи от тия случайни причини. И тъй, говорейки за разменната стойност или покупната сила на една или друга стока, винаги аз разбирам оная покупателна сила, която той би имал извън нарушенията, предизвикани от временни или случайни причини и която представлява нейна естествена цена.

3. Влиянието на търсенето и предлагането върху цената ¹

Цената на стоките в последна сметка се регулира от производствените разходи, а не от отношението между предлагането и търсенето, както това често се твърдеше. Разбира се, отношението между предлагането и търсенето може временно да повлияе на пазарната стойност на стоката, до когато тя не бъде предложена в по-голямо или по-малко количество, съответно увеличението или намалението на търсенето. Но това влияние ще носи само временен характер.

Намалете разходите по производството на шапки, и цената им, в края на краищата, ще се намали до размерите на новата им естествена цена, макар че тяхното търсене би могло да се удвои, утрои, учетвори. Намалете посредством намаление естествената цена на предметите за храна и облекло, служещи за поддържане на живота, разходите за производството

¹ Гл. XXX.

на средства за съществуването на хората и работната заплата, в края на краищата, ще спадне, въпреки това, че търсенето на работници може много силно да се увеличи.

Мнението, че цената на стоките зависи изключително от отношението на предлагането към търсенето или на търсенето към предлагането, се е превърнало в политическата икономия почти в аксиома и е станало източник на много грешки в тая наука. Именно това мнение накара Бюкенен да твърди, че работната заплата не се намира в никаква зависимост от увеличението или спадането на цената на хранителните продукти, а само от отношението между търсенето на труда и неговото предлагане както и това, че данъкът върху работната заплата няма да я увеличи, защото той няма да измени отношението между търсенето на работници и тяхното предлагане.

Не може да се говори за увеличение на търсенето на една стока, ако не се купува или не се консумира допълнително количество от нея, и при такива условия, нейната парична стойност обаче може да се увеличи. Така ако стойността на парите се намали, цената на всяка стока ще се увеличи, тъй като всеки от конкурентите би бил съгласен да изразходва за покупката на стоката повече пари, отколкото преди. Макар цената ѝ да се е увеличила с 10 или 20 процента обаче при условие, че тя се купува не в по голямо количество, отколкото преди, не би могло, според мене, да се твърди, че това изменение в цената на стоката е предизвикано от увеличеното търсене на последната. Нейната естествена цена, разходите за нейното производство, изразени в пари, действително би се изменила вследствие изменението стойността на парите и цената на стоката, без каквото и да е уве-

личение на търсенето ѝ естествено би се приспособила към новата ѝ стойност.

Твърдението, че цената на стоките зависи изключително от отношението на предлагането към търсенето, е вярно по отношение стоките, които съставляват предмет на монопол и по отношение пазарната цена на всички други стоки в течение на ограничен период от време. Ако търсенето на шапки се удвои, цената им веднага ще се повиши, но това увеличение е само временно, ако, разбира се, разходите за производството (the cost of production), на шапките, или тяхната естествена цена, от своя страна, не се увеличат. Ако естествената цена на житото, вследствие някое крупно откритие в агрономията, се намали с 5%, то търсенето няма да се увеличи много силно тъй като нито един човек не би искал да има повече жито, отколкото му е необходимо за задоволяване на нуждите си, а ако не се увеличи търсенето, няма да се увеличи и предлагането. Стоката се предлага не само за това, че тя може да бъде произведена, но защото за нея има търсене. Така че ние имаме пред себе си случай, където търсенето и предлагането са се изменили в незначителна степен или пък, ако и да са се увеличили, то в еднаква степен, въпреки това, цената на живота ще се намали с 50% тогава, когато стойността на парите би си останала без изменение.

Цената на стоките, съставляващи предмет на монопола на отделно лице или компания, се изменя съгласно закона, който бе изложен от лорд Лодердаля: тя спада, ако продавачите увеличават количеството им и се повишава в съответствие с усиливане на търсенето им от страна на купувачите. Тяхната цена не стои в никаква необходима връзка с естествената им стойност. Що се отнася до цената на стоките, които съставляват предмет на конку-

ренция и чието количество може да бъде увеличено в умерена степен, то тя в последна сметка зависи не от отношението между търсенето и предлагането, а от увеличението или намалението на разходите на тяхното производство.

4. Стойност и богатство ¹

„Човек е богат или беден — казва Адам Смит — според това, в каква степен той може да си осигури ползуване от предметите от първа необходимост и от такива за удобства и удоволствие“.

Следователно стойността съществено се различава от богатството, тъй като стойността зависи не от изобилието, а от трудността или леснината на производството. Трудът на един милион души из фабриките винаги ще произведе една и съща стойност, но той не винаги произвежда едно и също богатство. Вследствие изобретяването на нови машини, усъвършенствованията в техниката, по-съвършеното разделение на труда или откриването на нови пазари, където може поизгодно да се разменят стоките, един милион души могат да произведат двойно или даже тройно количество богатства — „предмети от първа необходимост, за удобство и удоволствие“ — в сравнение с предшестващата епоха; но те още не биха прибавили нищо към стойността, тъй като стойността на всяко нещо се покачва или пада пропорционално на лекотата, или трудността на нейното производство, или с други думи, пропорционално на количеството труд, изразходвано за нейното производство. Да предположим, че с даден капитал трудът на определено число хора е произвел 1,000 чифта чорапи и че вследствие изобретя-

¹ Гл. XX.

ването на машини същото това число хора може да произведе 2,000 чифта или че продължавайки да произвеждат 1,000 чифта, те могат освен това, да произвеждат и 500 шапки — в такъв случай стойността на 2,000 чифта чорапи или на 1,000 чифта чорапи и 500 шапки, ще бъде нито повече, нито по-малко, отколкото стойността на 1000 чифта чорапи преди въвеждането на машините, той като те биха били продукт на същото количество труд. Но при все това стойността на общата маса на продуктите ще се намали; защото макар и стойността на увеличеното количество, произведено вследствие усъвършенствованията, да бъде точно същата, както и стойността на по-малкото количество, което би било произведено, ако нямаше никакви усъвършенствования, — но това изменение би оказало своето въздействие върху част от още неконсумираните стоки, които биха били произведени преди усъвършенствованията; стойността на тия стоки би се намалила, доколкото тя би спаднала до равнището на еднаквото количество стоки, произведени вече след въвеждането на усъвършенствованията. И въпреки увеличеното количество стоки, въпреки увеличилото се богатство и въпреки увеличилото се количество средства за наслаждение, обществото ще има на свое разположение по-малка сума на стойността. С непрестанното улесняване на производството, ние същевременно намаляваме стойността на някои стоки, произведени по-рано, макар че по такъв начин ние увеличаваме не само националното богатство, но и силите на бъдещото производство. Много грешки в политическата икономия се обясняват с погрешните възгледи по тоя въпрос, вследствие на това, че увеличението на богатството и увеличението на стойността се смята едно и също нещо, както и от слабо обоснованото понятие за това, кое е главната

мярка на стойността. — Едни смятат парите за масщаб на стойността и според тях нацията става по-богата или по-бедна в зависимост от по-голямото или по-малко количество пари, за които се разменят различните ѝ стоки, други смятат парите като много удобно средство за целите на размяната, но недостатъчна мярка за определяне стойността на други неща: според тях действително мерило на стойността е житото, и съгласно с това, страната е по-богата или по-бедна, в зависимост от по-голямото или по-малко количество жито, за което се разменят стоките ѝ¹. Но има и такива които мислят, че една страна е по-богата или по-бедна, според количеството труд, което тя може да купи. Но защо златото, житото или трудът представляват точно мерило на стойността, отколкото въглищата или желязото, отколкото облеклото, сапунът, свещта и други необходими предмети за работника? Или накратко, защо дадена отделна стока или всички стоки заедно могат да бъдат масщаб, ако и стойността на самия тоя масщаб е подложена на изменения? Стойността на житото също така, както и стойността на златото, вледствие трудността или леснината на производството може да се колебае с 10, 20 или 30% в сравнение с другите предмети. Защо ние трябва да казваме, че се е изменила стойността на другите предмети, а не стойността на житото? Постоянна е стойността само на такава стока, за производството на която във всички времена е нужно еднакво пожертвуване на усилия и труд. За такава стока ние не знаем нищо и само хипотетично можем да говорим за ней-

¹ В т. I. на 180 стр. Сей заключава, че среброто сега има същата стойност, както през царуването на Людовик XIV, „ващото същото количество сребро може да купи същото количество жито“.

ното съществуване; ние можем да допълним нашите научни познания, след като покажем безусловната неприложимост на всеки масщаб, който е бил предлаган до сега. Но дори и да допустнем, че една от споменатите стоки може да бъде точно мерило на стойността, то все пак тя не може да бъде мерило на богатството, защото богатството не зависи от стойността. Човек е богат или беден, според количеството предмети от първа необходимост и за разкош, с които той може да разполага, и както и да се изменя разменната стойност на тия предмети по отношение на парите, житото или труда, колкото тя и да е висока или ниска, всички те еднакво ще съществуват за задоволяване нуждите на техния собственик. Само вследствие смешение на понятията стойност и богатство или благосъстояние можеше да се твърди, че с намалението количеството на стоките, т. е. на предметите от първа необходимост и такива за удобство и удоволствие може да се увеличи богатството. Ако стойността беше мерило на богатството, това не би могло да се отрича, защото стойността на стоките расте вследствие тяхната рядкост, но ако Адам Смит е прав, ако богатството се състои от предметите от първа необходимост и за удоволствие, то в такъв случай то не може да бъде увеличено посредством намаление на количеството.

И тъй бихме могли да кажем, че две страни, които имат еднакво количество предмети от първа необходимост и такива за удобства в живота, са еднакво богати, но че стойността на богатството на всяка една от тях зависи от сравнителната леснина или трудността, с която те са произведени. Ако усъвършенствуваната машина ни даде възможност да произвеждаме два чифта чорапи вместо един без допълнителен труд, то за един ярд сукно ще

ни дават двойно количество чорапи. Ако също така усъвършенствуване станеше и в производството на сукно, чорапите и сукното биха се разменяли в същата пропорция, както и преди, макар че те и двете биха спаднали по своята стойност, тъй като при размяната им за шапки, злато и всякакви други стоки, би трябвало да се дава двойно количество от тях. Ако това усъвършенствуване се е разпространило и върху производството на златото и всички други стоки, то всички и те биха се върнали към предишното отношение. Количеството на ежегодно произвежданите в страната стоки би се удвоило, следователно удвоило би се също и богатството на страната, но това богатство не би се увеличило по стойност.

Макар че Адам Смит даде вярно определение на богатството, което аз вече не веднъж привеждах, той дава след това и друго определение. Така той казва, „че човек е богат или беден, според количеството труд, което той може да придобие чрез купуване“. Но това определение съществено се различава от първото и е съвършено погрешно; да предположим, че рудниците са станали по-производителни, така че стойността на златото и среброто е спаднала вследствие по-лесното им производство. Или нека предположим, че за производството на кадифе е необходимо много по-малко труд, отколкото преди, че стойността му в сравнение с предишната се е намалила два пъти; тогава богатството на всички, които са купили тия стоки, ще се увеличи, един би могъл да увеличи количеството на приборите си, а друг би могъл да купи двойно количество кадифе, но, притежавайки допълнително количество прибори и кадифе, те не биха могли да купят повече труд, отколкото преди, защото ако разменната стойност на кадифето и приборите се на-

мали, те би трябвало да отдадат пропорционално по-голямата част от тоя вид богатство, за да купят един ден труд. И тъй, богатството не може да се измерва с количеството труд, което то може да купи.

От всичко казано следва, че богатството на една страна може да расте по два пътя: то може да се увеличи посредством употребата на по-голяма част от дохода за издръжка на производителен труд, което би увеличило не само количеството, но и стойността на общото количество стоки; или то може да бъде увеличено без изразходване на допълнително количество труд, а чрез увеличение производителността на същото това количество труд, което ще увеличи само количеството, но не и стойността на стоките.

В първия случай страната не само ще стане по-богата, но и стойността на това богатство ще се увеличи. Тя би забогатяла чрез пестеливост — чрез намаление разходите за предмети за разкош и удоволствие и чрез употребата на тия спестявания за възпроизводство.

Във втория случай няма да има нито намаление на разходите за предмети за разкош и удоволствия, нито увеличение на количеството на изразходвания производителен труд, но със същото количество труд ще бъдат произведени повече продукти; ще се увеличи богатството, но не и стойността. От двата начина на увеличение на богатството следва да се предпочете последния, защото той ще произведе същия ефект, без същевременно да ни лишава и без да намалява предметите за удобство, което е неизбежно свързано с първия начин. Капитал е оная част от богатството на страната, която се изразходва с оглед на бъдещото производство и може да се увеличи по същия начин, както и богатството.

Допълнителният капитал ще бъде еднакво действителен при производството на бъдещото богатство — безразлично, получава ли се той чрез усъвършенствуване в изкуствата и машините или чрез производително употребление на по-голямата част от доходите; защото богатството винаги зависи от количеството произведени стоки, при което не се взема под внимание леснината, с която могат да бъдат произведени средствата, оръдията, които са заети в производството. Известно количество предмети за облекло и хранителни продукти ще издържа и дава работа на същото число хора за изпълнение на същото количество работа безразлично ще бъдат ли тия предмети произведени с труда на 100 или на 200 души; но това количество ще има двойна стойност, ако за производството му бъдат наети 200 души.

II

Разпределение. Доходи

А. РЕНТА

1 Рента.¹

Сега трябва да разгледаме още, не предизвиква ли превръщането на земята в собственост и следващото след него образуване на рентата някакво изменение в относителната стойност на стоките, независимо от количеството на необходимия за производството труд. За да се изясни тая страна на въпроса, трябва да се изследва естеството на рентата и законите, които управляват нейното увеличение и спадане.

Рентата, това е оная част от продукта на земята, която се плаща на земевладелеца за ползването от първоначалните и неразрушими сили на почвата на земята! Но много често нея я смесват с процента и печалбата от капитала и в обикновения говор тоя термин се прилага към всички ежегодни платежи на земевладелеца от страна на арендатора.

Да предположим, че от две съседни стопанства от еднаква големина и еднаква естествена плодородност едното има всички стопански постройки и освен това е пресушено както трябва, наторено и е разделено както се следва на участъци с плетове, огради и стени, докато другото няма нито едно от тия предимства. Напълно естествено е, че

¹ Гл. II.

за ползуването от първото ще се плаща по-голямо възнаграждение, отколкото за ползуването от второто, а при това и в двата случая това възнаграждение се нарича рента. Ясно е обаче, че само една част от парите, които ежегодно се плащат за подобреното стопанство, се дава за първоначалните и неразрушими сили на почвата, а другата част се плаща за ползуването от капитала, който е бил употребен за подобрене качествата на земята и за постройката на здания, необходими за запазване на продукта и предпазването му от разваляне. Адам Смит говори за рентата понякога в оня строг смисъл, който аз искам да ѝ придам, но по-често в оня смисъл, в който тоя термин обикновено се употребява в обикновения говор. Той ни разказва, че търсенето на дървата и вследствие това високата им цена в южните страни на Европа са били причината за това, че в Норвегия са започнали да плащат рента за горите, които по-рано не са давали такава. Но не е ли ясно, че лицето, което е плащало така наречената рента, е плащало последната за притежаващата стойност стока, намираща се на даден участък, за да може посредством продажбата на изсечената гора, да изкара парите си с печалба? Наистина, ако след като гората е била изсечена, на земевладелеца се е плащало някакво възнаграждение заради ползуването от земята, за лесовъдство или за отглеждане на някой друг продукт, с оглед на търсенето им в бъдеще, то това възнаграждение справедливо би било да се нарича рента, защото то би се заплащало за производителните сили на земята. Но в случая, за който говори Адам Смит, възнаграждението се е плащало за правото на сечене и продажба на гората, а не за правото на лесовъдство.

Той говори също и за рента, получавана от каменовъглени рудници и от каменни кариери, към които е приложима същата забележка, а именно, че възнаграждението, давано за мини или кариери, се плаща за стойността на каменните въглища или камъните, които могат да се извадят от тях, и не се намира в никаква връзка с първоначалните и неразрушими сили на почвата. Тая разлика е много важна при изследването на рентата и печалбата. Защото, както ще видим това после, законите управляващи движението на рентата, напълно се отличават от законите, които управляват движението на печалбата, и рядко действуват в едно и също направление. Във всички културни страни ежегодната заплата на земевладелеца, която има смесен характер на рента и печалба, понякога при действието на противоположни причини си остава неподвижна, а понякога се повишава или намалява в зависимост от преобладаването на едната или другата от тях. Ето защо в следващите страници на това съчинение всеки път, когато аз говоря за рента, аз имам предвид само онова възнаграждение, което се плаща на собственика на земята за ползуването от първоначалните ѝ и неразрушими сили.

При първото заселване на една страна, в която има в изобилие богата и плодородна земя, от която само една малка част е нужна за снабдяване на наличното население с храна или пък която може да бъде обработена с капитала, намиращ се на разположение на това население, рента не съществува. Никой няма да плаща за земя, щом като има много още непревърната в собственост земя, с която може да разполага всеки, който поиска да я обработва.

По общите закони на предлагането и търсенето никой няма да плаща рента за такава земя, също така, както никой не плаща рента за ползу-

ването от въздуха и водата или от някой друг дар на природата, който съществува в неограничено количество. При наличността на известно количество материали, с помощта на атмосферното налягане и еластичността на парата, машините могат да изпълняват известна работа и по такъв начин да съкратяват до голяма степен човешкия труд. Но никой не взема възнаграждение за ползуването от тия сили на природата, защото те са неизтощими и могат да бъдат използвани от всекиго. Също така постоянно се ползват от въздуха и водата при производството на своите стоки пивоварят, производителят на ракия и бояджията; но понеже техните запаси са неограничени, то за тях не се плаща никаква цена. Ако всяка земя имаше еднакви свойства, ако тя съществуваше в неограничено количество и беше еднородна по качество, то за ползуването от нея не би се вземало възнаграждение, с изключение на такива случаи, когато тя се отличава с особено изгодно положение. Следователно рента се плаща за ползуването от земята само затова, защото количеството на земята не е безкрайно, а качеството ѝ не е еднакво, и че с увеличението на населението започва да се обработва и земята от по-лошо качество или по-неудобно разположената такава. Когато с развитието на обществото започва да се обработва и второкачествена по своята плодородност земя, на земята от първо качество веднага се появява рента и големината на тая рента ще зависи от разликата в качеството на тия два участъка.

Когато в обработване постъпва третокачествена земя, веднага започва да дава рента и земята от второ качество. Както и по-рано, рентата зависи от разликата в производителната им сила. В същото време повишава се рентата от земята от първо качество, защото тя винаги трябва да бъде по-висока

от рентата от второкачествената земя, в размер на разликата в продукта, който те дават при дадено количество капитал и труд. С всяко нарастване на населението, което принуждава страната да прибегва до земя от по-лошо качество, за да има възможност да се снабдява с храна, рентата от всички плодородни земи ще се повиши.

Да предположим, че парцелите — № № 1, 2 и 3 дават при еднакво изразходван капитал и труд чист продукт 100, 90 и 80 кварта жито. В една нова страна, където има в изобилие плодородна земя, сравнително с населението и където затова е необходимо да се обработва само № 1, целият чист продукт ще принадлежи на земеделеца и ще състави печалбата за изразходения от него капитал. Когато населението се увеличи толкова, че стане необходимо да се обработва № 2, от който, след като се извади издръжката на работниците, се получава само 90 кварта, тогава № 1 ще започне да дава рента. В противен случай биха съществували две норми на печалбата за земеделския капитал, или пък десет кварта (или стойността на десет кварта) трябва да се извадят от продукта на № 1 за някоя друга цел. Обработвал ли е земевладелецът или пък някое друго лице парцела № 1, тия десет кварта все едно ще съставят рента, защото онзи, който е обработвал парцела № 2 ще получи еднакъв резултат от своя капитал, ще обработва ли той № 1, като плати десет кварта рента, или пък както и по-рано № 2, като не плаща никаква рента. По същия начин може да се докаже, че, когато пристъпват към обработването на № 3, рентата от № 2 трябва да бъде равна на десет кварта или на стойността на десет кварта, а рентата от № 1 се покачва до двадесет кварта, защото онзи, който е обработвал парцел № 3, ще има еднаква печалба — без-

различно плаща ли той двадесет квартаера рента за № 1, десет квартаера рента за № 2 или пък обработва № 3, като не плаща никаква рента.

Често пъти се случва — и в действителност това е обикновено явление — че още преди да се пристъпи към обработването на №№ 2, 3, 4 или на по-лошите земи, капиталът може да бъде по-производително изразходван в ония парцели, които вече се обработват. Може да се случи, че при удвояване на първоначалния капитал, който е бил прилаган в № 1, продуктът макар и да не се удвои, но все пак ще се увеличи, ако не с 100, то с 85 квартаера, и това количество ще надминава онова, което би било получено при влагане на същия капитал към земята на № 3.

В подобни случаи ще се предпочитат капиталът да се влага към старата земя и също ще донесе рента, защото рентата винаги представлява разликата в продукта, получен при прилагане на две еднакви количества капитал и труд. Ако с помощта на един капитал от 1,000 ф. стер. арендаторът получава 100 квартаера пшеница от земята, която е взел под аренда, и ако след като употреби втори капитал от 1,000 ф. стер., той получи още 85, то собственикът на земята ще може, след като изтече срокът на арендата, да го задължи да плати допълнително рента от 15 квартаера или еквивалента на тяхната стойност, защото съществуването на две различни норми на печалбата е невъзможно. Ако арендаторът се примирява с намалението от 15 квартаера от дохода от цялата втора хиляда, то това е затуя, защото за нея не може да се намери по-доходно влагане. Общата норма на печалбата не би се изменяла, ако първият арендатор се откаже — ще се намери друг, който да се съгласи да отдаде всичкия излишък на печалбата над тая

норма на собственика на земята, от която той ще го получи.

В тоя пример, както и в първия, последният, приложен към земята капитал не дава никаква рента. За голямата доходност на първата хиляда ф. стер. се плаща 15 квартера като рента, за приложението на втората хиляда ф. стер. не се плаща никаква рента. Ако към същата земя бъде приложена трета хиляда ф. стер. с доход 75 квартера, то от втората хиляда ф. стер. ще се взема рента, равна на разликата между продукта на втората и третата хиляда, т. е. на 10 квартера, същевременно и рентата от първата хиляда ф. стер. ще се покачи от 15 на 25 квартера; последната хиляда обаче няма да плаща съвсем никаква рента.

Следователно, ако хубавата земя е много повече, отколкото тя е нужна за снабдяване на разрастващото се население с храна или ако можеше капиталът да се прилага безгранично към старата земя без да се намали доходът от нея, то рентата не би могла да възникне, защото рентата неизменно произтича от това, че влагането на добавъчно количество труд дава пропорционално по-малък доход.

По-плодородната и по-удобно разположената земя ще влезе в обработване по-рано от другите и разменната стойност на нейния продукт ще се определя също така, както и разменната стойност на всички други стоки, т. е. от цялото количество труд, което е необходимо — в неговите различни форми, от началото до края на процеса — за неговото изработване и за доставянето му на пазара. Когато влиза в обработване земя от по-лошо качество, разменната стойност на суровия продукт ще се повиши, защото за производството му ще бъде вложен повече труд.

Разменната стойност на всички стоки — било фабрични изделия или продукти на рудници, или земеделски произведения — никога не се регулират от най-малкото количество труд, който е необходим за тяхното производство при най-благоприятните условия, съставляващи изключителен дял на ония, които се ползват от специални удобства в производството. Напротив, тя се регулира от най-голямото количество труд, което трябва да изразходват за тяхното производство онези, които не се ползват от такива удобства; онези, които продължават да произвеждат при най-неблагоприятни условия — като под последните се разбират най-неблагоприятните от онези, при които трябва да се води производството, за да се произведе нужното количество продукт.

Така например в благотворителните учреждения бедните работят със средствата на благотворителите; но общите цени на съответните стоки се определят не от специалните удобства, предоставени на тия работници, а от средните обикновени и естествени затруднения, с които трябва да се съобразява всеки друг фабрикант. Наистина фабрикант, който не се ползува от такива облаги, може да бъде свършено изтикан от пазара, ако количеството на стоката, която доставят тия поставени в благоприятно положение работници, покрие цялото търсене от страна на обществото. И ако той продължава своето занятие, то само при условие, че той ще получава от него обикновената средна печалба за капитала, а това е възможно само в такъв случай, когато той получи за стоката си такава цена, която да е съразмерна с количеството труд, който е бил изразходван за неговото производство.

Действително на най-добрата земя същият продукт ще се получава все още при предишното изразходване на труда, но неговата стойност ще се повиши вслед-

ствие това, че ония, които прилагат нов труд и капитал към по неплодородна земя, добиват по-малко продукт. Така че въпреки това, че предимствата на по-плодородните земи пред по-неплодородните не се губят в никой случай, а само преминават от онзи, който ги обработва или потребителя към земевладелеца, при все това, стане ли нужда да се употреби повече труд за обработване на по-лошите земи — при условие, че ние можем да получим необходимото допълнително количество сурови продукти само от последните участъци — сравнителната стойност на тия продукти се покачва по-високо от предишното равнище и те ще се разменят за по-голямо количество шапки, дрехи, обувки и пр. и пр., в производството на които не се изисква таква допълнително количество труд.

И тъй сравнителната стойност на суровите продукти се увеличава затова, защото за производството на последната добита част от тях се употребява повече труд, а не затова, защото се плаща рента на земевладелеца. Стойността на житото се регулира от количеството труд, изразходвано за произвеждането му на земя от онова качество или с оная част на капитала, която не плаща рента. Житото е скъпо, не защото се плаща рента, а рента се плаща, защото житото е скъпо. Затова напълно справедливо бе отбелязано, че цената на житото ни най-малко не би се намалила, ако земевладелците се откажеха от всичката си рента. Това би позволило само на някои арендатори да живеят като богаташи, но не би намалило количеството труд, необходим за получаване на сурови продукти от обработваната най-непроизводителна земя.

Често ни говорят за предимствата на земята пред всички други източници на полезни продукти — поради излишъка, който тя дава в формата на рента.

Но когато земата е в много голямо изобилие, когато тя е най-производителна и най-плодородна, тя съвсем не дава рента; и само тогава, когато плодородността ѝ намалява и тя дава за труда по-малко, част от първоначалния продукт на по-плодородните участъци се обособява във вид на рента. Забележителното е, че като специално предимство на земята се изтъква тъкмо онова нейно свойство, което би трябвало да се смята като недостатък в сравнение с естествените фактори, в които намират помощ фабрикантите. Ако въздухът, водата, еластичността на парата и атмосферното налягане бяха нееднородни по своите качества, ако те можеха да бъдат превърнати в собственост и всяка категория съществуваше само в ограничено количество, то и те както земята биха давали рента, в зависимост от прибягването до по-нисшите категории. С всяко обръщане към по-ниската категория стойността на стоките в оня клон, където тя се употребява, ще се повиши, защото същото това количество труд ще дава по-малко продукт. Човек ще се труди повече с пот на чело, природата ще изпълнява по-малко, и земята повече не би имала предимството, заключаващо се в ограничеността на нейните сили.

Ако добавъчният продукт, който земята дава в формата на рента, е предимство, то би трябвало да се желае, щото всяка година новостроените машини да са по-непроизводителни от старите. Та това несъмнено би придало по-голяма разменна стойност на стоките, фабрикувани не само с помощта на тия машини, но и с всички други машини в страната и на всички собственици на по-производителни машини би се плащала рента.

Увеличението на рентата винаги е плод на увеличението на богатството на страната и на трудността да се снабдява с храна нейното нараснало

население. Това е симптом, но съвсем не и причина на богатството, защото богатството често пъти се увеличава най-бързо, когато рентата остава неподвижна или дори пада. Рентата се увеличава най-бързо тогава, когато намалява производителността на разполагаемата земя. Богатството се увеличава най-бързо в ония страни, където разполагаемата земя е най-плодородна, където вносът е най-неограничен и където, благодарение усъвършенствованията в земеделието, количеството на земеделските продукти може да бъде умножено без съответно увеличение в количеството на труда, следователно, където рентата расте бавно. Ако високата цена на житото беше следствие, а не причина на рентата, то цената му би се изменяла пропорционално на увеличението или намалението на нормата на рентата, и рентата би била съставна част на цената. Но тъй като регулатор на цената на житото е онова жито, което се произвежда с най-голямо количество труд, то и рентата не влиза и не може и в най-малка степен да влиза като съставна част на неговата цена.

Затова Адам Смит безусловно греша, като предполага, че първоначалното правило, което е регулирало разменната стойност на стоките — а именно сравнителното количество труд, с което те са произведени — може донякъде да бъде изменено вследствие превръщането на земята в частна собственост и платежа на рента. Суровият материал влиза в състава на повечето стоки, но неговата стойност, както и тая на житото, се регулира от производителността на последната част на капитала, вложен в земя, която не плаща никаква рента. Затова рентата не е съставна част на цената на стоките.

Досега ние изследвахме влиянието на естественото развитие на богатството и населението върху рентата в такава страна, в която земята има раз-

лична производителност, и ние видяхме, че всеки път, когато става необходимо да се прилага допълнителен капитал към земята, която дава по-малко продукт, рентата се повишава. От същите тия принципи следва, че всички условия в живота на обществото, които правят ненужно приложението на предишното количество капитал към земята и които затова правят последната приложена част от нея по-производителна, ще намаляват рентата. Всяко значително намаление на капитала на дадена страна, което материално би намалило фонда, предназначен за издръжката на труда, естествено ще има такова последствие. Населението се регулира от фонда, предназначен да му дава занятия и следователно всякога се увеличава или намалява с увеличението, или намалението на капитала. Затова след всяко намаление на капитала по необходимост следва намаление на житото, падане на цената и съкратяване на обработването. Намалението на капитала ще намалява рентата в обратен ред на онзи, в който натрупването на капитала се увеличава.

По-недоходните земи последователно ще се изоставят, като се почне от най-малодоходната, разменната стойност на продукта ще пада, докато в обработка остане само най-плодородната земя, която тогава вече няма да дава рента.

Обаче същите резултати може да даде увеличението на богатството и населението на страната, ако то бъде придружено с толкова големи усъвършенствувания в земеделието, щото необходимостта да се обработват по-лоши земи да се намали или същото количество капитал да се изразходва за обработването на по-плодородни участъци.

Ако за изхранването на даденото население са нужни 1 милион кварта жито, което се получава от парцелите №№ 1, 2 и 3, ако после бъде открито

усъвършенствуване, благодарение на което то може да бъде получено само от №№ 1 и 2, без да се прибегне до № 3, то явно е, че непосредствения резултат от това трябва да бъде падането на рентата, защото тогава, без да се плаща рента, ще се обработва № 2 вместо № 3, и рентата от № 1 вместо да се равнява на разликата между продукта на № 3 и № 1 ще се равнява само на разликата между № 2 и № 1. Щом като населението не се е увеличило, то не може да съществува и търсене на каквото и да е допълнително количество жито, капиталът и продуктът, употребявани за № 3, ще бъдат посветени на производството на други стоки, от които обществото има нужда, но това би повлекло след себе си увеличение на рентата само в такъв случай, ако суровият материал, от който те се произвеждат, не може да бъде получен без по-непроизводително прилагане на капитала към земята, а тогава отново ще трябва да се обработва № 3.

Положението, че падането на относителната цена на суровия материал, вследствие усъвършенствованията в земеделието или вследствие това, че за тяхното производство ще се изразходва по-малко труд, естествено ще доведе до увеличение на натрупването, защото печалбата за капитала значително ще се увеличи, е несъмнено вярно. Това натрупване ще доведе до увеличение търсенето на труд, до повишение работната заплата, увеличение на населението, до допълнително търсене на сурови материали и разширяване на обработването. Но рентата достига предишната си висота само след увеличение на населението, т. е. след като влезе в обработване № 3. Дотогава ще измине доста голям период, свързан с положително намаление на рентата.

Но усъвършенствованията в земеделието биват два вида: едните увеличават производителните

сили на земята, а другите ни дават възможност, чрез усъвършенствувания на нашите машини, да получаваме нейните произведения с помощта на по-малък труд. И едните и другите водят към спадане на цените на суровите произведения, двата влияят на рентата, но влияят различно. Ако те не предизвикаха спадане на цените на суровите произведения, те не биха били усъвършенствувания, защото същественото свойство на усъвършенствуването е да намали количеството на труда, който по-рано е бил нужен за производство на стоката; такова намаление не може да съществува, без да предизвика спадане на цената ѝ или на относителната ѝ стойност.

Към усъвършенствуванията, увеличаващи производителните сили на земята, се отнасят по-рационалното засяване, в смисъл на подбор и редуване на културите или по доброто наторяване. Тия усъвършенствувания ни дават възможност да получаваме същия продукт от абсолютно по-малка площ земя. Ако сред културите, които ще сеем, въведем и ряпата и, освен жито, аз мога да получа още и храна за овцете си, то земята, на която по-рано са пасли овцете, става ненужна, и същото това количество продукт ще се получава от по-малко земя. Ако аз изнамеря такова наторяване, което ще ми позволи да увеличи житната реколта на дадена площ с 20%, то аз мога да извадя оная част от капитала си, която съм изразходвал за най-непроизводителната част на стопанството си.

Но, както аз вече забелязах и по-рано, за да се намали рентата, не е необходимо да се остави земята без обработване. За това е достатъчно, от последователните части на капитала, прилагани към една и съща земя с различни резултати, да се отнеме обратно онази, която дава най-малък доход.

Ако, въвеждайки сред културите, които ще отглеждат, и рязката или пък ползувайки се от по-силни торове, аз мога да получа същия продукт, като изразходвам по-малък капитал и не нарушавайки разликата между производителността на последователните части на капитала, то аз ще намаля рентата, защото сега нормата, по която ще се изчислява, ще се определя от друга, по-производителна, част на капитала. Ако например последователните части на капитала са давали 100, 90, 80, 70, то докато аз съм изразходвал тия четири части, моята рента е била равна на 60 или на разликата между:

$$\begin{array}{r}
 70 \text{ и } 100 = 30 \qquad 100 \\
 70 \text{ и } 90 = 20 \qquad 90 \\
 70 \text{ и } 80 = 10 \qquad 80 \\
 \hline
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 60, \text{ а продуктът е бил } 70 \\
 340. \qquad \qquad \qquad \hline
 340
 \end{array}$$

До когато аз изразходвам тия части, рентата ще си остане предишната, макар продуктът на всяка част и да има еднакво увеличение. Ако от 100, 90, 80 и 70 продуктът се увеличи до 125, 115, 105 и 95, то рентата все пак ще си бъде 60 или разликата между:

$$\begin{array}{r}
 95 \text{ и } 125 = 30 \qquad 125 \\
 95 \text{ и } 115 = 20 \qquad 115 \\
 95 \text{ и } 105 = 10 \qquad 105 \\
 \hline
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 60, \text{ а количеството на} \\
 \text{продукта ще се уве-} \\
 \text{личи до } 440. \qquad \qquad \qquad 95 \\
 \hline
 440
 \end{array}$$

Но при такова увеличение на продукта, без да се увеличи търсенето, не би съществувал потик да се прилага такъв голям капитал към земята, една част би била изтеглена и следователно последна част на капитала би била оная, която дава 105, а не 95, а рентата би се намалила до 30, или до разликата между:

$$105 \text{ и } 125 = 20 \qquad 125$$

$$105 \text{ и } 115 = 10 \qquad 115$$

30, а количеството на продукта все пак би било достатъчно за нуждите на населението, съставлявайки	105
345 квартера,	345

тогава, когато търсенето би било равно само на 340 квартера. Но има усъвършенствувания, които могат да намалят относителната стойност на продукта, без да намалят житната рента, макар те и да намаляват паричната поземлена рента. Те не увеличават производителността на земята, но ни дават възможност да получаваме продукт с помощта на по-малко количество труд. Целта на тия усъвършенствувания е по-скоро усъвършенствуването на земеделския инвентар, отколкото на самото обработване на земята. Такъв характер имат усъвършенствуванията в земеделските оръдия, като плуга и вършачката, икономията в употребата на коне в селското стопанство и усъвършенствуването на ветеринарното изкуство. Благодарение на тях към земята се прилага по-малко капитал или, което е същото, по-малко труд, но за получаването на същия продукт трябва да се обработва не по-малко количество земя.

Ще се отразят ли този род усъвършенствувания на рентата, изразена в жито, това ще зависи от това, дали си остава непроменена или пък дали намалява разликата между продуктите, получавани от приложението на различни части на капитала. Ако към земята се прилагат четири части на капитала — 50, 60, 70 и 80, от които всички дават еднакви резултати, и ако някое усъвършенствувание в състава на този капитал ми даде възможност да намаля всяка една от тях с 5 единици, така че те ще съставляват сега 45, 55, 65 и 75, то в житната рента няма да стане никакво изменение. Но ако усъвършенствуванията са били такива, че ми дават възможност да спестя само онази част на капитала, която се прилага най-непроизводително, то житната рента непосредствено ще се намали, защото ще се намали разликата между най-производителния капитал и оня, който е най-непроизводителен, а тъкмо тая разлика съставлява рентата.

Аз няма да изброявам повече примери. Надявам се, че аз вече достатъчно съм доказал, че намалението на разликата в продукта, получаван от последователните части на капитала, прилаган към същата или към нова земя, има тенденцията да намалява рентата, а всичко, което увеличава тая разлика, предизвиква по необходимост противоположно действие и има тенденцията да я повишава.

Говорейки за рентата, ние я разгледахме по-вече като част на продукта, получен с помощта на даден капитал в дадено стопанство, и никак не засягахме нейната разменна стойност; но тъй като същата причина — трудността на производството — повишава и разменната стойност на суровия материал и частта на стойността на продукта, която се плаща на земеделеца като рента, то ясно е, че от увеличението трудността на производството зе-

мевладелецът има двойна облага. Първо, той получава по-голяма част и второ, стоката, с която се плаща тя, има по-висока стойност.

2. Рентата от рудниците ¹

Металите, както и всички други предмети, се добиват с труд. Действително те се произвеждат от природата, но трудът на човека е, който ги извлича от земните недра и ги приспособява към нашите нужди. Рудниците, както и земята, обикновено дават рента на техния собственик и тая рента, както и поземлената рента, е следствие, а съвсем не е причина за високата стойност на техния продукт.

Ако съществуваша в изобилие еднакво богати рудници, които всеки би могъл да завладее, те не биха могли да дават никаква рента, стойността на техния продукт би зависела от количеството труд, необходим за извличането на метала от рудника и за доставянето му на пазара.

Но рудниците по своето качество са различни, и изразходването на еднакви количества труд за тяхното разработване дава съвсем различни резултати. Металът, добиван от най-бедния рудник, трябва най-малкото да има такава разменна стойност, която да покрива не само всички разходи по снабдяването с облекло, храна и други необходими предмети на всички, които са заети с неговото добиване и доставянето му на пазара, но освен това, да дава и обикновената средна печалба на оня, който изразходва необходимия капитал за водене на предприятието. Доходът, който дава най-бедния рудник, и който не плаща никаква рента, ще регулира рен-

¹ Гл. III.

тата на всички други по-производителни рудници. Предполага се, че този рудник дава обикновена печалба за капитала. Всичко, което другите рудници дават извън нея, ще се плаща по необходимост на техните собственици в формата на рента. Понеже тоя принцип е съвсем еднакъв с онзи, който ние вече установихме по отношение на земята, то излишно е да се простираме по-далеч върху него.

Достатъчно е да отбележим, че общият закон, регулиращ стойността на суровите материали и манифактурните стоки, се прилага също и към металите; тяхната стойност зависи не от нормата на печалбата, не от нормата на работната заплата и не от рентата, която се плаща за рудника, а от количеството труд, което е необходимо за получаването на метала и за доставянето му на пазара.

Стойността на металите, както и на всяка друга стока, е подложена на изменения. В оръдията и машините, прилагани в минното дело, могат да се направят усъвършенствувания, които значително да съкратят труда; могат да бъдат открити нови, по-производителни рудници, от които, при същото количество труд, може да се добие повече метал; може да се улесни също и доставянето на продукта на пазара. Във всеки един от тия случаи стойността на металите ще се намали и затова те ще се разменят за по-малко количество други предмети. От друга страна, ако трудността за добиването на метала се увеличи — било поради това, че металът трябва да се добива от по-голяма дълбочина или поради необходимостта да се изпомпа водата от рудниците, или поради някоя друга причина, — тяхната стойност може значително да се увеличи в сравнение със стойността на другите неща.

Затова справедливо бе отбелязано, че, колкото и точно да се съблюдава в страната установената

за монетата норма, стойността на златните и сребърни пари все пак ще бъде подложена не само на случайни и временни, но на естествени и постоянни изменения наравно с другите стоки.

Откриването на Америка с нейните многобройни богати рудници повлия много силно върху естествената цена на скъпоценните метали. Мнозина предполагат, че това въздействие и досега още не е свършило. Обаче вероятното е, че влиянието, предизвикано от откриването на Америка, върху стойността на металите отдавна се е прекратило и ако през последните години в тяхната стойност е станало някакво намаление, то това следва да се приписва на усъвършенствуваните методи в разработването на рудниците.

Но това въздействие, безразлично от каква причина то е предизвикано, бе толкова бавно и постепенно, че много малко практически неудобства се чувствуваха от това, че като общо мерило, в което се изчислява стойността на всички други неща, служат златото и среброто. Макар и те несъмнено да представляват непостоянно мерило на стойността, но вероятно няма друга стока, която да е подложена на по-малки изменения. Това, както и други предимства, които имат скъпоценните метали, като: плътността им, ковкостта, делимостта и много други, по-право са им осигурили навсякъде предпочитаната им употреба като парична единица в цивилизованите страни.

Ако с помощта на равни количества труд, при равни количества основен капитал, всякога са добивани от рудника, не плащат никаква рента, равни количества злато, то би представлявало най-постоянното мерило на стойността, което ние бихме могли да получим. Наистина неговото количество би се увеличавало заедно с търсенето, но стойността му

би била постоянна, неизменяема и то би служило по най-превъзходен начин за измерване измененията в стойността на всички други неща. В предишната част на тоя труд аз вече предположих, че златото е одарено с такова постоянство и ще се придържам о това предположение и в следващата глава. И тъй, говорейки за измененията на цените, ние винаги ще смятаме, че изменението става в стоката, а не в единицата, с която се измерва нейната стойност.

Б. Работна заплата

1. Работна заплата¹

Както и всички други предмети, които се купуват и продават, и чието количество може да се увеличи и намали, трудът си има своя естествена и своя пазарна цена. Естествена цена на труда е онази, която е необходима, за да могат работниците да имат средства за съществуване и за продължаване на рода си без увеличение или намаление на тяхното число.

Способността на работника да поддържа себе си и семейството си така, че числото на работниците да не се намали, зависи не от количеството пари, което той получава във вид на работна заплата, а от количеството храна, предмети от първа необходимост и за удобство, станали за него необходими по силата на навика, което може да се купи за тия пари. Затова естествената цена на труда зависи от цената на храната, предметите от първа необходимост и за удобство, нужни за издръжката на работника и неговото семейство. С повишението

¹ Гл. V.

на цената на храната и на предметите от първа необходимост цената на труда се покачва, с падането на тяхната цена естествената цена на труда ще спадне.

С напредъка на обществото естествената цена на труда винаги има тенденция да се повишава, защото една от главните стоки, с която се регулира естествената ѝ цена, има тенденцията да става по-скъпа в зависимост от все увеличаващата се трудност на нейното производство. Но тъй като усъвършенствованията в земеделието и откриването на нови рудници, откъдето могат да се получават необходимите за препитанието продукти могат, временно да отслабват тенденцията към повишаване цените на предметите от първа необходимост и дори да предизвикват спадане на тяхната естествена цена, то тия фактори ще оказват съответно въздействие и на естествената цена на труда.

Естествената цена на всички стоки, освен суровите произведения и труда, има тенденция да пада с прогреса на богатството и населението и ето защо: макар действителната им стойност да се повишава, вследствие повишаването на естествената цена на суровия материал, от който те са направени, но това повишение се повече от уравновесява вследствие усъвършенствованията в машините, от доброто разделение и разпределение на труда и растящия опит на производителите в науките и занаятите.

Пазарна цена на труда е онази, която действително се плаща за него, вследствие естественото влияние на отношението на предлагането към търсенето: трудът е скъп, когато е рядък, и евтин, когато го има в изобилие. Но както и да се отклонява пазарната цена на труда от естествената му

цена, тя, подобно цената на стоките, има тенденцията да се съгласува с нея.

Когато пазарната цена на труда надвишава неговата естествена цена, работникът достига цветущо щастливо положение, той разполага с по-голямо количество предмети от първа необходимост и комфорт в живота и затова може да отгледа здраво и многобройно потомство. Но когато, вследствие насърчение на размножаването, което се предизвиква от високата работна заплата, числото на работниците расте, работната заплата пак ще спадне до естествената си цена. Дори понякога, по силата на реакцията, тя може да спадне и по ниско от нея.

Когато пазарната цена на труда е по-ниска от естествената цена, положението на работниците значително се влошава, тогава бедността ги лишава от ония предмети за удобство в живота, които навикът превръща в абсолютно необходими. Едва тогава, когато лишенията съкратят числото им или търсенето на труда се увеличи, пазарната цена на труда се покачва до неговата естествена цена и работникът ще се ползува от умерения комфорт, който му доставя естествената норма на работната заплата.

Въпреки тенденцията на работната заплата да се съгласува с нейната естествена норма, пазарната цена на труда в едно прогресиращо общество, в течение на неопределен период, може постоянно да бъде по-висока от нея, защото едва импулсът, който увеличението на капитала дава на новото търсене на труда, повлече след себе си определени следствия, новото увеличение на капитала може да предизвика същото действие. По-такъв начин, ако капиталът постепенно и постоянно ще расте, то търсенето на труда може да дава постоянен потик за растежа на населението.

Капиталът е онази част на богатството на една страна, която се употребява в производството и се състои от храна, облекло, инструменти, сурови материали, машини и други необходими предмети, за да може трудът да произвежда своето действие.

Количеството на капитала може да се увеличава едновременно с повишението на неговата стойност. Количеството на храната и облеклото в дадена страна може да се увеличи тогава, когато за производството на добавъчното им количество ще бъде нужен повече труд, отколкото по-рано; в такъв случай ще се увеличи не само количеството на капитала, но и неговата стойност.

Или количеството на капитала може да се увеличи, а стойността му си остава без изменение или даже фактически намалява, даже може да се увеличи количеството храна и облекло в страната, но благодарение на машините това допълнително количество може да бъде получено без каквото и да е увеличение и даже при абсолютно намаление количеството на необходимия за производството труд. Количеството на капитала може да се увеличи и в същото време неговата стойност, като цяло или на отделните му части, ще си остане без изменение или даже фактически ще се намали.

В първия случай естествената цена на труда, която винаги зависи от цената на храната, облеклото и другите предмети от първа необходимост, ще се повиши, а във втория тя или ще си остане същата, или ще се намали, но и в двата случая пазарната цена на работната заплата ще се повиши, защото пропорционално на увеличението на капитала расте и търсенето на труда. Пропорционално на работата, която трябва да се изпълни, ще расте и търсенето на онези, които трябва да я изпълняват.

Освен това и в двата случая пазарната цена на труда ще се покачи по-високо от естествената му цена и в двата случая тя ще има тенденцията да се съгласува с естествената му цена, но особено бързо става това приспособяване в първия случай. Положението на работника ще се подобри, но не много, защото увеличението на цената на храната и предметите от първа необходимост ще погълне значителна част от увеличението на работната му заплата.

Ето защо, малкото предлагане на труда или незначителното увеличение на населението скоро ще сведе пазарната цена на труда към неговата естествена цена, която при това ще се увеличи.

Във втория случай положението на работника ще се подобри доста много; той ще получава увеличена парична заплата без да е принуден да плаща повишена цена за стоките, които употребява той и семейството му, а може би дори ще плаща за тях по-малка цена. И едва тогава, когато населението се увеличи много, пазарната цена на труда ще бъде сведена отново до неговата естествена цена, която при това ще се намали.

Така че с напредващото движение на обществото, с всяко увеличение на неговия капитал, пазарната цена на труда ще се увеличава, но устойчивостта на това увеличение ще зависи от това, дали се е повишила също и естествената цена на труда. А това също така ще зависи от повишението на естествената цена на ония предмети от първа необходимост, за които се изразходва работната заплата.

Не бива да се смята, че естествената цена на труда, даже доколкото тя се определя в храна и предмети от първа необходимост, е абсолютно неподвижна и постоянна. Тя се мени в различни вре-

мена в една и съща страна и твърде съществено се различава в разните страни. Това зависи главно от нравите и обичаите на народа. Английският работник би смятал, че неговата работна заплата стои по-ниско от естествената ѝ норма и е много оскъдна за издръжка на семейство, ако тя не му даде възможност да купува друга храна, освен картофи, и да живее в по-хубаво жилище от земянката; но тия оскъдни удобства често пъти се смягат достатъчни в ония страни, където човешкият живот е евтин и нуждите на човека се задоволяват лесно. Много от удобствата, от които днес се ползват в английския котедж*, биха се смятали за разкош в по-ранния период на нашата история.

Тъй като успоредно с напредващото движение на обществото цената на мануфактурните стоки постоянно спада, а на суровите произведения — също така постоянно се повишава, то в края на крайщата се създава такова несъответствие между относителната стойност на тия различни стоки, че в богатите страни работникът, като пожертвува само незначително количество от храната си, може да покрие изобилно всичките си други нужди.

Независимо от измененията в стойността на парите, които по необходимост се отразяват на паричната работна заплата, но чието въздействие ние досега не сме разглеждали, тъй като допускахме, че парите постоянно имат еднаква стойност, работната заплата, както изглежда, е подложена на повишение или спадане по силата на две причини:

- 1) на предлагането и търсенето на работници;
- 2) на цената на стоките, за които се изразходва работната заплата.

* Малка полска къщичка. Б. ред.

В разните стадии на общественото развитие натрупването на капитал или на средства за издръжка на труда върви с по-голяма или по-малка скорост и във всички случаи трябва да зависи от производителната сила на труда. Производителността на труда е най-висока тогава, когато има в изобилие плодородна земя: в такива периоди натрупването често пъти върви толкова бързо, че увеличението на предлагането на работници изостава от увеличението на капитала.

Изчислено бе, че при благоприятни условия населението може да се удвои за 25 години, но, при също такива благоприятни условия, целият капитал на страната има възможност да се удвои в по-къс период. В такъв случай работната заплата в течение на целия този период ще има тенденцията да се повишава, защото търсенето на труда ще расте още по бързо, отколкото предлагането.

В новите колонии, в които се въвеждат занаятите и знанията на по-цивилизованите страни, капиталът вероятно има тенденцията да расте по-бързо, отколкото населението. Ето защо, ако липсата на достатъчно работници не се покрие от техния прилив от по-населените страни, тая тенденция силно ще повишава цената на труда. Колкото повече се заселват тия страни и в обработване влиза и по-недоброкачествена земя, тенденцията на капитала към увеличение намалява, защото излишъкът на продукта, който остава след като бъдат задоволени нуждите на съществуващото население, непременно трябва да бъде пропорционален на леснината на производството, т. е. той е толкова повече, колкото по-малко е числото на заетите в производството лица. Следователно макар и да е вероятно, че при най-благоприятни условия, производителните сили надвишават способността на населението към раз-

множаване, но това състояние не може да продължи дълго, защото при ограниченото количество земя и различното ѝ качество, с всяко ново увеличение на капитала, прилаган към нея, производителността ѝ ще намалява, докато способността на населението към размножаване си остава винаги една и съща.

В онези страни, където има в изобилие плодородна земя, но където поради невежеството, леността и варварството на жителите, населението е подложено на всички бедствия на нуждата и глада, където, както се казва, населението „търпче“ средствата за съществуване, трябва да се употребяват съвсем други средства за заздравяване, отколкото в отдавна заселените страни, които изпитват всички бедствия на свръхнаселеността, вследствие спадане равнището на производителността в производството на суровите продукти. В единия случай злото е следствие на лошото управление, на липсата на сигурност за собствеността и на липсата на достатъчно образование във всички слоеве на народа. За да стане последният по-щастлив, трябва само да се подобри системата на управление и обучение, и тогава капиталът неизбежно ще се увеличава по-бързо, отколкото населението. Никое увеличение на населението няма да бъде много голямо, когато производителните сили са още по-големи. В другия случай населението расте по-бързо от средствата, които са нужни за неговата издръжка. Всяко увеличение на трудолюбието, ако то не е придружено с намаление процента на приръста на населението, само ще усили злото, тъй като производството не може да смогва подир увеличението на населението.

Когато населението „търпче“ средствата за съществуване, единствените средства за изцеление са или намалението на населението или по-бързото натрупване на капитала. В богатите страни, където

всичката плодородна земя е влязла вече в обработване, последното средство е и непрактично, и не твърде желателно, защото резултатът от това, при много усърдното му прилагане, ще бъде еднаквото обедняване на всички класи. Но в бедните страни, където има в изобилие средства за производство, поради това, че още не цялата плодородна земя се обработва, това е единственото действително средство за изкореняване на злото, още повече, че резултатът на това ще бъде подобряването положението на всички класи на населението.

Приятелите на човечеството могат само да желаят, щото във всички страни работните класи навсякъде да развиват в себе си нуждата от комфорт и развлечения и да са насърчавани в своите усилия да получат такива, с всички законни средства. Трудно е да се намери по-добра гаранция срещу свръхнаселеността. В онези страни, където работните класи имат най-малки нужди и се задоволяват с най-евтина храна, населението е подложено на най-големи превратности и немотия. То няма къде да се скрие от бедствието, то не може да търси убежище в по-ниско положение; неговото положение е вече толкова ниско, че по-долу не може да се отпусне. При всяка слаба реколта на главното средство на неговото препитание то може да прибегва само до съвсем малко сурогати и скъпотиата за него е придружена винаги с всички бедствия на глада.

При естествения постепенен вървеж на общественото развитие работната заплата има тенденция към спадане, доколкото тя се регулира от предлагането и търсенето, защото притокът на работници постоянно ще се увеличава в една и съща пропорция, докато търсенето им ще се увеличава по-бавно. Например ако работната заплата се регулира от

ежегодното увеличение на капитала, съставляващо 2%, то тя ще спадне, когато този процент на натрупването ще съставлява само $1\frac{1}{2}\%$. Тя ще спадне още по-ниско, когато капиталът се увеличи само с 1 или с $\frac{1}{2}\%$. Така ще продължава дотогава, докато спре натрупването на капитала, а заедно с него и движението на работната заплата, и последната ще бъде достатъчна само за поддържане на съществуващото население. Аз твърдя, че при такива условия работната заплата, доколкото тя би се регулирала изключително от предлагането и търсенето на работници, ще спада; но ние не трябва да забравяме, че работната заплата се регулира също и от цените на стоките, за които тя се изразходва.

С увеличение на населението цените на тия предмети от първа необходимост постоянно ще се повишават, защото за производството им ще се изисква все повече и повече труд. Следователно ако паричната работна заплата падеше и същевременно всяка стока, за която тя се изразходва, поскъпнеше, то работникът би страдал двойно и скоро съвсем би се лишил от възможността да съществува. Затова паричната работна заплата няма да спада, а ще се повишава, но не в такъв достатъчен размер, че работникът да има възможност да купува същото количество предмети за комфорт и такива от първа необходимост, колкото той е купувал преди покачването на цените на тия стоки. Ако преди него годишната работна заплата е съставлявала 24 ф. стер. или 6 квартера пшеница при цена 4 ф. стер. за квартал, то той вероятно ще получава само стойността на пет квартера, когато цената на 1 квартал жито се повиши на 5 ф. стер. Но пет квартера ще струват 25 ф. стерлинги, следователно той ще получи добавък към паричната си работна заплата, макар че и с този добавък той няма да може да има също

толкова жито и други стоки, колкото са употребявали той и неговото семейство по-рано. Въпреки това, че в същност работникът ще бъде по-зле платен, увеличението на работната му заплата по необходимост ще намали печалбата на фабриканта, защото стоките му няма да се продават на по-висока цена, при все че производствените им разходи ще се увеличат. Но ние ще разгледаме това явление после, при изследване законите, регулиращи печалбата.

И така оказва се, че същата причина, която повишава рентата, а именно растящата трудност за получаването на допълнителното количество храна, с помощта на пропорционално допълнително количество труд, ще повишава и работната заплата. А затова, при постоянната стойност на парите, и рентата и работната заплата ще имат тенденцията да растат успоредно с растежа на богатството и населението.

Но между растежа на рентата и тая на работната заплата има съществена разлика. Повишението на паричната стойност на рентата е придружено с увеличение на нейния дял от продукта; не само паричната рента на земевладелеца става по-голяма, но и житната му рента; той получава повече жито и всяка единица мярка от това жито ще се разменя за по-голямо количество от всички други стоки, чиято стойност не се е повишила. Съдбата на работника не ще бъде толкова щастлива; действително той ще получава по-голяма парична заплата, но неговата житна работна заплата ще се намали. И сега той не само ще разполага с по-малко количество жито. Ще се влоши така и неговото общо положение, защото за него по-трудно ще бъде да поддържа пазарната норма на работната заплата по-високо от естествената ѝ норма. Когато цената на житото се повиши с 10%, работната заплата винаги ще се по-

вишава с по-малко от 10%, а рентата винаги ще се увеличава повече, положението на работника изобщо ще се влошава, а на земевладелеца — ще става все по-добро и по-добро.

Да предположим, че работната заплата на работника е съставлявала 24 ф. стер. годишно, при цена 4 ф. стер. за един квартал пшеница, или е равна по стойност на шест квартера пшеница, и да предположим, че половината от дохода си той изразходва за пшеница, а другата половина, или 12 ф. стер., за други неща. Той ще получи:

24 ф. стер. 14 шил. 0 пенса

25 „ „ 10 „ „ „

26 „ „ 8 „ „ „

27 „ „ 8 „ 6 „

когато пшеницата е струвала

4 ф. стер. 4 шил. 8 пенса 5.83 квартера

4 „ „ 10 „ 8 „ 5.66 „

4 „ „ 16 „ 8 „ 5.50 „

5 „ „ 2 „ 10 „ 5.33 „

Получавайки тая работна заплата, той би имал възможност да живее също така добре, както и по-рано, но не и по-добре. Защото, когато житото е струвало 4 ф. стер. за един квартал, той би изразходвал за три квартера жито по

4 ф. стер. квартера 12 ф. стер.

и за други неща 12 ф. стер.

24 ф. стер.

Когато пшеницата е струвала 4 ф. стер. 4 шил. 8 пенса, трите квартаера, които е консумирал той и семейството му, са му стрували на него, 12 ф. стер. 14 шил.
а другите неща, чиито цени не са се изменяли 12 ф. стер.

24 ф. стер. 14 шил.

При цена 4 ф. стер. 10 шил., три квартаера пшеница стрували 13 ф. стер. 10 шил.
а другите неща 12 ф. стер.

25 ф. стер. 10 шил.

При цена 4 ф. стер. 16 шил., три квартаера пшеница са стрували 14 ф. стер. 8 шил.
другите неща 12 ф. стер.

26 ф. стер. 8 шил.

При цена 5 ф. стер. 2 шил. 10 пенса, три квартаера пшеница стрували 15 ф. ст. 8 шил. 6 п.
другите неща 12 ф. ст.

27 ф. ст. 8 шил. 6 п.

Пропорционално на поскъпването на житото той е получавал по-малка работна заплата, доколкото тя се изразява в жито, а паричната му работна заплата все се е увеличавала, а другите му житейски удобства, според по-горното предположение, си оставали свършено без изменение. Но тъй като цените на другите стоки се повишават пропорционално на количеството на суровия продукт, който влиза в

тях, то за някои от тях той трябва да плаща повече. При все че неговият чай, захарта, сапунът, свещите и наемът за жилището вероятно няма да бъдат поскъпи, той ще трябва да плати повече за шунка, за сирене, масло, платно, обувки и облекло.

Затова, даже при приетото по-горе увеличение на работната заплата, неговото положение сравнително ще се влоши. Но могат да кажат, че, разглеждайки влиянието на работната заплата върху цената, аз предполагах, че златото или металът, от който се изработват парите, е продукт на онази страна, в която се е изменила работната заплата и че въведените от мене следствия се съгласуват зле с действителното положение на нещата, защото златото е метал, който се добива в чужбина. Обаче обстоятелството, че златото е чуждестранен продукт още не отслабва силата на аргументацията: може да се покаже, че добива ли се златото в страната или то се внася от чужбина — резултатите, в края на краищата, и дори непосредствено ще бъдат едни и същи.

Когато работната заплата се повишава, то това става въобще затова, защото увеличението на богатството и капитала предизвиква ново търсене на труд, което неминуемо ще бъде придружено с увеличение на производството на стоките. За размяната на тия допълнителни стоки, макар по същите цени, както и по-рано, ще бъде нужно допълнително количество пари, допълнително количество от оная чуждестранна стока, от която се правят парите и която може да се получи само чрез внос. Всеки път, когато стоката е нужна в по-голямо количество, отколкото по-рано, относителната ѝ стойност се повишава, в сравнение със стойността на онези стоки, за които тя се купува. Ако бъдат нужни повече шапки, цената им ще се увеличи и за тях ще дават повече зла-

то. Ако потрябва повече злато, то ще се увеличи цената му, а цената на шапките ще спадне, тъй като за да се купи предишното количество злато, тогава би било необходимо по-голямо количество шапки и всички други неща. Но да се каже в предположения случай, че цените на стоките са се покачили, защото се е повишила и работната заплата, значи, да се допуска явно противоречие: отначало ние казваме, че вследствие увеличението на търсенето се покачва относителната стойност на златото, а после, че неговата относителна стойност спада, защото цените ще се покачат, — две неща, съвършено несъвместими едно с друго. Да се каже, че са се покачили цените на стоките е същото ако кажем, че е намаляла относителната стойност на парите, защото относителната стойност на златото се изчислява в стоки. Значи, ако са се покачили цените на всички стоки, то златото не би се стичало от чужбина, за да се купуват тия скъпи стоки. Напротив, то би си отивало от страната и би се употребявало за покупка на сравнително евтини чуждестранни стоки. По такъв начин се вижда, че повишението на работната заплата няма да повдигне цените на стоките, безразлично произвежда ли се метала, от който се правят парите, в страната или в чужбина. Цените на всички стоки не могат да се покачат в едно и също време, без добавъчно количество пари. Тази прибавка не може да бъде получена в страната, както ние вече посочихме, не може също така да бъде и внесена от чужбина. За покупката на някое допълнително количество злато в чужбина нашите стоки трябва да бъдат евтини, а не скъпи. Вносът на злато и покачването на цените на всички местни стоки, за които се купува злато, са абсолютно несъвместими неща. Широкото употребление на книжните пари не изменя работата, защото книжните пари се съгла-

суват — или трябва да се съгласуват — със стойността на златото и на тяхната стойност влияят същите причини, които влияят и на стойността на тоя метал.

Такива са законите, които управляват работната заплата и съдбата на най-голямата част на всяко общество. Подобно на всички други договори, работната заплата трябва да бъде оставена на естествената и свободна пазарна конкуренция и никога не трябва да се контролира чрез намесата на законодателния институт.

Ясната и непосредствена тенденция на законите за бедните, пряко противоречи на тия очевидни принципи; тия закони водят не към подобряване положението на бедните, което имаха предвид добродушните законодатели, а към влошаване положението и на богатите, и на бедните. Вместо да правят бедните богати, те са разчитали като че за това да направят богатите по-бедни. Докато тия закони си остават в сила, напълно естествено е, че сумите за издръжката на бедните прогресивно ще се увеличават, докато те не погълнат целия чист доход на страната или, най-малкото, всичко, което ще ни остави държавата след като бъдат покрити собствените ѝ задължителни нужди по държавните разходи.

Тая вредна тенденция на законите за бедните не е вече тайна, след като тя биде изяснена напълно от талантливото перо на Малтус и всеки приятел на бедните трябва горещо да желае пълното им отменяване. Но за нещастие те са издадени така отдавна и бедните са толкова свикнали с тях, че коренното им премахване от нашата политическа система изисква най-голямо внимание и умение. Даже и най-ревностните привърженици на отмяната на тия закони са съгласни, че, ако трябва да се огра-

дят от най-угнетяваща немотия ония, за доброто на които те бяха погрешно издадени, тяхното отменяне трябва да се проведе с най-голяма постепенност.

Не подлежи на никакво съмнение, че задоволеността и благосъстоянието на бедните не могат да бъдат осигурени за дълго, ако вследствие техните собствени старания или някои усилия от страна на законодателството, не бъде урегулирано увеличението на тяхната численост и ако сред тях не се намали броят на ранните и неразумни бракове. Действието на системата на грижите за бедните бе тъкмо обратното. То правеше въздържанието излишно и насърчаваше неблагоприятните, предлагайки им част от работната заплата на благоприятните и трудолюбивите.

Естеството на това бедствие само посочва лекарството. Стеснявайки постепенно сферата на обществените грижи за бедните, внушавайки на бедните понятието за значението на независимостта, приучвайки ги да разчитат за своето препитание не на систематична или случайна благотворителност, а на своите собствени усилия, разяснявайки им, че благоумиего и предвидливостта далеч не са излишни или безполезни добродетели, ние постепенно ще се приближим към по естествено и здраво състояние.

Всеки план за реформиране законите за бедните, който не си поставя за цел окончателното им премахване, не заслужава ни най-малко внимание. И като най-добър приятел на бедните и на делото на цялото човечество ние признаваме оня, който ще може да ни посочи най-верни и същевременно най-непринудителни мерки за достигане на тая цел. Ако ние по някакъв нов начин, различен от сегашния, можехме да увеличим фонда за издръжката на бедните, то с това ние ни най-малко не бихме смекчили това зло. Напротив, ако ние увеличим тоя

фонд или, както предлагат някои, го съберем като общ фонд от цялата страна, ние не само не ще облекчим злото, което ние искаме да премахнем, но още повече ще го увеличим. Сегашният начин на неговото събиране и изразходване съдействуваше за смекчаване на неговите пагубни действия. Всяка община събира отделен фонд за издръжка на своите бедни. Затова по-изгодно и практично е да се държат местните суми на ниско равнище и това е по-осъществимо, отколкото ако се събира един общ фонд за помощи за бедните от цялото кралство. Общината има по-голям интерес от икономичното събиране на данъка и във внимателно разпределение на помощите, които се дават, когато всичката икономия отиде за неговата собствена полза, отколкото ако стотици други общини участваха в нея.

Само с тази причина ние можем да обясним това, че грижата за бедните не е погълнала още цялия чист доход на страната; ние сме длъжни да бъдем строги при оказване на помощта, защото нейната тежест да не порасне до много големи размери. Ако всеки, който има нужда от поддръжка беше уверен, че ще я получи по закон и ще я получи в размер, който да е напълно достатъчен за един сносен живот, то на основание на теорията би могло да се очаква, че всички други данъци, взети заедно, биха били нищожни в сравнение с данъка за бедните.

Законите за бедните имат тенденцията да превръщат богатството и силата в мизерия и безсилие, те насочват всички усилия на труда само към една цел — добиване на препитание; те унищожават всякакви умствени различия и запълват ума с едничката мисъл за задоволяване на физическите нужди, докато накрая всички класи не бъдат поразени от чумата на всеобщата бедност. И тая тяхна тенден-

ция действува не по малко фатално, отколкото закона на притеглянето. За щастие тези закони действуваха в периода на все увеличаващото се благосъстояние, в течение на който фондът на работната заплата се увеличаваше редовно и когато размножаването на населението не се потикваше по изкуствен път. Но ако нашият прогрес се забавеше, ако ние достигнем неподвижно състояние, от което, аз съм уверен, че ние сме още доста далеч, тогава гибелната същност на тия закони би се проявила в по-открити и опасни форми и тогава тяхното премахане би срещнало извънредно много нови трудности.

2. Машините ¹

В настоящата глава аз искам да изследвам влиянието на машините върху интересите на различните класи на обществото. Този въпрос има грамадно значение и изглежда той никога още не е бил разглеждан така, че да се дойде до някакъв определен или задоволителен резултат. И затова аз толкова повече се смятам задължен да изложа своите възгледи по тоя въпрос, защото след дълги разсъждения съм ги изменил доста. При все че, доколкото ми е известно, аз нито в едно от публикуваните от мен произведения не съм писал по въпроса за влиянието на машините нищо, от което аз бих счел за нужно да се откажа, аз все пак по друг път съм оказал поддръжка на теории, които сега смятам за погрешни. Ето защо смятам за свой дълг да предложа на разглеждане на критиката сегашните си възгледи с всички доказателства, които мога да приведа в тяхна полза.

¹ Гл. XXXI.

Когато аз за пръв път насочих вниманието си към изучаване въпросите на политическата икономия, аз поддържах възгледа, че прилагането на машини в някой отрасъл на производството, доколкото то спестява труд, е благо за всички и се придружава само от ония неудобства, които в повечето случаи се предизвикват от преместването на капитала и труда от едно занятие в друго. Аз смятах, че земевладелците, при условие, че те получават същата парична рента, печелят вследствие спадането на цените на някои стоки, за които те изразходват рентата си, а това спадане на цените би било неизбежно следствие от употребата на машини. Според мен капиталистът също би спечелил. Действително онзи, който е направил известно откритие или пръв го е оползотворил, ще се ползува от добавъчна облага, тъй като в течение на известен период, той би получавал по-голяма печалба. Но колкото повече машината влезе във всеобщо употребление, цената на стоката, произвеждана с нейна помощ вследствие конкуренцията ще се намали пак до производствените разходи. Тогава капиталистът ще получи също такава парична печалба, както и по-рано и би участвувал в общите облаги само като потребител, тъй като, с помощта на същия движим доход, той би могъл да получава добавъчно количество предмети за комфорт и удоволствие. Работническата класа, мислех аз тогава, също в еднаква степен би спечелила от въвеждането на машините, защото при същата тази работна заплата, работниците сега ще могат да купят повече стоки. При това аз допусках, че работната заплата не би се намалила, тъй като капиталистът би могъл да предявява търсене на същото количество труд и да употребява същото количество на последния, както и по-рано, макар и той да е принуден да го приложи за производството на нова

или донякъде различна стока. Ако ли вследствие усъвършенствуването на машините, при употребата на същото количество труд, количеството на чорапите би могло да се учетвори, тогава, когато търсенето на чорапи би се увеличило само два пъти, някои работници по необходимост ще трябва да напуснат чорапната индустрия. Но пред вид на това, че капиталът, който им е давал работа, би продължавал да съществува и за собствениците му би било изгодно да го употребяват производително, мене ми се струваше, че той ще бъде изразходван за производството на някоя друга стока, полезна за обществото, за която непременно би имало търсене. На мене тогава ми направи дълбоко впечатление, а и сега още ми прави, върнатата забележка на Адам Смит, че „нуждата на всеки човек от храна винаги се ограничава с тесните граници на човешкия стомах, но стремежът към комфорт и украшения, желанието да имаш хубава квартира, облекло, коли и мебели, изглежда съвсем не познава граници, или най-малкото, определени граници“. А понеже мене ми се струваше, че търсенето на труд ще си остане неизменено и че работната заплата няма да се намали, то аз мислех, че работническата класа ще се възползува в такава степен, както и другите класи, от облагите на всеобщото поевтиняване на стските, което би било следствие от приложението на машините.

Такива бяха моите възгледи и доколкото става дума за земевладелците и капиталистите, те не са се изменили, но сега аз се убедих, че заместването на човешкия труд от машината често пъти принася голяма вреда на интересите на работническата класа.

Моята грешка произтичаше от предположението, че при всяко увеличение на чистия доход на обществото по необходимост трябва да се увеличи и об-

щият му доход. Сега аз имам основание да смятам, че фондът, от който земевладелците и капиталистите извличат дохода си, може да се увеличава, докато другият, от който главно зависи работническата класа, може да се намалява. Оттук следва, ако не греша, че същата причина, която увеличава чистия доход на страната, може същевременно да предизвиква свърхнасилие и да влоши положението на работника.

Да предположим, че капиталистът употребява капитал на стойност 20,000 ф. стерлинги и че той същевременно е и чифликчия, и фабрикант на предмети от първа необходимост. Да предположим още, че 7,000 ф. ст. от неговия капитал са вложени в основен капитал, т. е. здания, оръдия и т. н., а останалите 13,000 ф. ст. се употребяват като оборотен капитал, за издръжка на труда. Да предположим освен това, че печалбата съставлява 10 процента и че следователно капиталът на нашия капиталист ежегодно се възпроизвежда изцяло и носи 2,000 ф. ст. печалба.

Всяка година капиталистът започва своите операции, притежавайки като своя собственост предмети от първа необходимост и такива за храна за 13,000 ф. ст., които той в течение на годината продава на работниците си за поменатата сума пари, и в течение на същия период той им плаща работна заплата в размер на същата сума пари; в края на годината те заместват принадлежащите му предмети за храна и такива от първа необходимост на стойност 15,000 ф. ст., от които 2,000 ф. стер. той изразходва за собствено потребление или се разпорежда с тях според своите вкусове или удобства. Доколкото става дума за поменатите продукти, целият продукт в течение на дадената година ще състави 15,000 ф. ст., а чистият продукт—2,000 ф. ст.

Да преположим сега, че на другата година капиталистът употребява едната половина от работниците си за производството на машини, а другата, както и по-рано, — за производството на предмети от първа необходимост и такива за храна. В течение на тая година той би заплатил във вид на работна заплата също такава сума от 13,000 ф. ст., както и по-рано и би продал на работниците си за също такава сума предмети за храна и такива от първа необходимост. Но как ще стои работата на следната година?

Докато машината се строи ще се получава само половината от обикновеното количество предмети за храна и такива от първа необходимост и стойността им ще бъде наполовина по-малко от стойността на онова количество, което се е произвеждало по-рано. Машината ще струва 7,500 ф. ст., а и предметите от първа необходимост и такива за храна — 7,500 ф. ст. Следователно капиталът на нашия капиталист ще бъде също толкова голям, както и преди, защото освен тия две стойности, той ще има на свое разположение основен капитал на стойност 7,000 ф. ст. — всичко 20,000 ф. ст. капитал и 2,000 ф. ст. печалба. След изразходването на последната сума за собствените си нужди той ще има на свое разположение, за водене на по-нататъшни операции, оборотен капитал не повече от 5,500 ф. ст. Следователно неговите средства за издръжка на труда са се намалили от 13,000 ф. ст. до 5,500 ф. ст., и след това всичкият труд, който преди се е употребявал с помощта на сумата 7,500 ф. стерл., ще стане излишен.

Намаленото количество труд, което може да бъде употребено от капиталиста, трябва наистина при съдействието на машината да произведе стойност равна, след като се извадят разходите по ней-

ното ремонтиране, на 7,500 ф. стер. То трябва да замести оборотния капитал заедно с печалбата от 2,000 ф. стер. за целия капитал. Но ако това бъде направено, ако чистият доход не се е намалил, то не е ли все едно за капиталиста, представлява ли общият доход стойност от 3,000 ф. стер., от 10,000 ф. стер. или от 15,000 ф. стер.?

И тъй в случая, който ние разглеждаме, въпреки това, че стойността на чистия продукт не ще се намали, че неговата покупателна сила по отношение на стоките може значително да се увеличи, общият продукт ще съставлява стойност от 7,500 ф. стер. вместо стойност от 15,000 ф. стер. А тъй като способността да се издържа населението и да се употребява труда зависи всякога от общия продукт на нацията, а не от чистия продукт, то намалението на общия продукт по необходимост ще повлече след себе си намаление на търсенето на труда и ще предизвика свръхнаселение. По такъв начин положението на работническата класа ще представлява картина на нужда и бедствия.

Но предвид на това, че възможността да се спестява част от дохода за превръщането му в капитал трябва да зависи от способността на чистия доход да удовлетворява нуждите на капиталиста, последният, вследствие спадането на цените на стоките, последвало след въвеждането на машините, може да увеличи, — ако, разбира се, неговите нужди си останат същите, — спестяванията си, и по този начин значително се улеснява превръщането на дохода в капитал. Но с всяко увеличение на неговия капитал капиталистът ще употребява повече работници и следователно онази част от тях, която е изгубила по-рано работата си, отново ще намери такава. А ако увеличението на производството, вследствие въвеждането на машини, бъде толкова голямо,

че донесе, във вид на чист продукт, такова голямо количество предмети за храна и от първа необходимост, каквото по-рано е съществувало, в формата на общ продукт, то ние ще имаме на свое разположение също такива средства за даване работа на цялото население, както и по-рано, и по такъв начин излишъкът на населението не ще бъде необходимо следствие.

Аз бих искал да докажа само, че изнамирането и употребата на машините може да се придружава с намаление на общия продукт. Всякога, когато става такова намаление, то принася вреда на работническата класа, защото някой работници се лишават от работа и населението става прекомерно в сравнение с фонда за неговата издръжка.

Случаят, който аз предполагам е най-простия, какъвто аз можах да избира, но резултатите биха били същите, ако ние предположехме, че машините се прилагат в производството от някой фабрикант — например от фабрикант на сукна или на памучни изделия. Ако машините се прилагаха в производството на сукна, то след въвеждането им ще бъде произведено по-малко сукно, защото предприемачът сега не би предявявал искане за част от онсва количество, което по-рано се е предназначавало за заплащане на по-голямо число работници. Вследствие употребата на машини той би трябвало да възпроизвежда стойност, която да се равнява само на употребената стойност плюс печалбата за целия капитал. И 7,500 ф. стер. биха могли да изпълнят всичко това също така добре, както по-рано 15,000 ф. стер., защото вторият пример с нищо не се различава от първия. Може обаче да се каже, че търсенето на сукно ще бъде също така голямо, както и по-рано, и тогава бихме могли да запитаме, откъде ще се вземе ново предлагане? Кой ще предяви търсене

на сукно? — Чифликчиите и другите производители на предмети от първа необходимост, които са употребявали капиталите си за производство на предмети от първа необходимост като средство за добиване на сукно. Те ще дават на фабриканта на сукна жито и предмети от първа необходимост срещу сукно, а последният ще го предава на работниците в замяна на сукното, което му е доставено чрез техния труд.

Тоя клон на производството сега би се прекратил; фабрикантът на сукна сега не ще има нужда от предмети за храна и облекло, тъй като той употребява сега по-малко хора и се разпорежда с по-малко количество сукно. Чифликчиите и всички други производители, които са произвеждали предмети от първа необходимост само като средство за определена цел, вече не ще могат да получават повече сукно с помощта на такова приложение на капитала. Следователно те сами биха вложили капиталите си в производството на сукна или биха кредитирали с тях други, за да може стоката, от която действително се чувствува нужда, да се достави, а стоката, за която никой не може да плати или за която няма търсене ще престане да се произвежда. И така всичко това ни води към същия резултат: търсенето на труд ще се намали и стоките, необходими за поддържане на труда, няма да се произвеждат в също такова голямо количество, както по-рано.

Ако изложените възгледи са верни, то от тях следват следните изводи:

Първо. Изобретяването и полезното приложение на машините води към увеличение чистия продукт на страната, при все че те в кратък промеждутък от време не могат да увеличат, а и действително не увеличават, стойността на този чист продукт.

Второ. Увеличението на чистия продукт на страната е напълно съвместимо с намалението на общия ѝ продукт. Подбудата за употребата на машините винаги е напълно достатъчна, ако употребата на машините води към увеличение на чистия продукт, при все че то в същото време може, а често пъти и трябва, да намали както количеството на общия продукт, така и неговата стойност.

Трето. Мнението, поддържано от работническата класа, че употребата на машини често пъти нанася голяма вреда на техните интереси, не е основано на предразсъдък и заблуждение, а отговаря на правилните принципи на политическата икономия.

Четвърто. Ако усъвършенствованията на средствата за производство вследствие употребата на машини увеличат чистия продукт на страната в такава голяма степен, че в резултат на това не последва намаление на общия продукт (при това винаги аз подразбирам количеството на стоките, а не тяхната стойност), то ще се подобри положението на всички класи. Земевладелецът и фабрикантът ще спечелят не само вследствие увеличението на рентата и печалбата, но и вследствие облагите, произтичащи от това, че те ще изразходват същата тая рента и печалба за стоки, чиято стойност е значително намаляла. Положението на работническата класа също значително би се подобрило: първо, вследствие увеличение търсенето на домашна прислуга, второ, вследствие увеличение на спестяванията, предизвикани от изобилието на чистия продукт и трето, вследствие намаление на цените на всички предмети за консумация, за които се изразходва работната заплата.

За работническата класа обаче има значение не само въпросът за изобретяването и употребата на машините, който ние току-що изследвахме. Не

по-малко значение има и начинът, по който се изразходва чистия доход на страната, макар че последният във всички случаи се предназначава за полза и удоволствие на всички, които имат справедливо право на него.

Ако земевладелецът или капиталистът изразходва дохода си, подобно на древния барон, за издръжката на многобройна свита или прислуга, той дава работа на много по-голямо количество труд, отколкото ако той изразходваше дохода си за тънки сукна или скъпи мебели, за колесници, коне или за покупка на други предмети за разкош.

И в двата случая чистият доход, както и общият доход са свършено еднакви, но в първия случай те биха се реализирали в други стоки. Ако моят доход се равняваше на 10,000 ф. стерл., то би било употребено почти същото количество производителен труд безразлично ще реализирам ли аз дохода си в тънки сукна или скъпи мебели и т. н. или в известно количество предмети за храна и облекло на същата стойност. Обаче, ако аз реализирам дохода си в първия вид стоки, то това няма да повлече след себе си *впоследствие* употребата на по-голямо количество труд: аз ще се ползвам от мебелите си и сукната и с това ще се свърши цялата работа. Но ако аз реализирам дохода си в предмети за храна и облекло и искам да увелича количеството на прислугата си, то всички хора, на които аз съм дал работа с помощта на моя доход от 10,000 ф. ст. или с купените за него предмети за храна и облекло, ще увеличат числото на работниците, за които се предявява търсене. Това увеличение на търсенето ще стане, само защото аз съм избрал тоя начин на изразходване на дохода си. А тъй като работниците имат интерес от разширяване търсенето на труда, то те естествено трябва да

желаят, щото по възможност по-голяма част от дохода да се изразходва вместо за предмети за разкош за издръжка на прислуга.

По същия начин и една страна, въввлечена във война и принудена да издържа голяма армия и флота, употребява много по-голямо число хора, отколкото тя ще употребява, когато войната бъде свършена и последните извънредни разходи свързани с нея бъдат прекратени.

Ако във военно време аз не бях задължен да внасям 500 ф. ст. данък, изразходван за издръжката на войници и матроси, аз навярно бих могъл да изразходвам тая част на дохода си за мебели, сукна, книги и т. н. Ще бъде ли изразходван дохода ми по такъв или по друг начин, количеството на употребения в производството труд, ще си остане същото, тъй като производството на предмети за храна и облекло за войниците и моряците ще изисква същото количество труд, както и производството на по-разкошни стоки. Но в случай на война ние имаме работа с допълнително търсене на хора за армията и флотата.

Вследствие на това войната, която се води с дохода, а не с капитала на страната, оказва благоприятно въздействие за увеличението на населението.

След свършването на войната, когато част от дохода ми се връща пак при мене и се употребява от мене, както и по-рано, за покупка на вино, мебели и други предмети за разкош, населението, което е било извикано на живот от войната, и по-рано се е издържало за сметка на част от тоя доход, ще стане излишно и със своя натиск върху останалото население, чрез конкуренцията с него при търсене на работа, ще намали стойността на работната заплата и много съществено ще влоши положението на работническата класа.

Следва да отбележим още и друг случай, в който увеличението на чистия доход на страната и дори общия ѝ доход може да съвпадне с намалението на търсенето на труда, а именно случаят, когато трудът на конете замества труда на хората. Ако аз съм употребявал в селското си стопанство сто души и ако аз намеря, че храната, предназначена за половината на това число, би могла да отиде за издръжката на коне и след като платя процентите за капитала, изразходван за покупката на конете, ми даде много по-голямо количество сурови произведения, то за мене ще е по-изгодно да заменя хората с коне и аз именно така и ще постъпя. Но това няма да е изгодно за работниците и ако моят доход не е порастнал дотакава степен, че да ми даде възможност да употребявам както хора, така и коне, то ще се почувствува излишък от население, и положението на работника общо взето ще се влоши. Ясно е, че той не ще може, при известни условия, да намери работа в земеделието. Но ако продуктът на земята се увеличи вследствие замяната на хората с коне, той ще може да си намери работа в фабриките или като прислуга.

Изложените от мене възгледи няма да доведат, надявам се, до заключението, че не трябва да се насърчава въвеждането на машини. За да се изясни основното положение, аз предположих, че усъвършенствуваните машини са били изведнъж, *внезапно* изобретени и приложени в широки размери. В действителност обаче тия изобретения стават постепенно и по-скоро действуват така, че те изменят употребата на капитала, който се спестява и натрупва, а не отвличат капитала от съществуващата му употреба.

При всяко увеличение на капитала и населението цената на предметите за храна по необходи-

мост ще се увеличават вследствие увеличение трудността на тяхното производство. Покачването на цените на предметите за храна ще повлече след себе си повишение на работната заплата, а всяко повишение на работната заплата ще има тенденцията да обръща в още по-голяма степен, отколкото по-рано, всеки ново-спестен капитал за употребата на машини. Машините и трудът се намират в постоянна конкуренция помежду си и първите често пъти могат да бъдат приложени само тогава, когато се покачва цената на труда.

В Америка и много други страни, където лесно се добива храна за човека, няма такова голямо изкушение да се употребяват машини, както в Англия, където цената на предметите за храна е висока и където за нейното производство се изисква много труд. Същата причина, която повишава цената на труда, още не увеличава стойността на машините и следователно при всяко увеличение на капитала по-голямата част от него ще бъде употребена за машини. Търсенето на труда ще расте заедно с увеличението на капитала, но не в еднаква пропорция. Тая пропорция по необходимост ще се намалява.

Аз отбелязах вече по-рано, че увеличението на чистия доход, изразен в стоки, както е винаги вследствие на усъвършенствуването на машините, ще повлече след себе си нови спестявания и увеличение на натрупването. Не трябва да се забравя, че тия спестявания са годишни спестявания и че те трябва скоро да създадат по-голям фонд, отколкото фонда, който е бил първоначално изгубен вследствие измирането на машините. Тогава търсенето на труда ще бъде също толкова голямо, както и по-рано, и положението на народа впоследствие ще се подобри в по-голяма степен вследствие увеличение на спе-

стяванията, които увеличеният чист доход ще даде възможност да се правят.

Употребата на машините не може да бъде спряна в държавата без вреда за нея. Ако на капитала му попречат да получи най-голямата сума чист доход, която само може да достави употребата на машините, той ще емигрира в чужбина, а това в много по-голяма степен ще способствува за намаляване на търсенето на труд, отколкото самото приложение на машините. Докато капиталът се употребява вътре в страната, той трябва да създава търсене на известно количество труд. Машините не могат да бъдат построени без съдействието на хора, те могат да бъдат произведени само с помощта на техния труд. Като влагаме една част от капитала в усъвършенствувани машини, ние само предизвикваме увеличение на търсенето на труд, а изнасяйки капитала в друга страна, ние съвършено унищожяваме това търсене.

Освен това цените на стоките се регулират от разходите за тяхното производство. Употребявайки усъвършенствувани машини, вие намалявате производствените разходи на стоките и вследствие на това вие можете да ги продавате на външните пазари на по-евтина цена. Но ако вие се откажете от употребата на машини тогава, когато другите страни насърчават тяхното приложение, вие ще бъдете принудени да изнасяте парите си в замяна на чуждестранните стоки, докато естествените цени на вашите стоки не спаднат до равнището на цените на другите страни. Встъпвайки в размяна с тия страни, вие можете да размените стока, която тук струва два дена труд, за стока, която в чужбина струва един ден труд. Тая неизгодна размяна ще бъде следствие на нашия собствен начин на действие, тъй като стоката, която вие изнасяте и която на вас ви

струва два дена труд, би ви струвала не повече от един ден труд, ако вие не се откажете от употребата на машините, чиито услуги съседите ви са използвали по-благоразумно за самите себе си.

В. Печалба

1. Печалбата¹

Ние вече показахме по-рано, че печалбата от капитала в различните отрасли запазва известно съотношение и има тенденцията да се изменя в еднаква степен и в еднакво направление. Сега ние трябва да разгледаме коя е причината за продължителните изменения в нормата на печалбата и свързаните с тях продължителни промени в нормата на процента.

Ние видяхме, че цената на житото се регулира от количеството труд, което е необходимо за неговото производство с помощта на онази част на капитала, която не плаща никаква рента. По-нататък ние видяхме, че цените на всички манифактурни стоки се повишават или спадат съразмерно с това, повече ли или по-малко труд е необходим за тяхното производство. Нито селският стопанин, обработващ земя от оная категория, която регулира цената, нито фабрикантът, който изработва манифактурни стоки, не се отказват от никаква част на продукта заради рентата. Цялата стойност на стоките им се дели само на две части: едната съставлява печалбата за капитала, другата — работната заплата.

Ако предположим, че житото и манифактурните изделия винаги се продават по една и съща цена, то печалбата ще бъде висока или ниска работна заплата.

¹ Гл. VI.

Но да предположим, че цената на житото се е покачила, защото за производството му се изисква повече труд; тази причина няма да повиши цените на манифактурните стоки, в производството на които не се изисква добавъчно количество труд. Следователно, ако работната заплата си останеше старата, то и печалбата на фабриканта би си останала предишната, но ако — а това безусловно ще стане — работната заплата се повиши заедно с повишението на цената на житото, то печалбата непременно ще падне.

Ако фабрикантът всякога продава стоките си за едни и същи пари, например за 1,000 ф. стер., то печалбата му зависи от цената на труда, който е необходим за изработването на тия стоки. Тя ще бъде по-малка, когато работната заплата съставлява 800 ф. стер., отколкото когато тя съставлява само 600 ф. стер. Следователно печалбата ще пада съразмерно с увеличението на работната заплата. Но могат да ми зададат въпроса: щом като цената на суровите произведения ще се увеличи, то няма ли, в края на краищата, печалбата на фермера да си остава на предишното равнище, макар той и да е принуден да плаща допълнителна сума като работна заплата. Навярно, не: та той ще трябва наравно с фабриканта не само да плаща увеличена работна заплата на всеки работник, когото той държи, но и да плаща рента или пък да употребява допълнително число работници за получаване на същото количество продукти. А повишението в цената на суровите произведения ще бъде съразмерно само на оная рента или пък на това допълнително число работници и няма да го възнагради за повишението на работната заплата.

Ако ли както фабрикантът, така и фермерът-чифликчия, държат по 10 работници с заплата 24

ф. стер. годишно всекиму, която сега се е увеличила на 25 ф. стер., то цялата сума, плащана на всеки от тях, ще съставлява 250 ф. стер. вместо 240. Фабрикантът ще трябва да понесе само тоя допълнителен разход, за да получи същото количество стоки, но чифликчията, водещ стопанството си на нова земя, може би ще бъде принуден да държи един работник повече и да му плаща затова допълнителна сума 25 ф. стер. като работна заплата, а чифликчията на старата земя ще бъде принуден да плати също такава допълнителна сума от 25 ф. ст. като рента: ако не беше нужен допълнителен труд нито цената на житото би могла да се повиши, нито рентата да се увеличи. И така, единият чифликчия ще трябва да плати 275 ф. стер. само като работна заплата, а другият — като работна заплата и рента заедно, всекиму от тях с 25 ф. стер. повече отколкото фабриканта; за последните 25 ф. стер. чифликчията се възнаграждава с прибавка към цената на суровите произведения; и затова неговата печалба все още се съгласува с печалбата на фабриканта. Поради важността на това положение аз ще се постарая да го разясня и по-нататък.

Ние показахме, че на ранните стадии на общественото развитие както делът на земевладелеца, тъй и делът на работника в стойността на продукта на земята е съвсем малък, и че той се увеличава пропорционално на увеличението на богатството и трудността на добиването на храната. Освен това ние показахме, че макар и стойността на частта на работника да се увеличава, вследствие високата цена на жизнените припаси, неговата действителна част се намалява. Що се отнася до частта на земевладелеца, то расте не само нейната стойност, но и нейното количество.

Частта на продукта на земята, която остава след като се плати на земевладелеца и на работниците, безусловно принадлежи на чифликчията-фермера и съставлява печалба за неговия капитал. Но мене могат да ми възразят че, при все че с постепенното движение на обществото частта на чифликчията в целия продукт се намалява, той въпреки това, също, както земевладелеца, работника, може да получава по-голяма стойност, той като ще се увеличи стойността на целия продукт.

Могат да кажат например, че когато цената на житото се покачва от 4 на 10 ф. стер. то получените от най-добрата земя 180 квартера ще се продават за 1,800 ф. ст. вместо за 720. Затова, макар и да бе доказано, че земевладелецът и работникът във вид на рента и на работна заплата ще получават по-голяма стойност, всепак стойността на печалбата на чифликчията може също да се увеличи. Това обаче е невъзможно, както аз това сега ще се постарая да докажа.

Първо, цената на житото се покачва само пропорционално на увеличението на трудността на добиването му от земя от по-лошо качество.

Ние вече отбелязахме, че ако трудът на десет работници на земя от известно качество дава 180 квартера пшеница на стойност 4 ф. ст. за квартал, или всичко 720 фунта стерлинги, и ако трудът на десет допълнителни работници произведе на същата или на друга земя само 170 допълнителни квартера, то цената на пшеницата ще се покачи от 4 ф. ст. на 4 ф. стер. 4 шил, 8 пенса (тъй като $170:180 = 4$ фунта стрелинги: 4 фунта стерл. 4 шил. 8 пекса, или другояче: тъй като за производството на 170 квартера пшеница във втория случай е нужен труда на десет души, а в първия — само на 9.44, то повишението ще бъде в пропорция 9.44

към 10, или 4 ф. стерл. към 4 ф. ст. 4 шил 8 пенса). Точно по същия начин може да се покаже, че ако трудът на десет допълнителни работници произведе само 160 квартера, то цената ще се покачи по-нататък до 4 ф. ст. 10 шилинга; ако 150, то — до 4 ф. ст. 16 шилинга и т. н., и т. н.

Но когато на земята, която не плаща рента, са се произвеждали 180 квартера, и цената е била 4 ф. ст. за квартал, те се продавали за 720 фунта стерлинги.

А когато на земя, която не плаща рента, са се произвеждали 170 квартера и цената се е покачила до 4 ф. стерл. 4 шилинга 8 пенса, те се продавали все още за 720 фунта стерлинги.

Точно така и 160 квартера по 4 ф. стерлинги 10 шилинга ще бъдат продадени за 720 ф. ст.

И 150 квартера по 4 ф. ст, шилинга ще дадат същата сума от 720 ф. ст.

Сега е ясно, че ако от такива равни стойности чифликчията е принуден днес да плати работна заплата, регулирана от цената на пшеницата 4 ф. стерл; а утре работна заплата, регулируема от по-високи цени, то нормата на неговата печалба ще се намалява съразмерно с цената на житото.

И тъй, мене ми се струва, в този случай ясно е доказано, че повишението цената на житото, което увеличава паричната работна заплата на работника, намалява паричната стойност на печалбата на фермера.

Но и чифликчията фермер, обработващ старата, по-плодородна земя, няма да бъде в по-добро положение, той също ще плаща увеличена работна заплата и, колкото и да е висока цената на неговия продукт, никога няма да задържа от неговата стойност повече от 720 ф. ст. Тая сума трябва да бъде поделена между него и неговите работници, чието

числото си остава същото и колкото повече ще получават те, толкова по-малко ще остане за него.

Когато цената на житото е била 4 ф. ст., всичките 180 квартера са принадлежали на земеделеца, и той ги е продавал за 720 фунта стер. Когато цената на житото се е покачила до 4 ф. стерл. 4 шил. 8 пенса, той е бил принуден да плати стойността на десет квартера като рента, следователно останалите 170 квартера са му давали не повече от 720 фунта стерлинги. Когато цената на житото се е повишила по-нататък до 4 ф. ст. 10 шил. той е плащал 20 квартера — или тяхната стойност — като рента и следователно задържал е за себе си само 160 квартера, които са давали същата сума от 720 фунта стерлинги.

Ние виждаме значи, че колкото и да се повишава цената на житото, вследствие необходимостта да се употребява повече труд и капитал за получаване на дадено допълнително количество продукт, това повишение винаги ще се уравни от стойността на допълнителната рента или на допълнителния труд, така че продава ли се житото по 4 ф. ст., 4 ф. ст. 10 шил. или 5 фунта ст. 2 шил. 10 пенса, чифликчията фермер винаги ще получава за оная част от продукта, която ще му остане, след като плати рентата, една и съща реална стойност. И така ние виждаме, че съставлява ли продукта, принадлежност на чифликчията, 180, 170, 160 или 150 квартера, той всякога ще получи за него една и съща сума — 720 ф. стерл; цената расте обратно пропорционално на количеството.

Така че, както се оказва, рентата винаги пада върху потребителя и никога не върху чифликчията. Защото, ако продуктът на неговото стопанство ще съставлява 180 квартера, то с повишението на цената той ще задържа за себе си стойността на по-

малко количество и ще отдава стойността на по-голямото количество на земевладелеца. Но това изваждане трябва да бъде винаги такова, щото у него винаги да остава една и съща сума от 720 ф. стрелинги.

Ние виждаме, освен това, че във всички случаи една и съща сума от 720 ф. стерл. трябва да бъде разделена между работната заплата и печалбата. Ако стойността на суровите произведения, доставяни от земята, надвишава тая стойност, то излишъкът безразлично каква е неговата големина, се прибавя към рентата. Ако ли не би имало излишък, то не би имало и рента. Покачват ли се работната заплата и печалбата или пък падат, все едно, и едната и другата трябва да се изплащат от тая сума от 720 ф. стер. Печалбата, от една страна, никога не може да се издигне така високо, че да погълне от тия 720 ф. стерлинги такава голяма част, че остатъкът да не стигне за снабдяване на работниците с предмети, които са абсолютно необходими; от друга страна работната заплата никога не може да се издигне толкова високо, че от тая сума да не остане нищо за печалбата.

По такъв начин във всеки случай печалбата, както в земеделието, тъй и в промишлеността, се намалява при покачване на цените на суровите произведения, ако то се придружава с повишение на работната заплата. Ако чифликчията не придобие допълнителна стойност за житото, което му остава, след като плати рентата, ако фабрикантът не придобие допълнителна стойност за стоките, които той произвежда, и ако те и двамата са принудени да платят по-голяма стойност в форма на работната заплата, то нима може още по-ясно да се покаже, че с повишението на работната заплата печалбата трябва да пада?

И така чифликчията, макар той и да не плаща в действителност нито една част от рентата на земевладелеца, тъй като тя винаги се регулира от цената на продукта и постоянно пада върху потребителите, все пак е решително заинтересован рентата да се държи на ниско равнище или да се изразим по добре: той е заинтересован, щото естествена цена на суровите произведения да си остава ниска. Като консуматор на суровия продукт и на предметите, в състава на които те влизат, той заедно с другите консуматори е заинтересован, цената да си остава на ниско равнище. Но най-чувствително го засяга високата цена на житото поради нейното влияние върху работната заплата. С всяко покачване цената на житото той ще трябва да плаща от една и съща постоянна сума от 720 ф. стер. допълнителна сума към работната заплата на десетте работника, които той, според нашето предположение, държи постоянно. Ние видяхме при разглеждането на работната заплата, че тя постоянно се повишава с покачването на цените на суровите произведения. Като поставим в основата на нашето изчисление същото пресмятане, ние ще видим, че ако при цена на пшеницата 4 ф. стер. на квартал работната заплата се равнява на 24 ф. стер. годишно, то:

при цена на пшеницата

фунта стер.	шилिंगа	пенса
4	4	8
4	10	0
4	16	0
5	2	10

работната заплата ще бъде равна на

фунта стер.	шилिंगа	пенса
24	14	0
25	10	8
26	8	0
27	8	6

Сега от постоянния фонд от 720 ф. стерлинги, подлежащ на разпределение между работниците и чифликчията,

когато цената на пшеницата е

фунта стер.	шиллинга	пенса
4	0	0
4	4	8
4	10	0
4	16	0
5	2	10

работникът получава

фунта стер.	шиллинга	пенса
240	0	0
247	0	0
255	0	0
264	0	0
274	5	0

чифликчията получава

фунта стер.	шиллинга	пенса
480	0	0
473	0	0
465	0	0
456	0	0
445	15	0

Предполагайки, че първоначалният капитал на чифликчията се е равнявал на 3,000 ф. стер., печалбата от капитала, бидейки в първия случай равна на 480 ф. стер., ще съставлява 16%. Когато печалбата му е спаднала до 473 ф. стер., тя е съставлявала 15.7%, когато тя падне до:

465 фунта стер.	15.5%
456 " "	15.2%
445 " "	14.8%

Но нормата на печалбата ще падне още повече, защото капиталът на чифликчията, (фермера) както вече видяхме, се състои до голяма степен от сурови произведения, като житото и сеното му, неовършена пшеница и ечемик, коне и крави, чиято цена ще се повиши, щом се покачи цената на продуктите. Неговата абсолютна печалба ще падне от 480 ф. стер. до 445 ф. стер. 15 шил., но ако по току-що посочената от мене причина неговият капитал се увеличи от 3,000 ф. стер., до 3,200 ф. стер., то, при цена на житото 5 ф. стер. 2 шил. 10 пенса, печалбата му ще бъде по-долу от 14⁰/₁₀.

Ако фабрикантът е изразходвал в работата си също 3,000 ф. стер., то той ще бъде принуден, вследствие повишението на работната заплата, да увеличи капитала си, за да има възможност да води работата си в предишните размери. Ако стоките му по-рано се продавали за 720 ф. стер., то те и за напред ще се продават на същата цена; но работната заплата, която по-рано е съставлявала 240 ф. стер. 2 шил. 10 пенса се покачва при цена на житото 5 ф. ст. 2 шил. 10 пенса до 274 ф. стер. 5 шил. В първия случай за него ще останат 480 ф. стер. като печалба от 3,000 ф. стер., във втория той получава всичко 445 ф. стер. 15 шил. печалба от увеличения капитал, и следователно неговата печалба ще се приспособи към изменилата се норма на печалбата на чифликчията.

Стоки, на цената на които не би се отразявало в по-голяма или по-малка степен повишението на цените на суровите произведения, се срещат много рядко, защото получаваният от земята суров материал влиза в състава на повечето стоки. Цените на такива стоки, като басма, платно и сукно, с повишението цената на пшеницата ще се покачат, но те ще се покачат затова, защото суровият материал

от който те се приготвяват се изразходва повече труд, а не защото фабрикантът плаща повече на работниците, които изработват за него посочените стоки.

Във всички тия случаи цените на стоките ще се повишат, защото за тях се изразходва повече труд, а не защото трудът, който се изразходва за тях, има по-висока стойност. Цените на скъпоценните предмети, железните, ламаринените и медните изделия няма да се повишат, защото в състава им не влиза никакъв суров материал, получаван от повърхността на земята.

Могат да ми кажат, че аз съм приел като доказано това, че паричната работна заплата се покачва заедно с повишението на цената на суровите произведения, но че това съвсем не е необходимо последствие, защото работникът може да се задоволява с по-малки удобства в живота.

Действително работната заплата е могла по-рано да стои на високо равнище и може да претърпи известно намаление. Ако е така, то спадането на печалбата ще бъде забавено. Но невъзможно е да се смята, че паричната цена на работната заплата може да спада или да се остава неподвижна при постепенно увеличение на цените на предметите от първа необходимост, и затова може да се смята за доказано, че при обикновени условия не може да има никакво продължително повишение на цените на предметите от първа необходимост, което да не е придружено или което да не е предшествувано от повишение на работната заплата.

Същото или почти същото въздействие върху печалбата би имало и повишението на другите предмети от първа необходимост, освен храната, за които се изразходва работната заплата. Необходимостта да се плати повишена цена за тия предмети ще при-

нуди работника да иска по-голяма работна заплата, а всичко, което увеличава работната заплата, намалява печалбата. Но да предположим, че са се покачили цените на коприната, кадифето, мебелите и разни други стоки, от които работникът няма нужда, и че това повишение е станало вследствие на това, че за тях се изразходва повече труд. Ще се отрази ли това на печалбата? Разбира се, не: на печалбата не може да се отрази нищо, освен увеличението на работната заплата; коприна, кадифе не се употребяват от работника, и затова и покачването на техните цени не може да повишава работната заплата.

Не трябва да се забравя, че аз говоря за печалбата изобщо. Аз отбелязах вече, че пазарната цена на стоката може да превишава нейната естествена или необходима цена, защото тя може да бъде произведена в по-малко количество, отколкото изисква новото ѝ търсене. Това е обаче само временно явление. Високата печалба за капитала, зает в производството на такава стока, естествено ще привлича капитали в дадения клон на промишлеността и щом бъдат доставени необходимите фондове и количеството стока ще се увеличи в достатъчна степен, цената ѝ ще спадне, и печалбата в тоя клон ще дойде в съответствие с общата норма. Падането на общата норма на печалбата съвсем не е несъвместимо с частичното повишение на печалбата в отделни отрасли. Именно благодарение на неравенството на печалбата капиталът се премества от едно зъятие в друго. Така че, докато общата печалба пада и за нея постепенно се установява по-ниска норма, вследствие повишението на работната заплата и растящата затрудненост на снабдяването на увеличаващото се население с предмети от първа необходимост, печалбата на чифликчията (фермера) може в течение на кратък промеждутък от време, да стои

на по-високо равнище — в сравнение с предишното. Също така за известно време може да бъде даден необикновен тласък на един или друг клон на външната и колониална търговия; но допускането на този факт не обезсилва теорията, според която печалбата зависи от високата или ниска работна заплата, работната заплата от цената на предметите от първа необходимост и цената на предметите от първа необходимост главно от цената на жизнените припаси, защото количеството на всички други предмети може да бъде увеличено почти безгранично.

Трябва да се помни също, че пазарните цени постоянно се менят и преди всичко във връзка със сравнителното състояние на търсенето и предлагането. Макар че сукното може да бъде доставено по 40 шил. ярдът и да даде при това обикновена печалба за капитала, цената му може да се покачи до 60 или 80 шилинга вследствие общата промяна на модата или на някоя друга причина, която неочаквано и изведнъж ще усили търсенето му или ще намали предлагането. Фабрикантите на сукно временно ще се ползват от необикновената печалба, но капиталът естествено ще се стича в този отрасъл на промишлеността, докато търсенето и предлагането се уравнишат пак, а тогава цената на сукното пак ще спадне до 40 шил., до неговата естествена или необходима цена. Точно по същия начин, с увеличението на търсенето на житото, цената му може да се покачи толкова високо, че ще дава на чифликчията (фермера) повече от средна печалба. Ако има в изобилие плодородна земя, то цената на житото пак ще спадне до предишното равнище, след като за неговото производство бъде употребено необходимото количество капитал, и печалбата ще се върне пак към предишната си норма; но ако няма в изобилие плодородна земя, ако за

производството на допълнително количество са нужни повече капитал и труд, отколкото преди, то цената на житото няма да спадне до предишното си равнище. Неговата естествена цена ще се покачи и чифликчията, вместо дълго време да получава голяма печалба, ще се окаже принуден да се задоволява с по-малка норма, като неизбежна последица от повишението на работната заплата, предизвикано от повишението на цената на предметите от първа необходимост.

Така че печалбата има естествена тенденция да пада, защото с прогреса на обществото и богатството необходимото допълнително количество храна се получава само при изразходване на все повече и повече труд. За щастие, тая тенденция, това, така да се каже, тежнение на печалбата от време на време се спъва от усъвършенствуването на машините, употребявани в производството на предмети от първа необходимост, както и от откритията в агрономическата наука, които ни дават възможност да спестяваме част от труда, който се е изисквал по-рано, и по такъв начин да се намали цената на предметите от първа необходимост за работника. Повишението на цената на предметите от първа необходимост и на работната заплата има обаче своя граница: щом работната заплата стане равна (както в приведения по-горе случай) на 720 ф. стерл. — целия доход на чифликчията (фермера), трябва да настане край на натрупването, никой капитал не може тогава да дава печалба и не може да има търсене на допълнителен труд, а следователно и населението ще достигне най-високата си точка. Обаче дълго преди този период твърде ниското равнище на печалбата ще спре всяко натрупване и почти целият продукт на страната, след като се извади заплата на работ-

ниците, ще стане собственост на земевладелците и на бирниците-събирачи на десетъка и данъците.

Така че, като поставим в основата на изчисленията предишната, наистина твърде проста сметка, ние ще видим, че когато житото ще струва 20 ф. стер. кварталът целият чист доход на страната ще принадлежи на земевладелците, защото тогава същото количество труд, което първоначално е било необходимо за производството на 180 квартера, ще бъде необходимо за производството на 36 (20 ф. стерл.: 4 ф. ст. = 180:36). Следователно чифликчията, който е произвел 180 квартера (ако се намери такъв, защото старият и новият капитал, вложени в земята, ще се смесят толкова, че те не ще могат да се различат) ще продава:

180 квартера по 20 ф. стер. за квартал . . .
3,600 ф. стер.

минус	на 144	в полза на земевла-	
стойността	квартера	делеца в формата	
		на рента, равна на	2,880
		разликата между 36	
на 36	квартера	и 180 кв.	
			<hr/>
			720

минус стойността на 36 квартера на десет ра-	
	ботника 720
	<hr/>
	0

И тъй, за печалбата не остава нищо. 0

Аз предполагах, че при тая цена — 20 ф. ст. кварталът — работниците ще консумират както по-рано три квартера годишно всеки или 60 ф. ст. и че за други стоки те ще изразходват . 12 ф. ст.

Всичко за всеки ра-	
ботник . . .	72 ф. ст.

Следователно годишно десет работници ще струват 720 ф стерлинги. С всички тези изчисления аз исках само да изясня основния принцип и едва ли трябва да се уговоря, че цялото ми изчисление е основано на случайно взети цифри и може да служи само като пример. Аз бих могъл да определя най-точно разликата в числото на работниците, което е необходимо за получаване на последователни количества жито, нужни за растящото население, количеството, консумирано от семейството на работника, и пр. и пр., но в същност резултатите биха били същите, въпреки разликата в абсолютните цифри. За по-голяма яснота аз се стараех да опростя предмета на нашето изследване и затова аз не вземах под внимание увеличението на цената на другите предмети от първа необходимост, извън храната на работника. А това увеличение би било непременно следствие на увеличението на стойността на суровите материали, от които те са направени; естествено тяхното поскъпване още повече ще увеличи работната заплата и ще намали печалбата.

Аз вече казах, че още дълго преди това състояние на цените да стане постоянно, ще изчезне подбудата към натрупване, защото никой не натрупва другоаче, освен с цел за производително приложение на натрупания капитал; а последният само при производителна употреба действа на печалбата. Без такава подбуда не може да има натрупване и следователно такава състояние на цените никога не може да съществува. Чифликчията и фабрикантът също така малко могат да живеят без печалба както работникът без работна заплата. Техният потик към натрупване ще намалява с всяко намаление на печалбата. То свършено ще се прекрати, когато печалбата им бъде толкова ниска, че няма да им дава нужното възнаграждение за гри-

жите и риска, на които те по необходимост трябва да се излагат при производителната употреба на своя капитал.

Аз трябва пак да се уговоря, че нормата на печалбата ще пада много по-бързо, отколкото аз приемах в своето изчисление. Защото при оная стойност на продукта, която аз приемах при предположените условия, стойността на капитала на чифликчията (фермера) значително ще се увеличи, тъй като той по необходимост се състои от много такива стоки, чиято стойност се е увеличила. Преди цената на житото да се покачи от 4 ф. стерл. до 12 ф. ст., стойността на капитала на чифликчията вероятно ще се удвои и ще бъде равна на 6,000 ф. ст. вместо на 3,000. И ако печалбата му е съставлявала 180 ф. ст. или 6% от първоначалния му капитал, то печалбата в действителност сега ще бъде не по-висока от нормата 3%, защото 6 000 ф. ст. по 3% дават 180 ф. ст. и само при тия условия един нов чифликчия, който има 6,000 ф. ст. в джеба, би могъл да се заеме със селско стопанство.

Много отрасли на промишлеността биха извлекли по-голяма или по-малка полза от същия източник. Пивоварят, фабрикантът на ракия, фабрикантът на сукна, фабрикантът на платно биха били донякъде възнаградени за намалението на печалбата им с повишението на стойността на техните запаси на сурови и обработени материали, но фабрикантите на железни и изобщо на металически изделия, на скъпоценни предмети и множество други стоки, а също и онези, чийто капитал въобще се състои от пари. биха изпитвали пълно намаление на нормата на печалбата им без каквото и да е възнаграждение.

Ние бихме могли да очакваме също, че колкото и да се намали нормата на печалбата за капитала вследствие натрупването на капитала в зе-

меделието и повишението на работната заплата, общата сума на печалбата ще се увеличи. Така например предполагайки, че с натрупването на всеки нови 100,000 ф. ст. нормата на печалбата ще пада от 20 до 19, 18, 17,%, постоянно намалявайки, би трябвало да се очаква, че големината на печалбата, получена от всички последующи собственици на капитала, винаги ще прогресира; че тя ще бъде по-голяма, когато капиталът се равнява на 200,000 ф. ст., отколкото когато той достига всичко на всичко до 100,000 ф. ст., още повече когато той съставлява 300,000 и т. н. увеличавайки се, макар и в намаляваща се пропорция, с всяко увеличение на капитала. Но тая прогресия е вярна само за известен период; така например 19% от 200 000 съставляват повече, отколкото 20% от 100,000, 18% от 300,000 — повече, отколкото 19% от 200,000; но когато капиталът се натрупа до известен голям размер и печалбата пак спадне, по-нататъшното натрупване ще намалява сумата на печалбата. Да предположим, че натрупването е достигнало 1,000,000, а печалбата е равна на 7%, тогава цялата сума на печалбата ще бъде 70,000; ако сега към милиона се прибави още 100,000, а печалбата спадне до 6%, то собствениците на капитала ще получат 66,000 или с 4,000 по-малко, при все че величината на капитала би се увеличила от 1,000,000 до 1,100,000.

Но докато капиталът въобще дава някаква печалба, немислимо е натрупване на капитала, което да не се придружава с увеличение както на количеството, тъй и на стойността на продукта. Изразходването на допълнителни 100,000 ф. ст. няма да направи нито една от частите на предишния капитал по-малко производителна. Продуктът на земята и трудът на страната трябва да се увеличи, и неговата стойност ще се увеличи не само със стой-

ността на допълнителното количество продукти, но и с новата стойност, която се прибавя към всичкият продукт на земята вследствие увеличение трудността на производството на последната част от него. Обаче, когато натрупването на капитала стане много голямо, то, въпреки това увеличение на стойността, продуктът ще се разпределя така, че на печалбата ще се пада по-малка стойност, отколкото преди, а на рентата и работната заплата - по-голяма. Така например при последователните прибавки към капитала, извършвани всякога в размер на 100,000 ф. ст. и при спадането на нормата на печалбата от 20% до 19, 18, 17% и т. н., количеството на годишния продуктът ще се увеличи. Но стойността му ще се увеличи на по-голяма сума, отколкото добавъчната стойност, която трябва да бъде произведена от допълнителния капитал. Стойността на продукта ще се увеличи от 20,000 ф. ст. до повече от 39,000, после до повече от 57,000. А когато изразходваният капитал, както ние предположихме по-рано, бъде равен на един милион, то, макар че при прибавката на нови 100,000 ф. ст. общата сума на печалбата ще бъде в действителност по-малка, отколкото преди, все пак доходът на страната ще се увеличи повече, отколкото с 6,000 ф. ст. Но това увеличение ще го получат земевладелците и работниците. Те ще получат повече, отколкото съставлява добавъчния продукт, и ще бъдат в състояние даже по своето положение да заграбят част от предишната печалба на капиталиста. Да предположим, че цената на житото е 4 фунта стерлинги за един кварталер, и че затова, както ние по-рано смятахме, от всеки 720 ф. стерлинги, които остават на чифликчията след като плати рентата, 480 задържа за себе си, а 240 плаща на работниците си. Когато цената се увеличи на 6 ф. ст. кварталерът, той ще бъде

принуден да плати на работниците си 300 ф. ст., за да могат те да имат възможност да консумират същото количество предмети от първа необходимост, както и преди, но не и повече. Сега, ако употребеният капитал е толкова голям, че дава сто хиляди пъти по 720 ф. ст. или 72,000,000 ф. ст., то цялата сума на печалбата съставлява 48,000,000 фунта стерлинги, когато пшеницата е струвала 4 ф. ст. за квартал; и ако вследствие употребата на по-голям капитал се получи 105,000 пъти по 720 фунта стерлинги, когато пшеницата струва 6 фунта ст., или 75,600,000 ф. ст., то печалбата фактически ще спадне от 48,000,000 до 44,100,000, или 105,000 пъти по 420 ф. ст., а работната заплата ще се повиши от 24,000,000 ф. ст. до 31,500,000. Работната заплата ще се повиши защото, пропорционално на капитала, ще бъдат заети повече работници и всеки работник ще получава по-голяма парична работна заплата, но положението на работника, както вече посочихме, ще бъде по-лошо, защото той ще разполага с по-малко количество от продукта на страната. Действително ще спечелят само земевладелците, те ще получават по-висока рента, първо, защото продуктът ще има по-голяма стойност и второ, защото те ще получават по-голям дял от тоя продукт.

Макар че се произвежда по-голяма стойност, но затова пък и по-голяма част от онова, което остава, след като се плати рентата, се употребява от производителите, а тъкмо тази и само тази част регулира печалбата. Докато земята дава изобилни реколги, а работната заплата може временно да се повиши, то и производителите могат да консумират повече, отколкото обикновено; но насърчението, което по тоя начин ще се даде за размножаване на населението, скоро ще застави работниците да се върнат към тяхната обикновена консумация. Но ко-

гато влязат в обработване лоши земи или когато повече капитал и труд се изразходва на старата земя, а количеството на продукта намалява, тогава резултатите трябва да бъдат по-постоянни. По-голямата част от онази част на продукта, която остава след като се плати рентата и подлежи на разпределение между собствениците на капитала и работниците, ще се отделя за последния. Всеки работник може и вероятно ще има по-малко абсолютно количество, но тъй като повече работници ще бъдат заети в сравнение с общия продукт, който се задържа от чифликчията, то пропорционално и по-голяма стойност на целия продукт ще се погълне от работната заплата, и следователно на печалбата ще се падне пропорционално по-малка стойност. Това по необходимост ще бъде постоянно явление по силата на законите на природата, които са ограничили производителните сили на земята.

По такъв начин ние идваме пак до същото заключение, което се опитахме да установим и по-рано: че във всички страни и във всички времена печалбата зависи от количеството труд, което е необходимо за снабдяване на работниците с предмети от първа необходимост, на оная земя или с оная капитал, който не дава никаква рента. Следователно действията на натрупването ще бъдат различни в разните страни в зависимост, главно от плодородността на земята. Колкото и да е обширна страната, чиято почва е недостатъчно плодородна и където вносът на жизнени припаси е забранен, най-умереното натрупване на капитала ще бъде придружено с голямо намаление на нормата на печалбата и с бързо покачване на рентата И, обратно, една малка но неплодородна страна, особено ако тя разрешава свободен внос на хранителни продукти, може да натрупа в изобилие капитал, без това натрупване

да се придружава с голямо намаление на нормата на печалбата или с голямо увеличение на поземлената рента. В главата за работната заплата ние се стараехме да покажем, че паричната цена на стоките не се покачва вследствие покачването на работната заплата, безразлично е ли златото паричното мерило, продукт на дадената страна, или пък то се внася от чужбина. Но дори това и да не е така, дори ако високата работна заплата влече след себе си постоянно покачване на цените на стоките, все пак би било напълно вярно, че високата работна заплата неизменно се отразява върху наемателите на труда, лишавайки ги от част от действителната им печалба. Да предположим, че шапкарят, чорапчията или обуварят плащат всеки от тях с 10 ф. ст. повече работна заплата при изработване на дадено количество от своите стоки, и че цената на шапките, чорапите и обувките се е повишила на сума, покриваща тия 10 ф. ст. — положението на фабрикантите няма да е по-добро, отколкото е било то преди това повишение. Ако чорапчията е продал чорапите си за 110 ф. ст. вместо за 100, то неговата печалба ще се равнява на същата сума пари, колкото и по-рано; но тъй като в замяна на тая равна сума той ще получи с една десета по-малко шапки, обувки и всякаква друга стока и тъй като при предишния размер на своите спестявания той поради повишението на работната заплата, може да употребява по-малко работници и да купува по-малко сурови материали предвид покачването на цените им, то той ще бъде не в по-добро положение, отколкото ако неговата парична печалба фактически се е намалила, а цените на всички други предмети не са се изменили. И тъй, аз се постарах да покажа, първо, че повишението на работната заплата не повишава цените на стоките, а неизменно

намалява печалбата, и второ, че ако цените на всички стоки и да са се увеличили, то въздействието върху печалбата би си останало същото, и фактически би се намалила само стойността на мерилото, в което се изчисляват цените и печалбата.

2. Общ и чист доход¹

Адам Смит винаги преувеличава облагите, които страната извлича от големия общ доход, в сравнение с облагите, които дава големият чист доход. „Колкото по-голяма част от капитала на една страна е изразходвана за земеделие — казва той, — толкова по-голямо ще бъде количеството на производителния труд, привеждан в движение от този капитал вътре в страната, толкова по-голяма ще бъде също и стойността, която употребата на капитала прибавя към годишния продукт на земята и труда на дадено общество. След капитала, вложен в земеделието, най-голямо количество труд привежда в движение и най-голяма стойност прибавя към годишния продукт капиталът, който функционира в манифактурната промишленост.

От всичките три вида капитал най-слабо действие в това отношение произвежда капиталът, изразходван за експортна търговия“.

Да допуснем временно, че това е вярно. В какво биха се състояли облагите за страната, произтичащи от употребата на по-голямо количество производителен труд, ако чистата рента и печалбата, взети заедно, си остават неизменяеми — безразлично дали страната употребява същото количество труд или много по-малко. Целият продукт на земята и труда на всяка страна се дели на три

¹ Гл. XXVI.

части: едната от тях отива за работна заплата, другата — за печалба, третата — за рента. Само от последните две части може да се изважда по нещо за данъци или за спестявания; първата от тях, при нейните умерени размери, винаги съставлява необходимите производствени разходи. За човек, който има 20,000 ф. ст. капитал, който му носи всяка година 2,000 ф. ст. печалба, е свършено безразлично дали неговият капитал дава работа на 100 или на 1,000 души, продава ли се произведена стока за 10,000 или за 20,000 ф. ст., стига само печалбата, която той получава, в никой случай да не пада по-долу от 2,000 ф. ст. Не е ли също такъв и реалният интерес на цялата нация? Стига само чистият ѝ реален доход, нейната рента и печалбата ѝ да не се изменят, то никакво значение няма дали тая нация се състои от 10 или 12 милиона души. Нейната способност да издържа армия и флота и най-различен непроизводителен труд трябва винаги да съответствува на нейния чист доход, а не на общия. Ако пет милиона души могат да произведат толкова предмети за храна и облекло, колкото е необходимо за 10 милиона, то храната и облеклото за пет милиона съставлява чист доход.

Защо за една страна би било по-изгодно, ако за производството на същия тоя чист доход бъдат нужни седем милиона души или с други думи, ако седем милиона души бъдат заети с производството на таково количество облекло и храна, което е достатъчно за 12 милиона души? Храната и облеклото за петте милиона биха продължавали да си остават чист доход. Употребата на по-голямо число хора не би ни дало възможност да се увеличи числото на хората в армията и флотата или да се внесе макар и една гиней повече в формата на данък.

И ако Адам Смит също дава предимство на такова употребяване на капитала, при което последният да привежда в движение максимално количество промишлен труд, то той прави това не защото, според него, голямото население дава някакви особени облаги или че при това, по-голямо число човешки същества може да се ползува с благополучие.

Не, Адам Смит предпочита такова употребяване на капитала само затова, защото то увеличава мощта на страната.

Така, той казва: „Богатството и мощта на всяка страна, доколкото последната зависи от богатството, всякога се намира в съответствие със стойността на годишния ѝ продукт, тоя източник, от който в последна сметка се плащат всички данъци.“ Но напълно е ясно, че способността на страната да плаща данъци зависи не от нейния общ, а от чистия доход.

При разпределението на различните занятия между всички страни, капиталът на победните нации, естествено ще се употребява в такива отрасли на промишлеността, които дават възможност да се издържа голямо количество труд вътре в страната, тъй като в такива страни много лесно могат да се получат предмети за храна и такива от първа необходимост за увеличаващото се население. Напротив, в богатите страни, където храната е скъпа, капиталът при свободна търговия естествено ще се стича в такива предприятия, които вътре в страната изискват минимално количество труд. Такива са транспортната търговия, външната търговия с отдалечени страни и производства, в които се изискват скъпи машини, с една дума, такива отрасли на търговията и промишлеността, в които печалбата е пропорционална не на количеството на употребения труд, но на размерите на капитала.

Аз напълно допускам, че в земеделието даден капитал — такъв, какъвто по самото естество на рентата се изразходва на каквато и да е земя, но само не на оная, която е влязла в обработка най-късно от всички, — привежда в движение по-голямо количество труд, отколкото еднакъв капитал, изразходван в манифактурната промишленост и търговията. Но в същото време аз не мога да се съглася, че има някаква разлика между количеството труд, употребявано от капитала, зает във вътрешната търговия, и също такъв капитал, функциониращ във външната търговия.

„Капиталът, който изпраща шотландските манифактурни изделия в Лондон и който докарва обратно в Единбург английско жито и също манифактурни изделия — казва Адам Смит, — при всяка операция от този род замества непременно два британски капитала, които и двата са еднакво изразходвани за земеделието или манифактурната промишленост на Великобритания.

„Капиталът, изразходван за покупка на чуждестранни стоки за вътрешна консумация, ако тая покупка се извършва посредством предмети на вътрешното производство, при всяка операция от този род също замества два различни капитала, но само един от тях отива за поддържане на отечествената промишленост. Капиталът, който изпраща британските стоки в Португалия и докарва обратно във Великобритания португалски стоки, при всяка операция от този род замества само британския капитал, тъй като другият капитал е зает в португалската промишленост. Следователно дори ако оборотите на външната търговия с предмети за консумация се извършваха също така бързо, както оборотите на вътрешната търговия, все пак капиталът, изразходван в първата, два пъти по-слабо ще стимулира развитието

на промишлеността или производителния труд на страната“.

Тая аргументация ми се струва погрешна. Ако съгласно предположението на Адам Смит, дори и да се употребяват два капитала, от които единият английски, а другият — португалски, то все пак капиталът, изразходван за външна търговия е два пъти по-голям, отколкото капиталът, изразходван за вътрешна търговия. Да предположим, че Шотландия употребява 1,000 ф. стер. капитал за производството на платно, което тя разменя за продукта на еднакъв капитал, изразходван за производството на копринени изделия в Англия. По такъв начин двете страни биха употребявали 2,000 ф. стер. капитал и съответно количество труд. Нека предположим по-нататък, че Англия намира, че за копринените изделия, които тя по-рано е изнасяла в Шотландия, тя може да получи много повече платно от Германия, а Шотландия намира, че в замяна на своето платно тя от Франция може да получи много повече копринени изделия, отколкото от Англия. Нима в такъв случай Англия и Шотландия не биха прекратили незабавно търговията помежду си и не биха превърнали веднага вътрешната търговия за консумация във външна? И нима въпреки това, че в тая търговия сега ще вземат участие два нови капитала, единият — германски, а другият — френски, няма ли и за-напред да се употребява също такава сума шотландски и английски капитал? И няма ли те да привеждат в движение също такава количество промишлен труд, както ако те бяха изразходвани за вътрешна търговия?

III

НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА

1. Внезапните промени в хода на търговията ¹

Всяка голяма страна с развита промишленост е особено изложена на временни затруднения и усложнения, предизвикани от преминаването на капитала от едно занятие в друго. Търсенето на селско-стопански продукти е еднообразно; то не се намира под влияние на модата, предразсъдъците или каприза. За да се поддържа живота е необходима храна и затова търсенето на храна съществува постоянно, във всяка епоха и във всички страни. Другояче стои въпросът с обработващата индустрия; търсенето на различни манифактурни стоки се намира в зависимост не само от нуждите, но и от вкусовете и капризите на купувачите. Освен това новият данък може да унищожи относителното предимство, с което се е ползвала преди това страната в производството на отделната стока. Или вследствие на войната, така силно могат да се увеличат разходите за превоз и осигуровка при препращането на тая стока, че тя не може вече повече да конкурира със стоките на онези страни, в които тя до това време се е отнасяла. Във всички такива случаи всички, които са заели своя капитал в производството на тия стоки, ще трябва да изпитат значителни затруднения и не-

¹ Гл. XIX.

съмнено, също така и някои загуби. Това неблагоприятно влияние ще се чувства не само в самия момент на тая промяна, но и в течение на целия преходен период, докато те успеят да преведат капитала си и намиращия се на тяхно разположение труд от едно занятие в друго.

Но тия затруднения ще изпитва не само страната, в която са възникнали тия усложнения. Такива ще изпитат в същата степен и страните, в които до това време са се изнасяли тия стоки. Нито една страна не може да внася дълго време стоки, ако тя самата също така не изнася никакви стоки, и, обратно, тя не може дълго да изнася такива, ако тя в замяна на тях не внася други стоки. Затова, ако по силата на някакво обстоятелство страната се лишава за дълго време от възможността да внася обикновено количество чуждестранни стоки, то тя по необходимост ще трябва да намали производството на някои от ония стоки, които тя обикновено е изнасяла. Макар че общата сума на стойността на всички продукти на страната, по всяка вероятност, ще се намали само в твърде незначителна степен, тъй като ще се употребява същият капитал, все пак количеството на продуктите ще се намали и те ще покапят. Освен това значителни затруднения ще се изпитват също и вследствие преминаването на капитала от един отрасъл на промишлеността в друг. Ако след като сме вложили 10,000 ф. стер. капитал в производството на памучни изделия за износ, ние можем да внасяме ежегодно 3,000 чифта копирени чорапи на стойност 2,000 ф. стер. и ако вследствие преустановяване във външната търговия ние бихме били принудени да изтеглим тоя капитал от памучната индустрия и го употребим за производството на чорапи, то — при условие, че капиталът бъде запазен изцяло, — ние бихме продължавали да по-

лучаваме чорапи за 2,000 ф. стер., но в такъв случай вместо 3,000 чифта ние бихме получили само 2,500. И така преместването на капитала от памучната индустрия в производството на копринени чорапи ще бъде придружено с много затруднения, но то няма да намали много стойността на националното имущество, макар при това преместване и да се е намалило количеството на ежегодно произведените от нас стоки.

Избухналата след продължителен мир война или мирът, последвал след продължителна война, обикновено предизвикват голямо объркване в промишлеността и търговията. Такива събития в много силна степен изменят природата на занятията, в които по-рано са се употребявали съответни капитали от различни страни. В течение на целия преходен период, докато капиталът си намери най-изгодно приложение при новите условия, значителна част от основния капитал остава без приложение или дори съвсем пропада и мнозина работници остават без работа. Това бедствие ще продължава повече или по-малко време в зависимост от това, доколко е силно нежеланието на мнозина да напуснат занаятието, с което те отдавна са привикнали. И то често пъти се протаква още повече, вследствие различни ограничения и забрани, пораждани от безсмислената завист, която господствува във взаимните отношения на различните държави на търговския свят.

Много често бедствието, причинявано от сътресенията в хода на търговията, погрешно се смесва с бедствието, с което се придружава намалението на националния капитал и застоя в развитието на обществото. И действително много трудно би било да се прокара между тях точна разграничителна линия.

Но ако ние знаем, че това бедствие непосредствено е последвало след прехода от война към мир, то ние имаме основание да мислим, че фондовете за издръжка на труда по-скоро са били отклонени от обикновената си насока, отколкото да са били подложени на съществено намаление, и че, след временни страдания, националното благосъстояние отново ще разцъфти. Освен това не трябва да се забравя, че състоянието на упадък винаги представлява от себе си ненормално състояние за обществото. След юношеския период на човека идва периода на разцвет на силите му, след това силите му отслабват и той най-после умира. Съвсем другояче върви развитието на нацията. Когато нацията достигне периода на най-пълно развитие на силите си, тя може да се задържи на това стъпало, но естествената тенденция на нейното развитие се състои в това, че в течение на цяла редица векове тя продължава да поддържа своето благосъстояние и население на едно и също равнище.

В богатите и силни страни, в които огромни капитали са изразходвани за машини, внезапното изменение в хода на търговията предизвиква повече бедствия, отколкото в по-бедните страни, в които има пропорционално по-малко основен капитал и повече оборотен и където следователно голяма част от работата се извършва с обикновен човешки труд. Оборотният капитал много по-лесно се изтегля от някое занаятие, отколкото основният. Често пъти съвършено е невъзможно да се използват машините, построени за един отрасъл на промишлеността и да се приспособят те за друг. Но облеклото, храната и жилището на работника в една професия могат да му служат и в друг клон на промишлеността или същият той работник може да получава същата храна, облекло и жилище, макар той и да е

сменил професията си. Но това зло е от такъв характер, че всяка богата нация трябва ще не ще да се примирява с него. Оплакването от него би било толкова основателно, колкото ако един богат търговец би скърбял, че неговият кораб се излага на всички опасности в морето, тогава, когато бордеят на бедния му съсед е напълно безопасен от такива случайности.

Но от такива усложнения, макар и в по-малка степен, не е избавено дори и селското стопанство. Войната, която пречи на сношенията на търговската нация с други народи, спъва също така много често износа на жито от ония страни, където то се произвежда сравнително евтино, в страни, които се намират в по-неблагоприятно положение. При такива условия в селското стопанство приижда необикновено количество капитал и страната, която по-рано е внасяла жито, сега вече няма нужда от чуждестранна помощ. След свършване на войната всички спънки, които са пречили за вноса, се премахват и местният производител става жертва на убийствена конкуренция, от която той може да се избави, само като пожертвува голяма част от капитала си. От страна на държавата в този случай най-целесъобразната политика е установяването на временен данък за вноса на чуждестранно жито, данък, сумата на който от време на време ще се намалява, за да се даде възможност на местния производител постепенно да изтегли капитала си от земята. Постъпвайки така, страната може би не достига най-изгодно разпределение на капитала си, но макар временният данък, на който тя би се подчинила, да принесе полза на отделна класа, все пак разпределението на капитала на тая класа ще бъде във висша степен полезно, тъй като то ще осигури предлагането на хранителни продукти тогава, когато вно-

сът им би бил спрян. Ако тия усилия, направени от страна на производителите в критическия момент, бъдат придружени за тях с риск от разоряване веднага след свършване на тия затруднения, то капиталът би избягвал такова употребление. Освен обикновената печалба за капитала, чифликчиите ще разчитат на възнаграждение за риска, на който те са се излагали вследствие внезапния приток на жито. Следователно цената на житото за потребителя — и тъкмо в такива моменти, когато последният най-много се нуждае от жито — ще се повиши не само вследствие по-високите производствени разходи на житото вътре в страната, но още и по силата на необходимостта да се заплати в цената на житото и застраховка за особения риск, на който се излага подобно положение на капитала. Ето защо, макар че за страната е много по-изгодно да разреши вноса на евтино жито, с каквито и жертви за капитала да е придружен тоя внос, може би по-благо-разумно ще е да се установи за няколко години мито за вноса на жито.

При изследването въпроса за рентата, ние дойдохме до заключението, че при всяко увеличение на количеството на предлаганото жито и намаление вследствие на това на неговата цена, капиталът би бил изтеглен от лошите участъци и като мерило, с което би се регулирала естествената цена на житото, ще служи по-плодородната земя, която тогава няма да дава рента. При цена 4 ф. ст. на квартал би могла да се обработва земя от по-добро качество, която ние можем да обозначим с № 6; при цена 3 ф. ст. 10 шил. — би се обработвал № 5; при цена 3 ф. ст. — № 4 и т. н. Ако цената на житото, вследствие постоянен излишък, би спаднала до 3 ф. ст. 10 ш. — капиталът, вложен в № 6, би бил изтеглен, тъй като само при цена 4 ф. ст. той

ще може да получи обикновената печалба, даже ако той не плаща рента. Следователно той ще бъде употребен за производството на ония стоки, в замяна на които би било купено и внесено житото, което дотогава е произвеждано на земя № 6. В това ново предприятие той непременно трябва да носи на своя собственик повече полза, иначе той не би бил изтеглен от друго занятие. Защото, ако собственикът на тоя капитал на стоките, произвеждани с него, не може да купи повече жито, отколкото той е получавал от земя, за която той не е плащал рента, то цената на житото не би могла да спадне по-долу от 4 ф. ст.

Но някои твърдят, че капиталът не може да бъде изтеглен от земята, че той се изразходва в такива форми — наторяване, ограждане, дренаж — в които той неразривно се сраства с земята. До известна степен това е вярно; но капиталът, който се състои в рогат добитък, овце, хамбари за жито и сено, коли и т. н., може да бъде освободен. Простата сметка ще реши струва ли, въпреки ниската цена на житото, да се употребяват както по рано тези предмети за експлоатация на земята или е поизгодно да се продадат те и стойността получена за тях да се изразходва за друго предприятие.

Да предположим обаче, че фактът е констатиран вярно, че нито една част на капитала не може да бъде освободена. В тоя случай чифликчията (фермерът) ще продължава да произвежда жито и при това точно същото количество, каквато и да е цената на житото.

На него би му било неизгодно да произвежда по-малко и ако той не употреби капитала си така, той съвсем не ще получи никакъв доход. Жито няма да може да се внася, защото чифликчията ще предпочете по-скоро да го продава по-евтино от 3 ф. ст.

10 шил., отколкото съвсем да не го продава. А при предположените от нас условия вносителят не ще може да продава житото по-евтино от тая цена. Да допуснем, че чифликчиите, които са обработвали земя от посочената категория, действително биха пострадали от падането на разменната стойност на продукта им. Но в каква степен това ще се отрази на цялата страна? Ние бихме имали точно същото количество от всякакъв вид стоки, но суровите про изведения и житото ще се продават на по-евтини цени. Капиталът на странага се състои от нейните стоки, а тъй като тяхното количество е останало непроменено, то и възпроизводството ще се извършва в същия размер. Но тая ниска цена на житото ще дава само обикновена печалба от участък № 5, който тогава няма да плаща рента, а рентата от по-добрите земи ще се намали. Ще се намали също така и работната заплата, а печалбата ще се увеличи

Но колкото и ниско да е паднала цената на житото, все пак, ако капиталът не може да бъде изтеглен от земята, а търсенето не се увеличи, вносът на жито ще бъде невъзможен, защото вътре в страната ще се произвежда същото количество, както и преди. Макар че при това би станало друго разделение на продукта и някои класи ще спечелят, докато други ще пострадат, общата сума на цялото производство ще си остане без изменение и страната, като колектив, няма да стане нито по-богата, нито по-бедна.

Но относително ниската цена на житото винаги принася още и друга полза: разделението на наличния продукт при това по-скоро довежда до увеличение фонда за издръжка на труда, тъй като по-голямата част, под името печалба, ще се падне като дял на производителната класа, а по-малката, под името рента, като дял на непроизводителната класа.

Това е вярно и в такъв случай, ако капиталът не може да бъде изтеглен от земята, ако той трябва да бъде или употребен в земеделието, или съвсем да си остане без употребление. Но ако по-голямата част на капитала може да бъде изтеглена, а това е напълно възможно, то капиталът ще бъде освободен само тогава, ако в друго занятие, той може да бъде употребен по-производително и за собственика и за населението. Капиталистът се съгласява на намаление стойността на оная част на капитала, която не може да бъде отделена от земята, защото с помощта на другата част, която той може да освободи, той може да получи по-голяма стойност и по-голямо количество сурови произведения, отколкото ако се намалеше стойността на първата част на капитала. Той се намира точно в такова положение, както човек, който едва е успял да изразходва големи средства, за да достави машини за фабриката си, когато изведнъж нови изобретения усъвършенствуват толкова този вид машини, че стойността на стоките, които те произвеждат, много силно се намалява. Простата сметка и в този случай трябва да реши въпроса, струва ли съвсем да се изхвърлят старите машини и се заменят те с нови, по-производителни, изгубвайки по такъв начин цялата стойност на старите машини, или е по-добре да продължи да се ползува от сравнително слабата сила на старите машини. Кой би го посъветвал при тия условия да се откаже от употребата на по-добрите машини само затова, че той по такъв начин ще намали или унищожи стойността на старите машини? А тъкмо така аргументират всички онези, които искат да се забрани вноса на жито, защото в противен случай ще се намали или унищожи оная част на капитала на чифликчията, която се е сраснала завинаги с земята.

Те не разбират, че целта на всяка търговия се състои в увеличаване на производството, че, увеличавайки производството, вие увеличавате общото благосъстояние, макар че при това може да причините загуби на отделни лица. Ако те искат да бъдат последователни, те би трябвало да се опитат да спрат всеки прогрес в земеделието и обработващата промишленост и всякакви усъвършенствувания в машините. Та всяко ново изобретение, макар че то спомага за развитието на общото благосъстояние, а следователно и за общото щастие, в момента на своето приложение винаги намалява или унищожава стойността на част от наличния капитал на чифликчиите и фабрикантите. Както и всички други отрасли на промишлеността, земеделието, особено в търговските страни, преживява периоди на реакция които следват в право противоположно направление след периодите на най-интензивна дейност. Тъй като войната пречи на вноса на жито, покачването на цената на последното привлича капитал към земята, която при такова употребление дава голяма печалба. Това води към прекомерно увеличение на капитала, зает в земеделието, и на пазара се изхвърля по-голямо количество сурави произведения, отколкото са нужни на страната. В такъв случай цената на житото ще падне вследствие препълване на пазара и земеделието ще страда от криза, докато средното предлагане не дойде в равновесие със средното търсене.

2. Влиянието на натрупването върху печалбата и процента.¹

Направеният по-рано от нас анализ на печалбата от капитала, струва ни се, ни дава право да се направи изводът, че натрупването на капитала не

¹ Гл. XXI.

може за дълго да намали печалбата, ако при това не съществува някоя постоянна причина, която да предизвиква увеличение на работната заплата. Ако фондовете за издръжка на труда са се удвоили, утроили или учетворили, то лесно би било да се намери нужното количество ръце, които да могат да бъдат използвани с помощта на тия фондове. Но благодарение растящата трудност постоянно да се увеличава количеството храна в страната, фондовете със същата стойност вероятно вече не биха били достатъчни за издръжката на същото количество труд. Ако количеството предмети от първа необходимост за работника можеше да расте със същата леснина, то в каквито и размери да става натрупването на капитала, нормата на печалбата или работната заплата не би се излагала на постоянни изменения. Но Адам Смит не обръща никакво внимание на растящата трудност за добиване храна за допълнително число работници, употребявани от допълнителния капитал и винаги приписва падането на печалбата на натрупването на капитала и на възникващата оттук конкуренция. „Увеличението на капитала — казва той, — повишавайки работната заплата, се стреми да намали печалбата. Когато капиталите на множество богати търговци се насочват в един и същ отрасъл на промишлеността, техната взаимна конкуренция естествено води към намаление на печалбата им. А ако това увеличение на капитала става еднакво във всички отрасли на промишлеността на дадено общество, то също такава конкуренция във всички отрасли ще доведе до същия резултат“. Адам Смит говори тук за увеличение на работната заплата, но това увеличение е временно, предизвиквано от това, че фондовете за издръжка на труда са се увеличили преди да се е увеличило населението. Той, види се, не за-

белязва, че тогава, когато се е увеличил капиталът, в същата пропорция се е увеличила и работата, изпълнявана от капитала. Но Сей вече доста задоволително показва, че няма такава сума капитал, която да не може да си намери употребление в страната, защото търсенето се ограничава само с производството. Всеки човек произвежда за продажба или за употребление и той продава само с цел да купи някоя друга стока, която ще може да му бъде непосредствено полезна или ще може да му спомога за по-нататъшното производство. Така че всеки производител става по необходимост или потребител на собствени произведения, или купувач и консуматор на стоки на някой друг производител. Не бива да допускаме, че той, в течение на продължително време, ще бъде зле осведомен за това, какви стоки той може да произвежда с най-голяма полза, за да може да постигне целта си, а именно, да получи други стоки. Затова малко е вероятно той да продължава да произвежда стока, за която няма търсене.

И тъй всяка сума, натрупан в дадена страна капитал, може да бъде употребена в нея само производително, с изключение на такъв случай, когато работната заплата, вследствие покачването на цените на предметите от първа необходимост, се повишава толкова силно и за печалбата от капитала остава толкова малко, че изчезва всеки стимул към натрупване. Докато печалбата от капитала е висока, съществува и стимул към натрупване. Докато човек не е задоволил всичките си нужди, той ще предявява търсене на по-голямо количество стоки. И това търсене ще бъде действително, до когато той може да предложи срещу тях някоя нова стойност. Ако на човек, който има 100,000 ф. ст., му бъдат предложени за тях 10,000

ф. ст. ежегодно, то той няма да ги скрие в сандък той или ще увеличи разходите си с 10,000 ф. ст., или ще ги употреби производително, или най-сетне ще ги даде за същата цел някому в заем. Всеки случай търсенето расте, макар и на различни предмети.

Ако той е увеличил разходите си, неговото действително търсене вероятно ще се насочи към такива предмети, като здания, мебели, или към някои други предмети за комфорт. Ако той употреби своите 10,000 ф. ст. производително, то неговото действително търсене ще се насочи към предмети за храна, облекло и суров материал, които ще дадат работа на нови работници. Но и в единия и в другия случай това ще бъде действително търсене.

Продуктите винаги се купуват за продукти или услуги; парите само служат като средство, посредством което се извършва тая размяна. Някоя стока може да бъде произведена в излишно количество и пазарът ще бъде до такава степен препълнен, че няма да се заплати дори капитала, изразходван за тая стока. Но това не може да се случи едновременно с всички стоки. Търсенето на жито се ограничава с броя на хората, които трябва да го ядат, търсенето на обувки и сюртуци — с броя на лицата, които ще ги носят. Наистина обществото или част от обществото би могло да има толкова жито и толкова шапки и обувки, колкото то може или желае да консумира. Но това не може да се каже за всички предмети, произвеждани от природата и изкуството. Някои биха консумирали по-голямо количество вино, ако те имаха средства да си доставят такова. Други пък, които си имат достатъчно вино, биха искали да увеличат количеството или подобрят качеството на мебелите си. Най-сетне, трети биха искали да украсят имененията си или да разши-

рят къщите си. Желанието да се направи всичко това или нещо подобно е присъщо на всеки човек; за това са нужни само средства, а тия средства могат да бъдат доставени само чрез увеличение на производството. Ако аз имах на свое разположение предмети за храна и такива от първа необходимост, аз лесно ще намеря работници, които биха произвели най-полезните или най-желаните за мене предмети.

Ще се намали ли печалбата вследствие увеличение, разрастване на производството и предизвиканото от това разширение на търсенето или не, това зависи изключително от увеличението на работната заплата, а повишението на последната, с изключение на един кратък период, зависи, от своя страна, от лесното производство на предметите за храна и такива от първа необходимост за работника. Аз казвам с изключение на един кратък период, защото, няма никакво съмнение, мъчно може да се намери по-добре доказано положение, че предлагането на работници в края на краищата винаги се приспособява към средствата за тяхната издръжка.

Съществува само един случай и то временен, в който натрупването на капитала, при ниска цена на хранителните продукти, може да доведе до намаление на печалбата. Това става тогава, когато фондовете за издръжката на труда растат много по-бързо, отколкото населението: в тоя случай работната заплата ще бъде висока, а печалбата ниска. Ако всеки човек се откажеше от употребата на предмети за разкош, а мислеше само за натрупване, то напълно е възможно да бъде произведено толкова голямо количество предмети от първа необходимост, което да не може веднага да намери потребители. Няма съмнение, че след това би последвало общо препълване на пазара с такива стоки, че следователно не би имало търсене за допълнително коли-

чество такива и употребата на допълнителен капитал няма да донесе печалба. Ако хората престанеха да потребяват, те биха престанали да произвеждат. Това изключение не премахва общото правило. Трудно е да се предположи, че в такава страна, като например Англия има склонност да се посвети целият капитал и труд на страната за производството само на предмети от първа необходимост.

Ако търговците влагат своите капитали във външна или транспортна търговия, то те постъпват така не по необходимост, а по свободен избор: те правят това затуй, защото в тоя отрасъл на търговията печалбата е малко по-висока, отколкото във вътрешната.

Адам Смит съвършено справедливо отбелязва: „Нуждата от храна на отделния човек е ограничена винаги от тесните граници на човешкия стомах, но стремежът към комфорт и украшения, желанието да имаш хубава квартира, премени, коли и мебелировка изглежда, никак не познава граници или, най-малкото, определени граници“. Затова природата неизбежно ограничава количеството на капитала, който може да бъде в определено време изгодно изразходван за земеделие, но тя не е поставила никакви граници на размерите на капитала, който може да бъде изразходван за производство на предмети за удобства в живота и комфорт. Да се достави максималното количество от тия удобства — ето целта, която се има предвид. И само затова, защото външната или транспортната търговия води по-скоро към тая цел, хората предпочитат да изразходват капиталите си за тия отрасли на търговията, а не за производството на нужните стоки или техните сурогати вътре в самата страна. Но ако някои особени обстоятелства ни попречат да вложим капитал във външната и транспортната търговия, ние ще трябва, макар и по-

малко изгодно, да му намерим употребување вътре в страната. А тъй като няма граница за стремежа към удобства, украшения и желанието да имаш хубава квартира, премени, коли и домашна обстановка, „ то не съществува граница и за капитала, който може да бъде изразходван за тяхното производство, с изключение на онзи, които се поставя от способността ни да поддържаме работниците, които произвеждат тия предмети“.

Но Адам Смит мисли, че транспортната търговия не е плод на свободен избор, а на необходимостта, като че капиталът, който не би бил вложен в нея, би си останал иначе без употребување, като че капиталът, вложен във вътрешната търговия, веднага би препълнил каналите ѝ, ако количеството му не беше ограничено от известни граници. Той казва: „Ако капиталът на някоя страна се е увеличил до такава степен, че *той вече не може целият да бъде употребен за производството на средства за потребление и за издръжка на производителния труд на тая отделна страна*, то излишъкът на тоя капитал от само себе си се насочва в транспортната търговия и оказва там също такива услуги и на други страни“.

„Ежегодно за една част от прибавъчния продукт на британската промишленост се купува около 96,000 денка тютюн. Но търсенето на самата Великобритания съставлява може би не повече от 14,000 Следователно ако остатъкът от 82,000 денка не бъде изнесен зад граница и не *бъде разменен за такава стока, за която има търсене вътре в страната*, то вносът на тютюн веднага ще се прекрати, а заедно с него ще се прекрати и *производителния труд на жителите на Великобритания*, занимаващи се с производството на стоки, за които ежегодно се купуват 82,000 денка тютюн“. Но

нима тая част на производителният труд на Великобритания не е могла да се употреби за производството на някоя друга стока, за която би могло да се купи нещо по-необходимо за страната? А ако това е било невъзможно, то нима ние не бихме могли да употребим тоя производителен труд, макар и по-малко изгодно, за производството на стоки, за които има търсене вътре в страната или най-малкото техни сурогати? Ако ние се нуждаем от кадифе, то нима ние не бихме могли да се опитаем сами да се заемем с неговото производство? А ако това не ни се удаде, то нима ние не бихме могли да произвеждаме повече сукно или други предмети, за които има търсене?

Ние произвеждаме стоки и за тях купуваме стоки от чужбина, защото по такъв начин ние можем да получим по-голямо количество такива стоки, отколкото ако ги произвеждахме в страната. Отнемете ни тая търговия и ние пак ще започнем сами да произвеждаме такива стоки. Но приведеното мнение на Адам Смит противоречи на общия му възглед по тоя въпрос: „Ако чуждата страна може да ни доставя известна стока по-евтино, отколкото сами можем да я произвеждаме, то по-добре е да я купуваме за част от продукта на нашата собствена промишленост, в която ние се ползуваме с предимства. Цялата промишлена дейност на страната, винаги намираща се в съответствие с капитала, който я привежда в движение, ни най-малко няма да се намали от това, но тя ще трябва само да намери начин за най-изгодно употребление на капитала си“.

По-нататък: „Следователно ония, които имат на свое разположение повече предмети за храна, отколкото те могат да потребяват, винаги са готови да разменят излишъка си или, което е едно и също, цената му за други предмети за потребление. Всич-

ко, което остава, след като бъдат задоволени нуждите, ограничени в техните размери, ще отиде за задоволяване на ония желания, които не могат да бъдат напълно удовлетворени и които, изглежда, нямат никакви граници. Бедните, които се нуждаят от парче хляб, напрягат силите си, за да изпълняват прищевките на богатите. И те се стараят да се надминават едни други в евтинията и съвършенството на своите произведения, за да си осигурят това късче хляб. Числото на работниците расте заедно с увеличението количеството на хранителните продукти или заедно с усъвършенствуването и разширяването на земеделието. А тъй като характерът на техните занятия допуска най-детайлно разделение на труда, то количеството материал, който те могат да обработват, расте в по-голяма пропорция, отколкото тяхната численост.

Вследствие на това се появява търсене на всякакъв вид материали, които човешката изобретателност може да използва за производството на полезни предмети или предмети за украшения, като например здания, премени, коли или мебели; заедно с това се усилюва търсенето на метали и минерали скрити в земните недра, на скъпоценни метали и скъпоценни камъни.

От всичко казано следва, че не съществуват никакви граници за търсенето, а следователно и за употреблението на капитала, докато той носи печалба, че в каквото и изобилие да съществува капиталът, няма никаква друга причина, по която да може да пада печалбата, освен повишението на работната заплата. Трябва да се прибави още, че единствената действителна и постоянна причина за повишаването на работната заплата е растящата трудност за добиване на храна и предмети от първа необходимост за нарастналото число на работниците.

Адам Смит справедливо отбеляза, че е извънредно трудно да се определи нормата на печалбата от капитала. „Печалбата така силно се колебае, че да се установи средната ѝ норма е трудно даже в определен клон на промишлеността, още повече в цялата промишленост въобще. И съвършено е невъзможно да се състави щогоде точна представа за това каква е била тя по-рано или в по-далечна епоха“. Но понеже е ясно, че за ползуването от парите ще плащат толкова повече, колкото повече може да се направи с помощта на тия пари, то той смята, че „пазарната норма на процента може да ни даде някакво понятие относно историята на движението на печалбата“. Няма съмнение, че ако на нас ни беше добре известна пазарната норма на процента за значителен период от време, ние бихме имали приблизително верен критерий за определяне движението на печалбата.

Но във всички страни, ръководейки се от погрешните принципи на политиката, правителството се е намесвало в този процес. То е пречило да се установи справедлива и свободна пазарна норма на процента, налагайки тежки и разорителни глоби на всички, които са вземали по-висок процент, от законноустановения. Във всички страни тия закони навярно са бивали заобикаляни, но по този въпрос историята ни дава много малко сведения. Запазилите се отчети по-скоро отбелязват законният и постоянен процент отколкото неговата пазарна норма. В продължение на последната война билетите на хазната и морското ведомство често пъти са се сконтирали от толкова висок процент, че носели на купувачите им седем-осем процента или дори още повече за изразходваните пари. Правителството сключвало заеми срещу повече от шест процента, а частните лица са бивали често пъти принудени, с по-

моцта на всевъзможни забиколки, да плащат повече от 10% по заемите си. А между това, в течение на целия тоя период, законната норма на процента през всичкото време е съставлявала постоянно 5 процента. Така че ние можем много малко да се облягаме на това, което се смята законна и постоянна норма на процента, щом като тя се отличава така силно от пазарната норма. Адам Смит ни съобщава, че, като се почне от 37-та година от царуването на Хенрих VIII до 21-та година от царуването на Яков I, законната норма на процента е съставлява 10%. Наскоро след реставрацията тя намалява до 6 процента, а на 12-та година от царуването на Анна — до 5 процента. Той предполага, че законната норма е следвала след пазарната, а не обратното. Преди американската война английското правителство е сключвало заеми срещу 3 процента, а хората с кредит, както в столицата, така и в много други части на кралството, можеха да имат пари с $3\frac{1}{2}$, 4 и $4\frac{1}{2}$ процента.

Но макар нормата на процента винаги в последна сметка да се регулира от нормата на печалбата, тя може временно да се изменя още и по силата на други причини. С всяко изменение в количеството и стойността на парите се изменят естествено и цените на стоките. Както ние вече показаме по-рано, те се изменят също вследствие колебанията на търсенето и предлагането, макар при това трудността на производството да не се е нито увеличила, нито намалила. Когато пазарните цени на стоките падат вследствие увеличение на предлагането или вследствие намаление на търсенето, или вследствие повишение на стойността на парите, естествено, фабрикантът натрупва у себе си необикновено количество готови стоки, тъй като той не иска да ги продава на много ниски цени. И ето, за да

се платят полиците, които той по-рано е покривал от продажба на стоки, той прибегва до кредит, за който често пъти той е принуден да дава по висок процент. Но това е само временно явление: или сметките на фабриканта са били основателни и пазарната цена на стоките му пак ще се покачи, или той се убеждава, че намалението на търсенето ще продължи и той вече не се бори повече с новия ход на търговските работи. Тогава цените падат и стойността на парите, също както и процентите, се връщат към предишното си равнище. Ако вследствие откриването на нов рудник, злоупотребленията на банките или поради някоя друга причина количеството пари значително се увеличава, то в резултат на този процес, цените на стоките ще се покачат пропорционално на увеличението на количеството на парите. Но при това вероятно винаги съществува промеждутък от време, в течение на който нормата на процента също изпитва известно изменение.

Курсът на държавните фондове не може да служи като постоянен критерий за определяне нормата на процента. Във време на война фондовият пазар в значителна степен се обременява от непрестанните заеми на правителствата и курсовете на ценните книжа нямат достатъчно време, за да се установят на съответното равнище, тъй като всяка нова финансова операция или очакване на внезапни политически усложнения колебаят техния курс. Напротив, в мирно време, погашението на част от заемите, нежеланието на цяла редица лица да изменят начина на употребление на средствата си и да се откажат от стария, когото те смятат най-правилен и в който те получават дивидентите си във висша степен редовно — всичко това, взето заедно, води към покачване курса на ценните книжа и следователно, понижава процента за тях в сравнение с неговата

обща пазарна норма. Освен това трябва да се отбележи, че правителството плаща нееднакъв процент за различни ценни книжа. Докато един капитал от 100 ф. ст. в петпроцентни книжа се продава за 95 ф. ст., билет за хазната от 100 ф. ст. понякога се продава за 100 ф. ст. 5 ш., макар че билетът на хазната носи годишно не повече от 4 ф. ст. 11 ш. 3 п. Така че една (ценна) книга, при посочените цени носи на нейния купувач повече от $5\frac{1}{2}$ процента, а другата само малко повече от $4\frac{1}{2}$ процента. Работата е в това, че банкерите предявяват търсене на известно количество държавни ценни книжа, като навярно и лесно реализируемо влагане за парите. Но ако количеството от тия книжа е надминало търсенето им, те биха били подложени на същото обезценяване, както и петпроцентните книжа. Книжата, които носят ежегодно три процента, винаги ще се продават на относително по-висока цена, отколкото петпроцентните, защото капиталната сума на дълга и на едната и на другата може да бъде заплатена само *at par*, т. е. по 100 ф. ст. в монети за 100 ф. ст. книжни. Пазарната норма на процента може да спадне до четири и правителството ще предложи тогава на собственика на петпроцентните книжа да получи назад своите 100 ф. ст., ако той не е съгласен да получава само четири процента или малко по-малко от 5 процента. Но за правителството би било неизгодно да се обърне със също такова предложение към собственика на трипроцентни книжа, стига само пазарната норма на процента да не е паднала по-долу от три процента. За изплащане процентите по националния дълг четири пъти в годината се извличат от обращение за няколко дни огромни суми. Но тъй като това търсене на пари е само временно, то рядко засяга цената. Обикновено той се задоволява чрез заплащане на по-висока норма на процента.

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Фрайсоа Кене

I. Анализ на икономическата таблица	3
Формула на икономическата таблица	15
II. Съществени бележки	16
III. Обяснение на икономическата таблица	30
IV. Общи принципи на икономическата политика на земеделската държава	42

Адам Смит

I. Стойност. Цена	—
1. Потребителна и разменна стойност	55
3. Действителна и нарицателна цена на стоките	56
3. Съставни части на цената на стоките	67
4. Естествена и пазарна цена на стоките	79
II Пари	
1. Поява и употреба на парите	93
2. Парите като средство за обращение	96
III. Разпределение. Доходи	
1. Работна заплата	101
2. Печалбата от капитала	128
3. Поземлена рента	139
Отдел I. Продуктът на земята, който винаги дава рента	143
Отдел II. Продуктът на земята, който понякога дава рента, но понякога не дава	148
4. Разпределение на обществото на класи в зависимост от характера на получаваните доходи	156
IV. Развигнето на производителността на труда и умножаването на общественото богатство	
A. Разделение на труда.	
1. Трудът като единствен източник на общественото благосъстояние	161

2. Разделението на труда	163
3. Принципът, който предизвиква разделението на труда	172
4. Разделението на труда се ограничава от размерите на пазара	173
Б. Натрупване на капитала	
1. Влиянието на натрупването на капитала за увеличението на производителната сила на труда	177
2. Разпределение на натрупания запас	179
3. Натрупването на капитала и производителния и непроизводителен труд	188
4. Различните вложения на капиталите	199

Давид Рикардо

I. Стойност. Цена	213
Отдел I. Стойност	213
Отдел II. Различно качество труд се възнаграждава различно, но това обстоятелство не служи като причина за изменение относителната стойност на стоките	224
Отдел III. Върху стойността на стоките влияе не само изразходваният за тяхното непосредствено производство труд, но и трудът, изразходван за оръдията, инструментите и зданията, участващи в процеса на производството	227
Отдел IV. Производство на стоки, регулирайки тяхната относителна стойност, до голяма степен се изменява вследствие употребата на машини и друг основен и дълготраен капитал	235
Отдел V. Действието на закона, според който стойността не се изменя вследствие повишението или намалението на работната заплата, се ограничава още и вследствие нееднаквата трайност на капитала и нееднаквата скорост, с която той се връща към своя собственик	245
Отдел VI. Постоянно мерило на стойността	251
Отдел VII. 1. Различните последици от колебанията на стойността на парите, които служат като масштаб за измерване на цените или на стойността на стоките, които се купуват за пари	256
2. Естествена и пазарна цена	260
3. Влиянието на търсенето и предлагането върху цената	265
4. Стойност и богатство	268

II. Разделение. Доходи**A. Рента.**

1. Рента	275
2. Рентата от рудниците	292

B. Работна заплата

1. Работна заплата	295
2. Машините	313

B. Печалба

1. Печалбата	327
2. Общ и чист доход	349

III. Натрупване на капитала

1. Внезапните промени в хода на търговията	354
2. Влиянието на натрупването върху печалбата и процента	363

Предшественици на съвременния
социализъм

КЕНЕ, СМИТ и РИКАРДО

Редактор К. И. Григоров, коректор
Ан. Златанова, художник Ст.
Кънчев, печат „Драгиев,“ тир.
10.000, № 144, август 1947 година

НАРОДНА КУЛТУРА
ул. Гр. Игнатиев, 2-а—София